

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Видання друге

Чернівці

2019

УДК 159.9(075.8)

П 863

*Друкується за ухвалою вченої ради факультету педагогіки,
психології та соціальної роботи Чернівецького
національного університету імені Юрія Федьковича
(Протокол № 4 від 20 листопада 2019 р.)*

Рецензенти:

Карамушка Л. М., член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН

Пірен М. І., доктор соціологічних наук, академік АНВШ, професор УАДУ при Президентові України

Укладачі: Н. М. Гуцуляк, Н. Г. Матейчук.

Психологія : навч. посібник. Вид. 2-ге / Уклад. :
П 863 Н. М. Гуцуляк, Н. Г. Матейчук. Чернівці, 2019. 300 с.

У навчальному посібнику на основі досягнень психологічної науки систематизовано та представлено найновіші відомості з психології. Посібник містить теоретичний матеріал, запитання та завдання для самоконтролю, теми доповідей і рефератів, запитання для роздумів, психологічні задачі, тестові завдання, словник термінів. Розроблені різні форми контролю знань і вмінь студентів. Подані відомості про наукові досягнення видатних учених у психологічній науці.

Для студентів вищих навчальних закладів усіх рівнів акредитації, психологів-науковців, практичних психологів, а також широкого кола читачів, які цікавляться різними питаннями психології.

УДК 159.9(075.8)

© Н. М. Гуцуляк, 2019

© Н. Г. Матейчук, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ.....	6
Тема 1. Предмет, стан і структура психології	6
Тема 2. Методи й основні напрямки сучасної психології	19
РОЗДІЛ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	41
Тема 1. Увага	41
Тема 2. Відчуття	50
Тема 3. Сприймання	59
Тема 4. Мислення	68
Тема 5. Уява	80
Тема 6. Пам'ять	90
РОЗДІЛ 3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ЛЮДИНИ.....	100
Тема 1. Емоції та почуття	100
Тема 2. Воля	111
РОЗДІЛ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ.....	121
Тема 1. Темперамент	121
Тема 2. Характер	130
Тема 3. Здібності	139
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ.....	149
Тема 1. Діяльність	149
Тема 2. Спілкування	160
Тема 3. Особистість	139
Тема 4. Соціальні групи та міжособистісні стосунки	181
ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ.....	192
ОРІЄНТОВНІ ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ.....	201
ІНДИВІДУАЛЬНІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ.....	206
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ.....	211
ВІДОМОСТІ ПРО ВИДАТНИХ ПСИХОЛОГІВ.....	214

Передмова

Сучасні трансформаційні зміни в соціокультурному, економічному та політичному житті українського суспільства, що відбуваються в останні роки, висувають перед системою професійної освіти нові завдання. Державною національною програмою «Освіта (Україна ХХІ століття)» одним із пріоритетних завдань визначено створення умов для формування освіченої, моральної, творчої особистості, самоактуалізації та самореалізації її природних здібностей та можливостей. Актуалізується необхідність психолого-педагогічної освіти фахівця, що сприятиме підвищенню якості життя і діяльності, рівня професійної підготовки, поліпшенню психічного здоров'я та гармонізації міжособистісних стосунків. Органічною частиною загальнопсихологічної підготовки майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах є курс «Загальна психологія».

Мета вивчення даного курсу – підготовка фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» до педагогічної діяльності у навчально-виховних закладах, можливість самопізнання, адекватної оцінки мотивів дій та вчинків інших людей, їхніх індивідуально-психологічних особливостей.

Завдання курсу:

- усвідомлення місця загальної психології в системі наук та її методичних основ;
- вивчення закономірностей і законів виникнення, розвитку та перебігу психічної діяльності людини;
- формування вміння використовувати здобутки сучасної психологічної науки для самоактуалізації та професійної компетентності;
- забезпечення психологічної підготовки до проходження педагогічної практики у різних типах навчальних закладів.

Вивчення курсу передбачає оволодіння студентами наступними **знаннями:**

- етапи становлення психології як науки та її завдання на сучасному етапі розбудови суспільства;
- методи наукового психолого-педагогічного дослідження;
- умови та закономірності розвитку пізнавальної, емоційно-вольової сфери та індивідуально-психологічних особливостей людини;

- особливості діяльнісно-поведінкової сфери особистості, міжособистісних стосунків у колективі.

вміннями:

- оперувати психологічною термінологією;
- використовувати у щоденній практичній діяльності основні методи психологічного дослідження;
- діагностувати особливості проявів пізнавальних психічних процесів, станів та індивідуальних властивостей особистості.

Ефективному оволодінню теоретичних положень психології, формуванню практичних умінь і навичок сприятиме даний посібник, який підготовлено відповідно до чинної програми із «Загальної психології». Він апробований викладачами кафедри практичної психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича протягом 2014 – 2019 н. р.

Особливістю посібника є його структурованість згідно з кредитно-модульною системою організації навчання. У ньому подано:

- **змістовий компонент вивчення тем**, який включає в себе: *теоретичну частину* (опорні тези, схеми); *практичну частину* (пояснення висловів відомих вітчизняних і зарубіжних вчених, запитання до теми, термінологічний диктант, психологічні задачі, питання для роздумів, теми доповідей і рефератів, завдання для самоконтролю знань, словник основних термінів).
- **засоби діагностики навчальних досягнень студентів під час написання контрольних робіт;**
- **орієнтовні запитання для підсумкового контролю;**
- **індивідуальні науково-дослідні завдання;**
- **основну та додаткову літературу до курсу;**
- **відомості про видатних психологів.**

Посібником можуть користуватися викладачі курсу «Загальна психологія» у процесі підготовки до різних типів навчальних занять. Студентам дане видання необхідне для опрацювання тем курсу, виконання завдань творчо-пошукового характеру, підготовки до заліку або іспиту.

РОЗДІЛ 1. ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ

Тема 1. Предмет, стан і структура психології

Теоретична частина

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЇ

Це наука про найскладніше явище – психіку, яке людство ще до кінця не вивчило й не усвідомило

У психології людина одночасно є і суб'єктом, і об'єктом пізнання, оскільки своєю свідомістю людина досліджує за її ж допомогою

Її практичні наслідки унікальні – вони не тільки в кількісному відношенні вагоміші за результати інших наук, але й якісно інші. Оскільки пізнати щось – це означає оволодіти ними і навчитися керувати, а керування своїми психічними станами, процесами, функціями і здібностями – важке завдання. До того ж, пізнаючи себе, людина тим змінює себе

Перспективність психології та її досліджень впливає з постійно зростаючих ролі та значень для людей їх психіки та свідомості

Єдиної психології не існує, а є різні напрямки, підходи, наукові школи. Вони мають свою специфіку через виокремлення центральної категорії, за допомогою якої пояснюються основні прояви психіки

Унікальність психологічної науки полягає в тому, що вона одночасно є і природничою, і гуманітарною

Психологія – це наука про закономірності виникнення, розвитку та функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності тварин і людей. Термін «психологія» вперше з'явився в 1590 році у працях Р. Гокленіуса, а згодом, у 1594 році, його учень О. Гасман видав книгу під цією назвою.

У психології існують певні *можливості*: може зробити людину інформованішою, обізнанішою в людській натурі, допомогти підвищити контроль за власним життям і здатність до ефективних взаємовідносин з іншими людьми, допомогти у професійному плані, розвинути проникливість у політичній та соціальній сферах.

Психологію можна розглядати як науку і як навчальний предмет. *Психологія як наука* має своїм завданням вивчення і наукове пояснення психічних явищ. Психологія має на меті розкрити закономірності, які складають основу прояву, формування та розвитку психічних явищ. Знання закономірностей психіки необхідне для керівництва її проявами, зокрема для оптимальної організації діяльності людини, для правильної постановки процесу навчання та виховання підростаючого покоління.

Виділення цілей психології можна робити двома способами:

1. у більш загальному і широкому розумінні:

а) наукова мета – відкрити та зрозуміти наукові закони, яким підпорядковується поведінка і психіка;

б) практична мета – застосування відкритих законів у реальному житті;

2. у більш конкретному та вузькому розумінні:

а) опис – описувати предмет психології;

б) розуміння – розуміти та пояснювати психіку і поведінку;

в) передбачення – передбачати та пояснювати майбутню поведінку і психічні явища;

г) контроль – контролювати (змінювати) поведінку та психічні реакції.

Психіка складається з психічних процесів, психічних властивостей і психічних станів.

Психічними процесами називають окремі форми або види психічної діяльності. У психології розрізняють пізнавальні

ПСИХОЛОГІЯ

психічні процеси (спрямовані на пізнання людиною навколишнього світу). Це відчуття окремих властивостей предметів (різний колір, різні звуки, різні смаки та запахи), сприймання (предметів, речей у сукупності їх властивостей), пам'ять, мислення, уява. Розрізняються ще й емоційні процеси (емоції та почуття), вольові процеси та дії.

Психічними властивостями особистості називають найбільш суттєві та найбільш стійкі психічні особливості людини (її потреби, інтереси, здібності, темперамент, характер). Крім психічних процесів та властивостей особистості, виділяють ще й *психічні стани* – це особлива характеристика психічної діяльності людини за деякий період часу. Психічні стани викликаються зовнішньою ситуацією, самопочуттям людини, її індивідуальними особливостями та впливають на її поведінку протягом цього періоду (стан втоми, розсіяності, активності і т.п.).

Становлення психології як самостійної науки відбулося у другій половині XIX ст., проте історія розвитку психологічних знань сягає в глибоку давнину. Перші спроби пояснити психічні

Розділ 1. ВСТУП ДО ПСИХОЛОГІЇ

явища без опори на надприродні сили було зроблено в давні часи, про що свідчать давньоєгипетський папірус «Пам'ятка мемфіської телеології» (IV тис. до н. е.), тексти давньоіндійських Вед (I тис. до н. е.), китайські медичні книги (VIII ст. до н. е.) та ін. Знання про психіку є у писемних пам'ятках Київської Русі – «Повість минулих літ», «Повчання» Володимира Мономаха та ін.

Основні етапи становлення психології як науки

Галузі психології

Наприкінці XIX і на початку XX ст. бурхливий розвиток природознавства, зокрема значні досягнення в галузі фізіології органів чуття, фізіології вищої нервової діяльності й психофізики, а також практичні потреби медицини, педагогіки і виробництва стимулювали розвиток психології. У процесі розробки основних проблем психології сформувався її категоріальний апарат, у якому визначальними стали поняття відображення, діяльності, особистості та ін. Розширилося поле дослідницької практики, що збагатило психологію новою інформацією і зумовило виникнення в ній процесів диференціації. Від психології почали відділятися окремі галузі, багато з яких стали самостійними науками. Сучасна наукова психологія – досить розмаїта система дисциплін і галузей. Учені підходять до класифікації галузей психології з різних позицій.

Т. Партико виділяє такі галузі психології:

- *теоретичні* – загальна, диференційна та експериментальна психології, психодіагностика;
- *практичні* – військова, економічна, медична, екологічна, юридична психології, психобіохімія, психолінгвістика, психофізика, психофізіологія, психологія праці та ін.

М. Гамезо, І. Домашенко, М. Корольчук, В. Крайнюк, В. Марченко класифікують галузі психології за такими ознаками:

- *характером діяльності* (психологія праці);
- *розвитком* (вікова психологія, порівняльна психологія, спеціальна психологія);
- *принципом співвідношення особистості та суспільства* (соціальна психологія, психологія особистості).

М. Варій, Л. Ітельсон, Ю. Трофімов виділяють три групи галузей психології:

1) *теоретична психологія* спрямовує свою увагу на розробку системи психологічних знань, що становлять основу психологічної науки. До галузей теоретичної психології належать: загальна психологія, історія психології, експериментальна психологія, генетична психологія, соціальна

психологія, порівняльна психологія, диференційна психологія, психофізіологія, психологія особистості, моделювання психіки;

2) до *науково-прикладної психології* потрібно зарахувати низку галузей, для яких характерні дослідження та практичне використання знань із метою оптимізації поведінки та діяльності людей. Напрями науково-прикладної психології розрізняють за такими ознаками:

- *за видом діяльності та поведінки людини* – психологія праці, інженерна психологія, психологія творчості, психологія «штучного інтелекту», авіаційна психологія, космічна психологія, військова психологія, психологія управління та менеджменту, економічна психологія, психологія торгівлі, екологічна психологія, психологія спорту;

- *за психологічними аспектами розвитку людини* – вікова психологія, педагогічна психологія, психологія аномального розвитку (спеціальна психологія);

- *у контексті стосунку до права* – юридична психологія;

- *за станом психіки* (нормальна чи хвора психіка) – психологія здоров'я, медична психологія;

3) *практична психологія* спрямована на створення сприятливих соціально-психологічних умов для діяльності людини в усіх сферах життя. Практична психологія функціонує як система спеціальних психологічних служб, які надають безпосередню допомогу людям у розв'язанні їхніх психологічних проблем (психологічна служба системи освіти, психологічна служба сім'ї та соціального захисту населення, психологічна служба системи охорони здоров'я, психологія політичної діяльності, управління і масових комунікацій, практична юридична психологія і соціологія, практична психологія та соціологія економіки та бізнесу, практична психологія праці та профорієнтації, соціально-психологічна служба армії, практична психологія та педагогіка спорту, парапсихологія).

А. Петровський виділяє такі галузі психології:

I. *За видами людської діяльності:*

1. Психологія праці.
2. Педагогічна психологія.
3. Медична психологія.

4. Юридична психологія.
5. Військова психологія.
6. Психологія спорту.

II. *За розвитком:*

1. Вікова психологія.
2. Психологія аномального розвитку.
3. Порівняльна психологія.

III. *За стосунками:*

1. Соціальна психологія макросередовища.
2. Соціальна психологія мікросередовища.
3. Соціальна психологія особистості.

Принципи психологічної науки

Принцип (лат. *princĭpĭum* – початок, основа) *детермінізму* розкриває причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну зумовленість психічних явищ, психічної діяльності та психічних властивостей людини.

За *принципом відображення* всі психічні функції (а не лише пізнавальні) за своєю природою є відображувальними. Психічне відображення має сигнальний характер. Воно випереджає фізичний контакт суб'єкта з об'єктом, попереджаючи суб'єкта, сигналізуючи про значущі для нього об'єкти за допомогою нейтральних відносно об'єкта подразників (сигналів). Психічне відображення є знаково-опосередкованим. Воно активне на будь-якому рівні. Для організму психічне відображення забезпечує життєдіяльність, для індивіда – дії з метою привласнення і репродукції загальноприйнятих зразків суспільного досвіду, а на особистісному рівні – дії, спрямовані на творення нових, суспільно-значущих продуктів і способів діяльності.

Принцип єдності свідомості й діяльності – загальнопсихологічний принцип, який становить основу діяльнісного підходу до вивчення психічних явищ. Даний принцип сформулював С. Рубінштейн у середині 30-х років ХХ ст. На його думку, свідомість формується в діяльності і в ній же проявляється.

У *принципі розвитку психіки* об'єктивно виявляються і реалізуються детермінація поведінки, зв'язок психіки та діяльності. За цим принципом кожному рівню детермінації притаманний свій тип розвитку. Принцип розвитку психіки дозволяє адекватно зрозуміти психіку, якщо розглядати її не як щось стале, а як результат розвитку на різних етапах становлення особистості та її діяльності (ігрової, навчальної, трудової).

Відповідно до *системно-структурного принципу* психіка є складною системою взаємопов'язаних елементів, таких як, наприклад, пам'ять, воля, мислення, уява тощо, які належить розглядати не як щось автономне, а як складові елементи цілого. Психіка постає при цьому як особлива відкрита система зі зворотними зв'язками.

Практична частина

Поясніть вислів

«Ваша сила – віра в себе. Ваша свобода – відповідальність за свій розвиток. Ваші здібності – культура самотворення».

А. Смоловик

«Робота нашої психіки пов'язана зі страхом, тоді як робота нашої душі – з любов'ю. Страх неодмінно чогось позбавляє і каже «ні!». Любов неодмінно щось привносить і каже «так!».

Ч. Хілліч

«Людина – це тасмниця. Її належить пізнати, і якщо будеш пізнавати її все життя, то не кажи, що даремно втратив час».

Ф. Достоевський

«Мета психології – дати нам зовсім інше розуміння тих речей, які ми знаємо якнайліпше».

П. Валері

Запитання та завдання

1. При визначенні психології як науки дають такі відповіді:
 - а. Психологія – наука про душу.
 - б. Психологія – наука про поведінку людини.

ПСИХОЛОГІЯ

в. Психологія – наука про найскладніше, що відоме людству.

г. Психологія вивчає психічні процеси, стани й властивості.

д. Психологія – наука про закономірності формування психіки.

Які відповіді, на Вашу думку, правильні? Обґрунтуйте свій вибір.

2. Дайте характеристику структурних компонентів психіки людини.

3. Проаналізуйте відображувальну та регулятивну функції психіки. Наведіть приклади.

4. Як побудований мозок людини? У чому суть дії мозку людини як єдиної функціональної системи?

5. Що Ви знаєте про перші систематизовані виклади психології в античні часи?

6. Проаналізуйте роль кори головного мозку і підкоркових структур в управлінні психічними процесами і станами.

7. Назвіть декілька галузей знання, які набули самостійного статусу і поясніть, що вони вивчають.

8. Розкрийте зв'язок сучасної педагогічної практики з проблемами, що розробляються в різних галузях психологічної науки.

9. Основними поняттями загальної психології є пізнавальні, вольові й емоційні процеси. Поясніть їх суть.

10. Розкрийте принципи психології, їх зміст та значення.

Термінологічний диктант

Психологія, загальна психологія, вікова психологія, педагогічна психологія, соціальна психологія, психічні процеси, психічні стани, психічні властивості.

Психологічні задачі

1. Які з нижченаведених положень характеризують психічне відображення, а які – дзеркальне відображення?

А. Активно впливає на середовище.

Б. Відображає явище лише в момент його безпосереднього впливу.

В. Є фотокопією навколишньої дійсності.

Г. Сигналізує про життєво важливе для організму.

2. Визначте, до якої групи психічних явищ – психічних процесів, психічних властивостей чи психічних станів – належить кожне явище, описане нижче.

А. Учень Микола завжди відчував велике задоволення, якщо його товариші демонстрували чудові знання з різних предметів.

Б. Оксана регулярно відвідує гурток «Природа і фантазія».

В. Розглядаючи картину Врубеля «Демон і Тамара», людина мимоволі пригадує образи лермонтовських героїв.

Запитання для роздумів

1. Чому люди бояться аномальної поведінки?
2. Чи існує душа як реальність?

Теми доповідей і рефератів

1. Основні етапи становлення та розвитку психології.
2. Розвиток психології в СРСР та в Україні.
3. Наукова психологія в моєму житті.
4. Роль психології в оптимізації професійної діяльності людини.
5. Значення психологічних знань для навчання та виховання дітей.

Тестові завдання

1. Яке з визначень науки психології найповніше?

1. Психологія – це наука про особистість, її властивості та їхнє формування.

2. Психологія – це наука, що вивчає закони діяльності дітей і дорослих.

3. Психологія – це наука про психічні процеси, що є вищою формою відображення матеріального світу.

4. Психологія – це наука про закономірності виникнення, розвитку і функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності тварин і людей.

2. Завдання сучасної психології як науки:

1. Вивчення різноманітних рухів дітей і дорослих.
2. Дослідження закономірностей розвитку організму дітей і підлітків.

3. Психологічне обслуговування, створення психологічних служб (довіри, сім'ї та ін.).

4. Вивчення психічних станів, процесів і властивостей.

3. У якому з наведених тверджень найбільш правильно і точно розкривається суть матеріалістичного розуміння психіки?

1. Матерія виникла раніше від психіки і є основою буття.
2. Матерія виникла після виникнення психіки.
3. Психіка є властивістю будь-якої матерії.
4. Матерія первинна, а психіка є властивістю особливо організованої матерії.

4. Галузь психології, яка вивчає формування та розвиток психіки на різних етапах життя людини, називається:

1. Психологія праці.
2. Соціальна психологія.
3. Вікова психологія.
4. Юридична психологія.

5. Галузь психології, яка вивчає фактори, що впливають на навчання і виховання дітей та дорослих, називається:

1. Загальна психологія.
2. Педагогічна психологія.
3. Вікова психологія.
4. Юридична психологія

6. Закономірні зміни психічних явищ, що проявляються в їх кількісних, якісних і структурних змінах і перетвореннях, складає суть:

1. Діяльнісного підходу.
2. Принципу детермінізму.
3. Принципу єдності свідомості й діяльності.
4. Принципу розвитку.

7. У якому рядку вказано всі методологічні принципи наукового вивчення психічних явищ?

1. Принцип детермінізму; принцип розвитку психіки в діяльності; принцип єдності психіки та діяльності.

2. Принцип причинності; принцип історичного підходу; принцип розвитку психіки в діяльності; принцип особистісного підходу; принцип єдності психіки та діяльності.

3. Принцип детермінізму; принцип особистісного підходу; принцип єдності психіки та діяльності; принцип генетичного підходу.

4. Принцип детермінізму; принцип історичного підходу; принцип єдності психіки та діяльності.

8. У якому з наведених варіантів усі перелічені психічні явища являють собою психічні стани?

1. Уважність, пам'ять, задоволення, втома, роздратованість.

2. Урівноваженість, хвилювання, стрес, захоплення, згадування.

3. Афект, стрес, хвилювання, незадоволення, розгубленість.

4. Напруження, втомленість, страждання, увага, мислення.

9. До яких психічних явищ належать названі прояви психічної діяльності людини: відчуття, сприймання, запам'ятовування, відтворення, уява, мислення, почуття, воля?

1. Психічні стани.

2. Темперамент.

3. Психічні процеси.

4. Психічні властивості.

10. До яких психічних явищ належать такі прояви психічної діяльності: збентеження, спокій, схвилюваність, байдужість, настрій, пристрась?

1. Психічні стани.

2. Мислення.

3. Психічні процеси.

4. Психічні властивості.

Словник термінів

Вікова психологія – галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності психічного розвитку людини на різних етапах її онтогенезу та розкриває особливості переходу від одного вікового періоду до іншого на основі зміни провідного виду діяльності.

Загальна психологія – розділ психологічної науки, основним завданням якого є вивчення найзагальніших закономірностей перебігу психічних явищ, розробка методологічних принципів психології та методів психологічних досліджень, а також розкриття наукового змісту основних психологічних понять. Складає фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки.

Педагогічна психологія – галузь психологічної науки, завданням якої є пошук і виявлення найефективніших способів керування процесами навчання і виховання, виявлення критеріїв розумового розвитку і вихованості дітей, які б відповідали сучасним вимогам до рівня знань і поведінки підростаючого покоління.

Психічні властивості – найбільш суттєві та стійкі психічні особливості людини. Поняття «психічні властивості» виражає стійкість психічного факту, його закріпленість і повторюваність у структурі особистості людини.

Психічні процеси – процеси відображення людиною об'єктивної дійсності за допомогою центральної нервової системи. Окремі форми чи види психічних явищ, що мають початок, розвиток і закінчення. При цьому поняття «процес» підкреслює динаміку явища, досліджуваного психологією; завершення одного психічного процесу тісно пов'язане з початком нового.

Психічні стани – форма прояву психіки індивіда, яка разом з психічними процесами та психічними властивостями умовно виділяє в психіці статичний момент. Психічний стан є психологічною характеристикою особистості, що відображає її порівняно тривалі переживання.

Психологія – це наука про закономірності виникнення, розвитку й функціонування психіки як особливої форми

життєдіяльності людини і тварини. Сукупність психічних явищ, які вивчає психологія, охоплює найрізноманітніші прояви психіки: психічні процеси, психічні властивості, психічні стани.

Соціальна психологія – галузь психології, предметом вивчення якої є закономірності поведінки та діяльності людей у різних соціальних групах.

Тема 2. Методи та основні напрямки сучасної психології

Теоретична частина

Напрямки психології: предмет дослідження, парадигма, метод, практика

Напрямки психології	Предмет дослідження	Наукова парадигма	Метод	Практика
Психологія свідомості	Свідомість	Природно-наукова	Інтроспекція	-
Біхевіоризм	Поведінка	Природно-наукова	Спостереження експеримент	Тренінг умінь
Фрейдизм	Безсвідоме	Природно-наукова	Психоаналіз	Психоаналіз
Гештальт-психологія	Цілісні структури психіки	Природно-наукова	Феноменальний експеримент	Гештальт-терапія
Гуманістична психологія	Особистість, індивідуальність	Гуманітарна	Методи практичної психології	Клієнт - центрована терапія
Когнітивна психологія	Пізнавальні структури	Природно-наукова	Експеримент	Раціональна терапія
Радянська психологія	Психіка	Природно-наукова	Спостереження експеримент (формульвальний)	-

Метод – спосіб досягнення мети чи розв’язання конкретного завдання. Наука розглядає метод як систему прийомів теоретичного (пізнання) чи практичного засвоєння дійсності. У психології його використовують як специфічний інструментарій для вивчення різних психічних явищ.

Вимоги до методів психологічної науки

Вимога *об’єктивності* полягає у вивченні об’єктивних умов виникнення та функціонування об’єктивних проявів психічних явищ.

Генетичний підхід полягає у вивченні психічних явищ у динаміці, при переході у філогенезі й онтогенезі з одного рівня розвитку на інший.

Вимога *системності* передбачає вивчення психічного явища як своєрідної системи.

Однією з форм реалізації системного підходу в психологічному дослідженні є *особистісний підхід*, що передбачає вивчення конкретної особистості в конкретній соціальній ситуації.

Вимога *індивідуалізації* полягає у розкритті своєрідності кожної особистості, притаманного їй індивідуального стилю діяльності та поведінки.

Вимога *єдності теорії та практики* передбачає здійснення корекції, реабілітації, вдосконалення розвитку особистості на основі розкритих закономірностей психіки.

Етапи психологічного дослідження

Процес психологічного дослідження складається з етапів.

На *першому підготовчому етапі* вивчається стан досліджуваної проблеми; проводяться попередні спостереження, бесіди, анкетування; визначається мета, завдання, структура дослідження, контингент і кількість досліджуваних, місце і час проведення дослідів, технічне забезпечення, план кількісної (статистичної) та якісної обробки й інтерпретації даних. Даний етап завершується формулюванням гіпотези – припущення про отримані результати дослідження.

На *другому етапі – власне експериментальному* – використовуються емпіричні методи (експеримент, спостереження, тестування, бесіда тощо). Експериментальні дані фіксуються в протоколі, що має бути достатньо повним, враховуючи реєстрацію усіх необхідних параметрів експериментальної ситуації та психічних властивостей.

Третій етап – *обробка даних* – дає можливість виявити існуючі зв'язки та закономірності. В обробці матеріалу визначають такі моменти:

- *первинний аналіз*, тобто аналіз кожного окремого зафіксованого факту;

- *первинний синтез*, тобто встановлення зв'язків між даними первинного аналізу та висунутою раніше гіпотезою;

- *порівняльний (вторинний) аналіз*, тобто відокремлення тих фактів, що постійно повторюються;

- *вторинний синтез*, тобто об'єднання цих фактів, порівняння їх з гіпотезою та пошук суттєвих закономірностей.

На четвертому етапі дослідження здійснюється *інтерпретація отриманих даних*, тобто вчені пояснюють отримані дані на основі психологічних теорій.

П'ятий етап – *формулювання висновків* – дає можливість виявити правильність чи хибність гіпотези.

Класифікація методів дослідження у психології

Відповідно до етапів психологічного дослідження доцільно розрізняти чотири групи методів за Б. Ананьєвим:

Перша група – організаційні методи:

- *порівняльний* – зіставлення окремих індивідів або груп за віком, за видом діяльності тощо;

- *лонгітюдний* – передбачає багаторазове дослідження одних і тих самих осіб протягом тривалого проміжку часу. Один із перших і найтриваліших у психології лонгітюдів запровадив у 1929 році інститут Фелза в Америці (групу осіб від народження до 14 років обстежували за 27 параметрами, а потім через 10 років знову обстежували). Один із найтриваліших лонгітюдів у СРСР був у 1970-80-х роках під керівництвом академіка О. Киричука (вивчали статус дитини у колективі);

- *комплексний* – психічне явище вивчають різними засобами або навіть у різних науках. К. Ушинський ще в середині XIX ст. закликав до створення педагогічної антропології як комплексної науки про розвиток людського індивіда. На міжнародному рівні цю ідею активно підтримав американський психолог Стенлі Холл, який у 1904 році проголосив створення нової комплексної науки про розвиток дитини – *педології*. Відомі вітчизняні дослідники дитячої психології Л. Виготський, П. Блонський, В. Бехтерев, Б. Ананьєв, В. Мерлін називали себе педологами.

Другу групу методів складають емпіричні методи отримання наукових даних.

Вони поділяються на: *обсерваційні* (спостереження та самоспостереження), *експериментальні* (різні види експерименту), *психодіагностичні* (тестування, інтерв'ю, бесіда, соціометрія), *аналіз продуктів діяльності, біографічні*.

Третю групу становлять методи обробки даних.

Кількісний аналіз – це, наприклад, визначення середніх величин і міри розсіювання, коефіцієнтів кореляції, факторний аналіз, побудова графіків, гістограм, схем, таблиць, матриць

тощо.

Якісний метод передбачає аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизацію та порівняння з результатами інших досліджень, це диференціація матеріалу за групами, варіантами, опис випадків, що найбільш повно виражають типи і варіанти або є винятками.

Четверта група – інтерпретаційні методи.

Генетичний метод дає можливість інтерпретувати весь матеріал дослідження в характеристиках розвитку, з виділенням стадій, фаз, критичних моментів становлення психічних новоутворень. Він установлює «вертикальні» генетичні зв'язки між рівнями розвитку.

Структурний метод встановлює «горизонтальні» структурні зв'язки між усіма психічними якостями індивіда. Даний метод полягає у реалізації особистісного підходу, коли всі психічні властивості розглядаються у цілісній системі.

С. Рубінштейн виділяв дві групи методів залежно від того, яку роль вони відіграють в отриманні наукових даних:

- *головні* – спостереження й експеримент;
- *додаткові (допоміжні)* – бесіда, анкетування, вивчення продуктів діяльності тощо.

Представники гуманістичної психології Є. Ісаєв і В. Слободчиков (кінець ХХ ст.) запропонували класифікацію методів залежно від їхньої спрямованості:

1. Методи гуманітарної та природничонаукової психології – спрямовані на психологічне дослідження.

Методи гуманітарної (описової) психології – *бесіда, інтроспекція, самозвіт, включене спостереження, емпатійне слухання, ідентифікація, біографічний метод, інтуїція.*

Методи природничо-наукової (об'єктивної) психології поділяються на:

- *загальнонаукові* – використовуються в різних науках (спостереження й експеримент);
- *конкретнонаукові* – застосовуються у психології та у споріднених із нею науках (тестування, опитування, аналіз продуктів діяльності);
- *метанаукові* – це способи формалізованого вивчення психічних явищ (статистичний аналіз, математичне

ПСИХОЛОГІЯ

моделювання).

2. *Методи практичної психології* – передбачають вплив на психіку людини – *психотерапія, психокорекція, психотренінг, психологічне консультування.*

Характеристика методів

Спостереження

Спостереження – метод тривалого, планомірного, цілеспрямованого опису психічних особливостей людини, що проявляються в її діяльності та поведінці, на основі їх безпосереднього сприймання.

Спостереження має відповідати певним вимогам, основними з яких є *цілеспрямованість, планомірність, систематичність, об'єктивність, фіксування отриманих даних із наступним їх аналізом.*

Спостереження як метод психологічного дослідження має свої переваги та недоліки.

До головних переваг належать:

- невимушеність поведінки досліджуваного;
- можливість спостерігати об'єкт (людину) як цілісну особистість;
- можливість зібрати велику кількість фактичного матеріалу;
- можливість застосовувати технічні засоби для реєстрування матеріалів.

До недоліків цього методу належать:

- дослідник знаходиться в пасивній позиції, тобто чекає, коли проявиться досліджуване явище;
- майже неможливий кількісний аналіз, що знижує надійність висновків;
- можливості виявлення причин психічних явищ обмежені;
- залежність результатів спостереження від досвіду, компетентності та добросовісності дослідника (є небезпека вияву певної суб'єктивності).

Види спостереження

- *за спрямованістю: зовнішнє* (спосіб збору даних про іншу людину, її психіку та поведінку шляхом спостереження за нею зі сторони) та *внутрішнє* (вивчення психіки на основі спостереження за власними психічними явищами);
- *за опосередкованістю процедури: довільне або*

неструктуроване (немає заздалегідь визначеної програми і може змінювати свій об'єкт у залежності від бажання дослідника) і *стандартизоване* або *структуроване* (проводять за чітко визначеною та заздалегідь продуманою програмою, дослідник не відступає від неї незалежно від того, що відбувається в процесі спостереження за об'єктом);

▪ *за характером взаємодії з об'єктом: включене* або *безпосереднє* (дослідник сам виступає учасником процесу, що спостерігається), *відсторонене*, або *опосередковане* (не передбачає участі дослідника у процесі, що спостерігається), *відкрите* (дослідник відкриває спостережуваним свою роль) та *приховане* (досліджувані не знають про присутність спостерігача).

▪ *за впорядкованістю в часі* спостереження поділяють на *суцільне* (впродовж певного часу дослідник, а також досліджуваний фіксують усі доступні спостереженню факти) та *вибіркове* (дослідник фіксує або факти, що стосуються лише одного боку психіки, або ж поведінку людини за певний проміжок часу).

▪ *за характером фіксування даних* спостереження поділяють на *констатувальне* (дослідник дає лише якісну характеристику тих фактів, за якими спостерігає безпосередньо або на підставі свідчень інших суб'єктів дослідження) та *оцінювальне* (передбачає не тільки фіксування фактів, але і оцінка ступеня їхньої вираженості за заданим критерієм).

▪ *за умовами здійснення* спостереження поділяють на *польове* (відбувається в умовах повсякденного життя, навчання або роботи) та *лабораторне* (відбувається в штучних, спеціально створених умовах).

Експеримент

Поряд зі спостереженням одним із головних методів наукового психологічного дослідження є експеримент. Цей метод відрізняється від спостереження можливістю активного втручання дослідника в діяльність і поведінку досліджуваного для пізнання психологічних фактів, явищ, якостей.

Експеримент – це вивчення психічного явища, умови прояву та розвитку якого створено штучно, спеціально. Вперше експеримент почав використовуватися в психології всередині XIX ст. У 1861 році німецький фізіолог і психолог В. Вундт створив перший елементарний пристрій для експериментального психологічного дослідження. І. Павлов: «Спостереження збирає те, що йому пропонує природа, а дослід бере у природи те, що він хоче».

Переваги методу:

- дослідник отримує можливість чітко знати ті фактори, які діяли в момент виникнення та протікання психічного явища;
- психолог отримує можливість встановити причини психічного явища за рахунок розкриття впливу тієї чи іншої створеної ним умови;
- є можливість повторювати дослідження і в такий спосіб накопичувати кількісні дані, на основі яких можна стверджувати про випадковість чи типовість психічного явища;
- є можливість проводити з великою кількістю досліджуваних, що дає змогу встановити загальні закономірності розвитку психічних явищ;
- дослідник займає активну позицію.

Головні недоліки експерименту:

- негативний вплив «ефекту лабораторії» (при лабораторному експерименті) на психічний стан досліджуваного;
- в експерименті психічні явища вивчають ізольовано всередині певної системи умов;
- не всі об'єкти психологічного вивчення можуть стати об'єктом суто наукового експериментального дослідження (наприклад, інтуїція, інсайт).

За просторовою віднесеністю розрізняють *лабораторний, камерний і природний експерименти*.

Лабораторний експеримент проводиться у спеціальному приміщенні, обладнаному сигнальними та реєструючими приладами. Прикладами такого експерименту можуть бути вивчення умовних рефлексів дитини, змін дихання, пульсу залежно від емоцій, швидкості протікання різноманітних реакцій, розв'язання експериментальних задач тощо.

А. Люблінська запропонувала *камерний експеримент* – експериментальне обстеження проводиться в приміщенні, де вплив чинників, які відволікають людину, зведено до мінімуму.

Природний експеримент уперше був запропонований на I Всеукраїнському з'їзді з експериментальної педагогіки в 1910 році О. Лазурським і потім набув широкого розповсюдження у віковій і педагогічній психології. Даний вид експерименту характеризується тим, що здійснюється в природних для дитини умовах ігрової, учбової, трудової та інших видів діяльності.

Залежно від ступеня втручання в протікання психічних явищ експеримент можна розділити на *констатувальний і формувальний*.

Констатувальний експеримент у процесі природної, але спеціально організованої діяльності виявляє певні психічні особливості та дає дані про рівень розвитку відповідної якості.

Формувальний (навчаючий) експеримент передбачає, що динаміка психічної діяльності людини простежується як результат активного впливу експериментатора. Формувальний експеримент одночасно виконує дві функції: дослідження психологічних особливостей і механізмів, досягнення певних виховних та освітніх цілей.

Тести

Тест – стандартизована методика психологічних вимірювань; обмежене в часі психологічне випробування, призначене для діагностики та вимірювання індивідуально-психологічних. Це короткі експериментальні прийоми, що використовуються для виявлення рівня психічного розвитку особистості. У психолого-педагогічній практиці тести відомі з 1896 р., коли французький психолог А. Біне запропонував до використання новий вид експерименту, який назвав синтетичним. Це була батарея тестів, кожен із яких складався з кількох тестових завдань.

Тести використовуються з метою виявлення рівня розвитку певних психічних явищ; ступеня придатності чи готовності підростаючого покоління чи дорослої людини до певної

професії, наявності чи відсутності певних знань, умінь, навичок; інтересів, думок, здібностей людини.

Початок наукового використання тестів пов'язують із дослідженнями:

- Дж. Кеттела (розробив методики виявлення закономірностей поведінки людей за середніми показниками, отриманими внаслідок дослідження великої кількості людей);

- Ф. Гальтона (у 1884 р. заснував лабораторію, в якій людей обстежували за 17 показниками);

- В. Штерна (у 1912 р. запропонував визначати коефіцієнт інтелектуальної обдарованості людини);

- Дж. Гілфорда, Е. Торренса (розробили тести креативності).

Вимоги до методу:

1) тести – це завжди стандартизовані дослідження. Можливість стандартизації зумовлена тим, що тести встановлюють наявність чи відсутність відомого психічного явища;

2) тест повинен надавати всім досліджуваним однакові можливості для прояву психічних особливостей;

3) тести, як правило, – одноразові дослідження, вони дозволяють зафіксувати те, що є в даний момент. Тому не можна на основі результатів тестів будувати прогнози, передбачати можливості, ступені успішності подальшого психічного розвитку.

Класифікація тестів

За змістом тести поділяють на такі основні види: *власне психологічні тести і тести досягнень.*

У психодіагностичній практиці існує значна кількість класифікацій тестових методик. Так,

- *за особливостями пропонованих тестових завдань* тести поділяють на *вербальні та практичні;*

- *за формою процедури обстеження* – на *індивідуальні та групові;*

- *за спрямованістю* – на *тести інтелекту і тести особистості;*

- *за способом виконання* – на *маніпулятивні, бланкові, апаратурні, ситуативно-поведінкові, комп'ютерні тести;*

▪ *за метою призначення* – на *тести оцінки певних психічних якостей особистості, тести професійного відбору, динаміки становлення професійної придатності* тощо.

У патопсихології використовують *клінічні тести*.

Ефективне використання тестів залежить від багатьох факторів: теоретичної концепції, на якій ґрунтується тест, особливостей застосування, умов проведення, надійності й валідності, часу створення тесту чи батареї тестів, адже з часом змінюється культура суспільства і рівень освіти людей, що позначається на результативності виконання тестів. У кожному тесті враховується рівень культури певного народу, а тому механічне перенесення тесту в іншу культуру неможливе. Універсальних тестів, придатних для застосування в різних соціокультурах, не існує. Перенесення тесту в нову соціокультуру потребує його ревалідації. Наукове використання тестів вимагає глибоких психологічних знань і може здійснюватися лише спеціалістами, компетентними в галузі теорії та практики психодіагностичних досліджень.

Переваги методу – тест-опитувальник і тест-завдання можуть використовуватися для людей різного віку, культури, освіти, професії і т.п.

Недоліки – досліджуваний може вплинути на результати; проєктивні методи висувають підвищені вимоги до рівня освіти та інтелектуального розвитку, високої професійної кваліфікації психолога та великого досвіду роботи.

Опитування

Опитування в психології – отримання інформації про різноманітні факти психічного життя зі слів опитаних. У психології перші психодіагностичні опитувальники для потреб педагогічної практики на поч. ХХ ст. розробив С. Холл. Запитання цих анкет стосувалися моральних і релігійних почуттів школярів.

Форми усного опитування – *бесіда* та *інтерв'ю*.

Сократ називав бесіду, діалог основним методом пізнання.

Метод бесіди може дати цінні результати за таких умов:

1) чітке визначення дослідником мети бесіди;

- 2) чітке планування системи запитань;
- 3) система запитань має відповідати віковим та індивідуальним особливостям обстежуваних, бути динамічною;
- 4) бесіда має бути невимушеною і доброзичливою;
- 5) дослідник повинен уміти: а) ставити обстежуваному прямі й опосередковані запитання; б) приймати точку зору обстежуваного; в) враховувати його вік і досвід; г) виявляти до нього такт.

Основним *недоліком методу бесіди* є суб'єктивність одержаних результатів. Тому даний метод як самостійний, як правило, не використовують, а доповнюють іншими методами.

Види бесіди (за І. Манохою)

1. *Введення в експеримент* – бесіду з досліджуваним проводять з метою:

- настроювання його на специфіку експерименту;
- ознайомлення з основними діями та видами діяльності, що передбачені експериментом;
- інструктажу перед кожним із циклів дій та елементів експерименту.

2. *Експериментальна бесіда* – форма емпіричної взаємодії в умовах експериментальної ситуації (дає змогу досліднику підсумувати результати попереднього етапу і налаштувати на наступний етап експерименту).

3. *Клінічна бесіда* – це форма емпіричної взаємодії психолога з клієнтом у ситуації індивідуального консультування.

Інтерв'ю

Інтерв'ю як метод застосовується для збирання первинної інформації у психологічних, соціологічних і педагогічних дослідженнях. Це метод, за якого одна людина (інтерв'юер) намагається одержати певну інформацію від іншої людини (респондента), групи осіб за умов особистої мовленнєвої взаємодії.

Дослідники застосовують цей метод із *метою*:

- виведення чи формулювання робочої гіпотези на ранніх стадіях дослідження;

- збирання даних;
- доповнення, розширення, контролю даних, одержаними за допомогою інших методів.

Види психологічного інтерв'ю

(за І. Манохою, Т. Партико, О. Степановим)

1. *Стандартне*.

2. *Напівстандартне* – дослідник готує певну кількість можливих запитань.

3. *Вільне* – не передбачає чіткої деталізації запитань.

4. *Глибинне* – дослідник з'ясовує одне питання (запитання та відповіді мають вільну форму).

5. *Опосередковане* – дослідник ставить опосередковані питання.

6. *Екстенсивне* – дає змогу виявити певні закономірності психічних явищ, його проводять у кілька етапів, охоплюючи велику кількість респондентів.

7. *Діагностичне* – слугує особливим засобом встановлення тісного особистісного контакту з респондентом. Дає змогу проникнути у внутрішній світ дорослих. Воно може бути: а) керованим (хід інтерв'ю запрограмований психологом задалегідь); б) некерованим (ініціатива належить респондентові).

8. *Клінічне* – проводять із метою надання психологічної допомоги. Використовують у психіатрії, психоаналізі та медичній психології для допомоги пацієнту усвідомити свої внутрішні труднощі, конфлікти, приховані мотиви поведінки.

Анкетування

Анкетування – метод збирання фактів на основі письмового самозвіту досліджуваних за спеціально розробленою програмою.

Анкета – складений дослідником список запитань для певного контингенту осіб, відповіді на які є вихідним емпіричним матеріалом для узагальнень. При створенні анкети велике значення має чіткий зміст запитань і чітке їх формулювання.

Перевага методу – за відносно короткої проміжок часу

дослідник має змогу отримати великий обсяг інформації.

Недолік анкетування – значна суб'єктивність одержаних результатів, неможливість контролювати щирість опитуваних.

При використанні анкети необхідно пам'ятати, що її надійність залежить від таких умов:

1) відповідність запитань програмі дослідження, її завданням;

2) вилучення «зайвих» і відбір необхідних запитань;

3) дотримання правил розвитку теми: спочатку – прості запитання, що стосуються подій, фактів; далі – складніші запитання, що стосуються думок і оцінок досліджуваного; далі – ще складніші, наприкінці – знову прості запитання, наприклад, про демографічні дані досліджуваного;

4) якість формулювання запитань, їх однозначність;

5) чіткість варіювання відповідей (у закритих анкетах);

6) достатній простір для відповідей на відкриті запитання;

7) однозначність усіх елементів виміру в часі, частоті подій, згоді-незгоді із запропонованими варіантами відповідей;

8) відсутність усяких натяків упорядника анкети на бажану йому відповідь досліджуваного;

9) наявність контрольних запитань;

10) комбінування прямих і опосередкованих, особистих і неособистих запитань;

11) кожне запитання обов'язково супроводжується додатковим питанням, що стосується мотивів висловлювання. Додаткові питання найліпше формулювати словами: «чому саме так?». Це необхідно для того, щоб при обробці даних можна було відповідати тільки «так» чи «ні», підкреслити чи викреслити те чи інше місце в анкеті. Такі дані не піддаються ніякій обробці, крім кількісної (такі питання називаються закритими).

Види анкетування

(за І. Манохою, Т. Партико, О. Степановим)

1. *За кількістю опитуваних* – *суцільне* (опитуванням охоплюють великі групи населення), *вибіркове* (опитуванням охоплюють конкретну групу учасників); *групове* (в опитуванні бере участь група осіб); *індивідуальне* (беруть участь окремі особи).

2. *За умовою безпосередньої взаємодії* – очне або *безпосереднє* (під час анкетування відбувається пряма взаємодія дослідника з досліджуваним), *заочне* або *опосередковане* (для проведення опитування анкети розсилають поштою, дослідник контактує з опитуваним по телефону тощо).

3. *За характером анкети* – *відкрите* (досліджуваний сам формулює відповіді на поставлене запитання); *закрите* (до поставлених запитань пропонують варіанти готових відповідей на вибір опитуваного); *напіввідкрите* (крім вибраної з готових відповідей можна висловити й власну думку); *полярне* (потребують вибору однієї з полярних відповідей типу «так» чи «ні», «добре» чи «погано»).

4. *За змістом питання анкети*: *пряме* (зміст запитань і об'єкт інтересу збігаються); *непряме* (зміст запитань і об'єкт інтересу дослідника різні).

Аналіз продуктів діяльності

Аналіз продуктів діяльності – метод опосередкованого емпіричного вивчення людини через розпредмечування, аналіз, інтерпретацію матеріальних та ідеальних (тексти, музика, живопис тощо) продуктів діяльності та процесу їх досягнення. Джерелом психологічних фактів можуть бути результати образотворчої, літературно-художньої та інших видів діяльності людини.

Вимоги до методу: 1) потрібно встановити, чи ці результати є результатом типової, характерної для даної людини діяльності чи створені випадково; 2) бажано знати, в яких умовах відбувалася діяльність; 3) здійснювати аналіз не одиничних, а багатьох, як аналогічних, так і різних продуктів діяльності, що підвищує об'єктивність висновків.

Біографічний метод

Біографічний метод – спосіб дослідження, діагностики, корекції та проектування життєвого шляху особистості. Почав розвиватися на початку ХХ ст. і обмежувався описом етапів життя історичних осіб. У сучасній психології біографічний

метод використовують для вивчення особистості в контексті історії і перспектив розвитку її індивідуальності. З метою одержання інформації застосовують різні біографічні методики (інтерв'ю, анкети, тести та ін.), розповіді родичів і близьких людей, спогади сучасників, вивчення продуктів діяльності.

Практична частина

Поясність вислів

«Знання недостатньо – нам необхідно практикуватися.
Бажання недостатньо – нам необхідно діяти».

Й.-В. Гете

«Людина – це безодня. Що приховано в цій безодні,
невідомо навіть їй самій».

І. Шевельов

«Істинне пізнання людства – це пізнання людини».

О. Поуп

«Пізнати наукову істину не можна логікою, а можна лише
життям. Дія – характерна риса наукової думки».

В. Вернадський

«У науці, більш ніж у будь-якій іншій інституції людства,
необхідно вивчати минуле для розуміння теперішнього».

Дж. Берна

Запитання та завдання

1. Порівняйте основні положення таких напрямків психології, як біхевіоризм та гештальтпсихологія.

2. Охарактеризуйте основні погляди фрейдистів та неофрейдистів.

3. Покажіть відмінності у поглядах на вивчення психіки у представників когнітивної та генетичної психології.

4. Проаналізуйте основні етапи психологічного дослідження.

5. Розкрийте проблеми методу дослідження в психології.

6. Які методи належать до загальнонаукових, а які – до суто психологічних? Розкрийте сутність декількох методів із

кожної групи.

7. Дайте характеристику неекспериментальних методів дослідження у психології.

8. Дайте характеристику експериментальних методів дослідження у психології.

9. Охарактеризуйте види експерименту, визначте його переваги та недоліки.

10. Які особливості спостереження, його види, переваги та недоліки?

Термінологічний диктант

Біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія, когнітивна психологія, метод, спостереження, інтроспекція, експеримент, бесіда, тестування, інтерв'ю, соціометрія.

Психологічні задачі

1. Вставте пропущені слова у наведені твердження.

А. Метод ... був викликаний до життя практичними потребами вивчення психіки дітей, душевно хворих тощо.

Б. ... метод складається ... ходу подій із тим, щоб установити, як зміна одного факту впливає на зміну іншого.

2. Допишіть продовження наведених тверджень.

А. Найважливішим принципом вітчизняної психології є принцип детермінізму, який визнає ...

Б. Принцип єдності свідомості й діяльності означає ...

В. Психіка може бути правильно зрозуміла лише за умови її розгляду...

3. Які з перерахованих положень правильні, а які – ні?

А. Інтроспекція є основним методом психології.

Б. Важливою ознакою експерименту є постановка мети, що конкретизує гіпотезу дослідження.

В. Психічні процеси, стани і властивості являють собою якісні особливості свідомості й поведінки та не підлягають кількісному опрацюванню.

Запитання для роздумів

1. На Вашу думку, чи гарантує науковий підхід найбільш ефективно пізнання людиною істини?
2. Чи справді релігійні люди менше звертаються до психотерапевта?

Теми доповідей і рефератів

1. Психоаналіз: співвідношення свідомого та несвідомого.
2. Глумачення поняття свідомості та самосвідомості у провідних психологічних теоріях.
3. Внесок Г. Айзенка, Г. Олпорта і Р. Кеттела в розробку проблем особистості.
4. Особливості застосування методів психології в педагогічній діяльності вчителя.
5. Необхідність і сутність експериментального підходу у вивченні психології особистості.

Тестові завдання

1. Основоположником психоаналізу був:

1. Л. Виготський.
2. З. Фройд.
3. А. Фройд.
4. Д. Узнадзе.

2. Напрямок у психології, започаткований Дж. Вотсоном, основним предметом вивчення якого є поведінка, називається:

1. Неофрейдизм.
2. Аналітична психологія.
3. Когнітивна психологія.
4. Біхевіоризм.

3. Прояви психіки у поведінці людини вивчаються в такому напрямку психології, як:

1. Гештальтпсихологія.
2. Фрейдизм.
3. Біхевіоризм.

4. Гуманістична психологія.

4. Напрямок у психології, що ставить у центр вивчення категорію цілісного образу, називається:

1. Біхевіоризм.
2. Гештальтпсихологія.
3. Фрейдизм.
4. Візуалізм.

5. Першу психологічну лабораторію в 1879 році відкрив:

1. У. Джеймс.
2. В. Вундт.
3. О. Лазурський.
4. З. Фройд.

6. Назвати метод дослідження за характером. При методі дослідження: дослідник у пасивній позиції; як правило, не має можливості зробити кількісний аналіз зібраного матеріалу; в оцінці результатів велика доля суб'єктивного ставлення дослідника; майже неможливо точно встановити причину того чи іншого факту. Мова йде про:

1. Тестування.
2. Спостереження.
3. Експеримент.
4. Анкетування.

7. У якому з наведених варіантів відповідей найбільш правильно і повно вказані методи дослідження в психології?

1. Спостереження і аналіз продуктів діяльності.
2. Експериментальні та неекспериментальні методи.
3. Експеримент, бесіда та анкетування.
4. Експериментальні, неекспериментальні, діагностичні, проєктивні методи.

8. У якому з варіантів сформульовано вимоги до природного експерименту?

1. Дослідник за планом веде бесіду, обмін інформацією.
2. Дослідник сам створює лабораторні умови для виникнення бажаного психічного явища.
3. Дослідник не втручається в протікання психічних явищ, їх прояв.
4. Досліджується психіка учня в процесі його учбової

діяльності (в класі, на пришкільній ділянці і т.ін.)

9. У процесі використання методу дослідник отримує інформацію від досліджуваного про те, які інтереси, плани життя він має, як бачить своє майбутнє, що пережив чи переживає тепер, що його задовольняє та ін. Мова йде про:

1. Бесіду.
2. Спостереження.
3. Тестування.
4. Експеримент.

10. Дослідження психіки учня не може проводитися без аналізу робочих зошитів, контрольних робіт, творів, малюнків, креслення. Це:

1. Експеримент.
2. Тестування.
3. Аналіз продуктів діяльності.
4. Спостереження.

Словник термінів

Анкетування – метод збирання соціально-психологічних даних за допомогою анкет.

Біхевіоризм – напрям у психології ХХ ст., який заперечував провідну роль свідомості в регуляції людської діяльності та вважав основним предметом вивчення психології поведінку людини чи тварини протягом їхнього життя.

Гештальтпсихологія – напрям у психології, в якому за основний пояснювальний принцип обрано цілісне поєднання елементів психічного життя, яке не може бути зведене до суми окремих складових – гештальт.

Гуманістична психологія – напрям у сучасній зарубіжній (переважно американській) психології, предметом вивчення якого є особистість, що розглядається як унікальна цілісна система у всіх її вищих проявах.

Експеримент психологічний – метод пізнання психічної реальності шляхом збирання дослідних фактів у спеціально створених умовах, які забезпечують активний прояв необхідних психічних властивостей і якостей.

Інтерв'ю – метод отримання первинної соціально-

психологічної інформації внаслідок усного опитування респондентів.

Інтроспекція – особливий вид пізнання людиною своєї свідомості, який полягає ніби в «безпосередньому» сприйманні її проявів (окремих думок, почуттів, переживань тощо).

Когнітивна психологія – напрям у сучасній психології, який ґрунтується на твердженні про те, що вирішальну роль у поведінці суб'єкта відіграють знання.

Метод – спосіб досягнення мети чи виконання конкретного завдання. Наука розглядає метод як систему прийомів теоретичного (пізнання) чи практичного освоєння дійсності.

Метод проєктивний – метод дослідження особистості, що забезпечується сукупністю проєктивних методик, найсуттєвішою ознакою яких є використання невизначених стимулів, які досліджуваній конструює, доповнює, розвиває, інтерпретує тощо.

Методика – сукупність технічних прийомів, за допомогою яких здійснюється конкретне втілення методу, спрямованого на дослідження певного явища або уточнення чи верифікацію знань про досліджуваній об'єкт.

Методологія – вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання та практичної діяльності людини. Методологія розкриває загальний підхід до організації та регулювання наукової, технічної, педагогічної, мистецької, управлінської та інших видів діяльності людини.

Психоаналіз – теоретичний напрям у психології, орієнтований на вивчення та пояснення несвідомих процесів і явищ в житті людини.

Спостереження – спеціально організоване цілеспрямоване сприймання предметів і явищ навколишньої дійсності за задалегідь розробленою програмою і планом.

Тестування – метод психологічного дослідження, в якому використовуються стандартизовані питання та завдання, що мають певну діагностичну цінність, а результати їхнього використання вимірюються за певною шкалою значень.

РОЗДІЛ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Тема 1. Увага

Теоретична частина

Увага – форма організації психічної діяльності людини, яка полягає в зосередженості та спрямованості її свідомості на певних об'єктах.

Спрямованість свідомості виявляється у довільному або мимовільному виборі об'єкта, який відповідає потребам суб'єкта, меті та завданням його діяльності.

Зосередженість психічної діяльності виявляється у відборі актуальних (найважливіших на певний момент) впливів і гальмуванні, ігноруванні несуттєвих, побічних.

Основні функції уваги

Активізація необхідних і гальмування непотрібних у даний момент психічних і психофізіологічних процесів

Сприяння організованому та цілеспрямованому відбору, що сприймається організмом, відповідно до його актуальних проблем

Забезпечення вибіркової та тривалої зосередженості психічної активності на одному й тому самому об'єкті чи виді діяльності

Види уваги класифікують за такими *критеріями*:

- Особливості об'єктів уваги – *зовнішня та внутрішня*.

Зовнішня увага зумовлена структурою зовнішніх подразників, що впливають на людину. Ці подразники визначають напрям, обсяг та стійкість уваги суб'єкта за умови, що подразник відрізняється від інших за силою, інтенсивністю дії. У випадку, коли дія подразників у певний час урівноважена, жоден із них не домінує, виникає коливання уваги. Напрямок зовнішньої уваги змінюється під впливом новизни об'єктів та їх структурної організації. Важко сприйняти велику кількість предметів, якщо вони розкидані, і, навпаки, ми легко це зробимо, коли вони будуть організовані в певні структури.

Внутрішня увага суб'єкта пов'язана зі структурною організацією його діяльності. У процесі діяльності внутрішня увага може бути більш і менш напруженою. Це залежить від досвіду суб'єкта, від складності мети тощо. У діяльності зовнішня і внутрішня увага чергуються. Вони гальмують одна одну, наприклад, важко думати про щось суб'єктивно важливе й одночасно виконувати креслення.

- Форма організації уваги – *колективна, групова, індивідуальна*.

- Характер цільового спрямування та рівень вольових зусиль – *мимовільна, довільна й післядовільна*.

Мимовільна увага – це увага, що виникає в процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем без її свідомого наміру і без будь-яких вольових зусиль з її боку. За своєю суттю вона є орієнтувальним рефлексом на новизну діючого подразника. Спочатку існує як безумовно-рефлекторний процес, у процесі розвитку людини ускладнюється і під дією подразників, що набувають сигнального значення, стає умовно-рефлекторною.

Мимовільна увага властива і людині, і тварині. Мимовільна увага короткотривала, але за певних умов вона може виникати досить часто, заважаючи провідній діяльності. Мимовільну увагу називають ще пасивною та емоційною. Основне призначення мимовільної уваги полягає у швидкому і правильному орієнтуванні людини в мінливому навколишньому

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

середовищі, а також у виділенні в ньому об'єктів, що мають для неї в даний час найбільшу значущість.

Властивості подразників, дія яких викликає появу мимовільної уваги:

- 1) більш сильний подразник на фоні діючих;
- 2) незвичність, новизна, контрастність;
- 3) рухливість, початок і зупинка дії подразника;
- 4) предмети, які створюють у процесі пізнання яскравий емоційний тон;
- 5) інтелектуальні, естетичні та моральні почуття;
- 6) існування інтересу;
- 7) вплив попереднього досвіду, зокрема вплив наявних знань і уявлень, навичок і звичок.

Довільна увага – це свідомо спрямоване та регульоване зосередження уваги, зумовлене потребами діяльності. Таку увагу називають активною та вольовою. Довільна увага – вольова увага, за допомогою якої здійснюється регуляція активності, прогнозування, контроль і корекція діяльності.

Умови підтримання стійкої довільної уваги:

- 1) усвідомлення обов'язку у виконанні певної діяльності;
- 2) постановка конкретних завдань;
- 3) зосередження уваги на розумовій діяльності полегшується, якщо в пізнання включено практичну дію;
- 4) особливості організації робочого місця;
- 5) психічний стан людини;
- 6) словесне нагадування людині про цілі діяльності, ті моменти, де необхідно бути особливо уважним;
- 7) звичка бути уважним.

Довільна увага розвивається в дитинстві в процесі виховання, а згодом і самовиховання. Між мимовільною та довільною увагою у людини існують взаємозв'язки та взаємопереходи. Довільна увага виникає на основі мимовільної, але вона може перейти у мимовільну при зміні мотивації діяльності, зокрема при виникненні інтересу до неї.

Післядовільна увага – це зосередження свідомості на об'єкті, який значимий і цінний для особистості. Носить цілеспрямований характер, але не вимагає постійних вольових

зусиль. Є наслідком зосередження на предметах і явищах у процесі довільної уваги, є свідомо контрольованим видом уваги.

Виникнення післядовільної уваги збільшує тривалість зосередження на діяльності, сприяє зменшенню втоми і підвищенню продуктивності праці. Післядовільна увага є оптимальною у всіх видах діяльності, але найефективніша в розумовій роботі. Термін «післядовільна увага» увів радянський психолог М. Добринін.

ОСНОВНІ ВЛАСТИВОСТІ УВАГИ

Обсяг	визначається кількістю одночасно чітко сприйнятих об'єктів, які людина може одночасно охопити увагою за короткий проміжок часу
Розподіл	здатність людини одночасно виконувати два або більше види діяльності
Зосередженість	виявляється у рівні концентрації на об'єкті
Стійкість	визначається тривалістю збереження цілеспрямованої уваги на певному об'єкті або виді діяльності
Переключення	проявляється в довільному переміщенні людиною уваги з одного об'єкта або виду діяльності на інший

Практична частина

Поясніть вислів

«Увага – це ті єдині двері нашої душі, через які, безумовно, проходять усі об’єкти зовнішнього світу, відображені свідомістю».

К. Ушинський

«У кожному психічному процесі присутній момент, що виражає різні ставлення особистості, зокрема до світу людей, природи, ставленні до об’єкта. Це ставлення виявляється в увазі».

С. Рубінштейн

«Геній – це невідступна увага».

Ж. Кюв’є

«Уважність – любов до точності».

С. Міллер

«Усе, що здається мені в даний момент несуттєвим, найчастіше вилітає у мене з голови».

Поль Андрієн Моріс Дірак

Запитання та завдання

1. Розкрийте зміст уваги як специфічної форми організації свідомості людини.

2. Покажіть місце і значення уваги в навчальній діяльності учня, студента.

3. Чим подібні погляди І. Павлова й О. Ухтомського на фізіологічні основи уваги і чим вони відрізняються? Який закон, відкритий І. Павловим, став основою вчення О. Ухтомського про фізіологію уваги?

4. Дайте порівняльну характеристику видів уваги. Покажіть їх подібність і відмінність.

5. Дайте характеристику властивостей уваги людини. Яку роль вони відіграють у діяльності кожного з нас? Наведіть приклади.

6. Покажіть, які фактори сприяють збільшенню стійкості та

концентрації уваги. Наведіть приклади.

7. Що таке неуважність? Назвіть причини неуважності.

8. Визначте відмінність між обсягом і розподілом уваги.

Наведіть приклади.

9. Назвіть умови: а) за яких можливий розподіл уваги; б) які сприяють переключенню уваги. Наведіть приклади.

10. Які, на Ваш погляд, є можливості у вчителя по організації процесу уваги учнів? Наведіть приклади.

Термінологічний диктант

Увага, уважність, домінанта, субдомінанта, розсіяність, обсяг уваги, розподіл уваги, коливання уваги, зосередженість уваги, спрямованість уваги.

Психологічні задачі

1. Як Ви можете пояснити таке:

А. На одноманітні зауваження вчителя учні перестають реагувати.

Б. Студент розгублюється біля дошки, хоча й знає матеріал.

В. Захоплена розв'язанням задачі, дитина не помічає того, що діється навколо.

2. Яка з нижченаведених думок відповідає дійсності? Що ж насправді є ознакою уважності?

А. Одні вважають, що ознакою уважності є здатність людини протягом тривалого часу, не відволікаючись, розв'язувати якусь задачу.

Б. На думку інших, уважний той, хто розповідаючи, бачить і чує все, що діється навколо.

В. Треті переконані: уважна людина може одночасно слухати якесь повідомлення, записувати його, розуміти та вносити свої корективи в зміст записуваного.

3. Поясніть, чому практично неможливо утримати увагу студентів після того, як пролунав дзвінок на перерву.

Запитання для роздумів

1. Чи справедливе абсолютне протиставлення гіпнозу та сну?
2. Чи є розсіяність ученого порушенням уваги?

Теми доповідей і рефератів

1. Увага, її природа та роль у навчальній і трудовій діяльності.
2. Вікові та індивідуальні особливості уваги.
3. Стійкість уваги та способи її вивчення.
4. Умови підвищення ефективності мимовільної та довільної уваги.
5. Вивчення уваги з метою визначення втомлюваності людини.

Тестові завдання

1. Яке з наведених визначень уваги правильне?

1. Увага – це форма психічної діяльності, що виникає при дії об'єкта на органи чуття.
2. Увага являє собою вибіркове сприймання об'єктів.
3. Увага – це форма психічної діяльності людини, що виявляється у скерованості та зосередженості її свідомості на певних об'єктах.
4. Увага – це робочий стан організму, установка аналізаторів на подразники.

2. Який зв'язок існує між увагою і діяльністю?

1. Увага існує у зв'язку з діяльністю людини і нею підтримується.
2. Увага існує незалежно від діяльності та може існувати поза нею.
3. Увага існує залежно від установки аналізатора на подразник.

3. Яка діяльність вимагає від людини більших зусиль для підтримання уваги?

1. Цікава діяльність, що скеровується віддаленою метою.

2. Нецікава діяльність, що скеровується віддаленою метою.
3. Нецікава діяльність, що скеровується близькою метою.
4. Цікава діяльність, що скеровується близькою метою.

4. У якому рядку всі перелічені властивості подразників сприяють привертанню до них уваги?

1. Раптовість, сила, тривалість, нерухомість.
2. Сила, контраст із фоном, нерухомість, раптовість.
3. Сила, монотонність, раптовість, зміна положення в просторі.
4. Раптовість, сила, зміна положення в просторі, контраст із фоном.

5. Павло Павлович надзвичайно уважний: із яким би захопленням він не розповідав матеріал, учням здається, він увесь у полоні розповіді, але жодна деталь поведінки учнів у класі не пройде повз його увагу. Він бачить і чує все, що робиться довкола. Про які властивості уваги йдеться в епізоді?

1. Коливання уваги.
2. Розподіл уваги.
3. Стійкість уваги.
4. Концентрація уваги.

6. Якось виникла суперечка про те, кого можна назвати найуважнішим. Один сказав: «Іван Іванович дуже уважний. Коли він читає книжку або слухає співбесідника, то ніщо не може відвернути його увагу: ні поява стороннього в кімнаті, ні розмова сусідів, ні радіо і т.д. Уся його увага зайнята тим, що він тепер робить». Про яку властивість уваги йдеться в епізоді?

1. Коливання уваги.
2. Розподіл уваги.
3. Стійкість уваги.
4. Концентрація уваги.

7. Як називається здатність людини тривалий час зосереджуватися на об'єкті?

1. Коливання уваги.
2. Стійкість уваги.
3. Обсяг уваги.
4. Концентрація уваги.

8. Як називається здатність людини свідомо змінювати спрямованість своєї діяльності?

1. Розподіл уваги.
2. Обсяг уваги.
3. Переключення уваги.
4. Коливання уваги.

9. Чи залежить коливання уваги від характеру діяльності людини?

1. Не залежить, а настає закономірно через 2-3 сек.
2. Залежить лише від якості подразника, що діє.
3. Залежить від характеру діяльності людини, якості подразників, що діють, та виявляється закономірно через один і той же інтервал часу.

10. При якій умові переключення уваги здійснюється легше?

1. Зв'язок між попередньою та наступною діяльністю незначний; нове завдання не дуже привабливе, а ступінь зосередженості на попередній діяльності невисокий.

2. Зв'язок між попередньою та наступною діяльністю незначний; нове завдання цікаве, а ступінь зосередженості на попередній діяльності невисокий.

3. Наявний зв'язок між попередньою та наступною діяльністю; нове завдання цікаве, а зосередженість на попередній діяльності невисока.

Словник термінів

Домінанта – тимчасово пануючий у корі головного мозку інертний осередок збудження, що гальмує інші рефлекси та підсилюється при дії будь-яких стимулів. Домінанта є фізіологічною основою уваги, визначає спрямованість уваги, мислення і поведінки людини.

Коливання уваги – періодичне відволікання та послаблення уваги до певного об'єкта або діяльності.

Концентрація – здатність нервових процесів обмежувати сферу свого поширення вихідним осередком виникнення; концентрація свідомості на предметі сприйняття.

Обсяг уваги – кількість об'єктів, які людина може

одночасно охопити увагою за короткий проміжок часу.

Переключення уваги – довільне переміщення людиною уваги з одного об'єкта або виду діяльності на інший.

Розподіл уваги – здатність людини одночасно виконувати два або більше види діяльності.

Розсіяність – це нездатність людини тривалий час зосереджувати увагу на певному об'єкті чи виді діяльності.

Увага – форма організації психічної діяльності людини, яка полягає в зосередженості та спрямованості її свідомості на певних об'єктах.

Уважність – поряд з іншими психічними якостями є важливою властивістю особистості.

Стійкість уваги – часова характеристика, що визначається тривалістю збереження цілеспрямованої уваги на певному об'єкті або виді діяльності.

Субдомінантний – подразник, побічний щодо домінанти, який залежить від неї чи підпорядкований їй.

Тема 2. Відчуття

Теоретична частина

Відчуття – це відображення в мозку людини окремих властивостей, якостей предметів і явищ об'єктивної дійсності внаслідок їх безпосереднього впливу на органи чуття.

Відчуття становлять собою відправний пункт, початок «життєвого споглядання» людиною навколишнього світу. Відображаючи окремі властивості, особливості предметів і явищ об'єктивної реальності, вони дають нам перші відомості про них. Відчуття є справді безпосереднім зв'язком свідомості із зовнішнім світом. Вони – єдине джерело наших знань про цей світ і наше внутрішнє середовище.

Відчуття мають велике значення у взаємодії людини та тварини із навколишнім середовищем. Відображаючи властивості предметів і явищ об'єктивної дійсності, вони орієнтують їх у цій діяльності та регулюють їх дії.

Відчуття	є суб'єктивним результатом переробки ЦНС значущих для людини та тварини подразників
	є первинною після емоцій формою, в якій встановлюється психічний зв'язок організму з середовищем
	дають відомості про різноманітні якості та властивості навколишнього світу
	дають елементарну інформацію від зовнішнього та внутрішнього середовищ

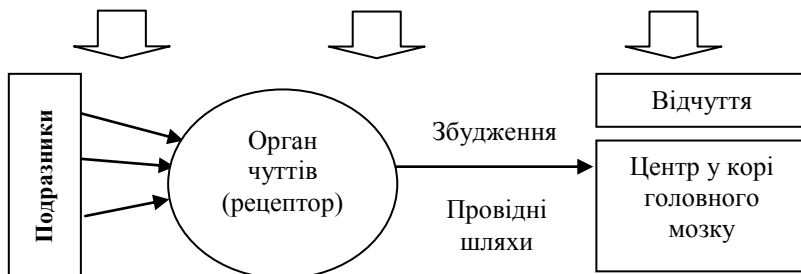
Анатомо-фізіологічною структурою, в якій відбувається виникнення відчуттів, є аналізатор. *Аналізатор* – це анатомо-фізіологічний апарат, який спеціалізований для прийому впливу певних подразників із зовнішнього та внутрішнього середовища та переробки їх у відчуття.

Фізіологічною основою відчуттів є нервовий процес, який виникає при дії подразника на адекватний йому аналізатор. За І. Павловим, аналізатор складається з трьох частин:

- 1) периферичної (рецептора), який є спеціальним трансформатором зовнішньої енергії в нервовий процес;
- 2) провідникової – аферентні (доцентрові) провідні шляхи, по яких імпульси збудження, що виникли в рецепторі, надходять у певні відділи нервової системи, й еферентні (відцентрові) передають імпульси з кори головного мозку до рецепторів, регулюючи їх активність;
- 3) центральної чи мозкової ділянки, яка охоплює певні ділянки кори та підкірки, куди надходять вхідні нервові імпульси.

ВИНИКНЕННЯ ВІДЧУТТІВ

Фізичний процес Фізіологічний процес Психічний процес

Здатність до відчуттів є у всіх живих істот, які мають нервову систему. Що ж стосується усвідомлених відчуттів, то вони є тільки у живих істот, які мають головний мозок і кору головного мозку. Це, зокрема, доводиться тим, що при гальмуванні діяльності вищих відділів центральної нервової системи, тимчасовому вимкненні роботи кори головного мозку природним шляхом або за допомогою біохімічних речовин людина втрачає стан свідомості і разом з тим здатність мати відчуття. Таке відбувається, наприклад, під час сну, при наркозі, при хворобливих порушеннях свідомості.

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Відзначимо, що відчуття є як у тварини, так і в людини, але вони не тотожні. Праця й мова в процесі антропогенезу (походження людини) сформували специфічно людські відчуття.

Відчуття людини відрізняються від подібних образів у тварин:

- *за змістом* (людина відображає соціальні умови життя суспільства, предмети, створені в процесі праці, та через них природу, на яку вона активно діє);

- *за фізіологічними механізмами* (відчуття виникають у взаємодії образу і слова у специфічній людській першій сигнальній системі);

- *за роллю у процесі пізнання* (у деяких тварин – це вища форма орієнтування, у людини – лише початковий ступінь пізнання).

ВЛАСТИВОСТІ ВІДЧУТТІВ

Якість

Кожний вид відчуттів має свої специфічні особливості, які відрізняють його від інших видів

Інтенсивність

Визначається силою діючого подразника та функціональним станом рецептора

Тривалість

Визначається функціональним станом органів чуття, часом дії подразника та його інтенсивністю

Просторова локалізація подразників

Просторовий аналіз, який здійснюється дистантними рецепторами, свідчить про локалізацію подразника у просторі

Практична частина

Поясніть вислів

«Від Вас самих залежить прозріння – Вам лише необхідно доторкнутися до своїх очей магічною паличкою під назвою «знай, на що дивитися».

М. Міннарт

«Немає нічого тільки всередині...оскільки все, що всередині – ззовні».

Й.-В. Гете

«Рука ніби інструмент інструментів».

Арістотель

«Нічого немає в інтелекті, чого не було б у відчуттях».

І. Гізел

Запитання та завдання

1. Дайте визначення поняття «відчуття». Яке місце відчуттів у пізнанні навколишнього світу?

2. Охарактеризуйте зв'язок відчуттів із властивостями зовнішнього та внутрішнього середовища організму.

3. Хто автор аналізаторного вчення про відчуття? Розкрийте сутність цього вчення.

4. Покажіть структуру аналізаторів і можливості їх розвитку.

5. Запропонуйте класифікацію відчуттів за різними параметрами.

6. Дайте характеристику видів відчуттів та їх роль у пізнавальній діяльності дітей.

7. Охарактеризуйте основні властивості відчуттів.

8. Розкрийте сутність кожної закономірності відчуттів.

9. Покажіть рівні розвитку відчуттів (професійні відчуття) та їх прояв у практичній діяльності людини. Наведіть приклади.

10. Які, на Вашу думку, є компенсаторні можливості відчуттів?

Термінологічний диктант

Відчуття, аналізатор, рецептор, адаптація, чутливість, сенсibiliзація, синестезія, контраст, верхній абсолютний поріг чутливості, нижній абсолютний поріг чутливості.

Психологічні задачі

1. Яка закономірність відчуттів проявляється в кожному з наведених прикладів?

А. Тривалий неприємний запах перестає відчуватись.

Б. Під впливом смаку цукру знижується кольорова чутливість до оранжево-червоних променів.

В. О. Скрябін та М. Римський-Корсаков мали кольоровий слух, тобто чули звуки, забарвлені в різні кольори.

2. Зазначте, від яких умов залежить підвищення чутливості в наведених прикладах.

А. У людей, які займаються музикою, спостерігається помітне підвищення чутливості щодо розрізнення тону.

Б. Цирковий актор упевнено йде по високо натягнутій дротині, виконуючи різні танцювальні рухи.

В. Скрипковий майстер за звуком скрипки впізнає її «паспорт»: де, коли, хто її виготовив.

Запитання для роздумів

1. Чи справедливе твердження, що наші відчуття розвиваються під впливом умов життя і вимог практичної діяльності?

2. Чи мають кольори владу над нашою психікою?

Теми доповідей і рефератів

1. Розвиток чуттєвої сфери людини в сучасних умовах розвитку суспільства.

2. Значення відчуття в житті й діяльності людини.

3. Види та властивості відчуттів та їх прояви у діяльності людини.

4. Розвиток сенсорної культури особистості.
5. Паранормальні явища: можливі механізми та природа їх прояву.

Тестові завдання

1. Яке з наведених визначень відчуттів найбільш повне і правильне?

1. Відчуття – це процес опосередкованого відображення в мозку людини властивостей, предметів і явищ об'єктивного світу.

2. Відчуття – це процес безпосереднього відображення в мозку людини предметів і явищ зовнішнього світу в їх взаємозв'язках та взаємозалежностях.

3. Відчуття – це відображення у мозку людини окремих властивостей, якостей предметів і явищ об'єктивної дійсності внаслідок їх безпосереднього впливу на аналізатори.

2. Яким фізіологічним механізмом забезпечується аналіз об'єктивної дійсності?

1. Аналізатором в цілому.

2. Ядерною частиною аналізатора.

3. Рецепторною частиною аналізатора.

4. Рецепторною і ядерною частинами аналізатора.

3. Як називається здатність нервової системи зберігати протягом незначного часу слід подразника, що діяв перед цим?

1. Гострота чутливості.

2. Адаптація.

3. Явище післядії в аналізаторах.

4. Контраст відчуттів.

4. Пропріоцептивні відчуття виникають при дії подразників на рецептори, розміщені:

1. На поверхні тіла.

2. У внутрішніх органах та тканинах тіла.

3. У м'язах і суглобах.

5. Зорові, нюхові, смакові, слухові, дотикові відчуття належать до:

1. Екстероцептивних відчуттів.

2. Інтероцептивних відчуттів.
3. Пропріоцептивних відчуттів.

6. У жаркий літній день Ви йдете купатися, стрибаєте у воду, і спочатку вона здається вам дуже холодною. А через деякий час Ви вже не відчуваєте холоду. Що це за явище?

1. Контраст.
2. Поріг чутливості.
3. Адаптація.
4. Взаємодія відчуттів.

7. У чому виявляється сенсорна адаптація до діючого подразника?

1. Підвищення чутливості аналізатора під впливом дії подразника слабкої сили.
2. Зниження чутливості аналізатора під впливом дії сильного подразника.
3. Цілковите зникнення відчуття в процесі тривалої дії постійного подразника.
4. Усі відповіді правильні.

8. У роки Великої Вітчизняної війни подекуди застосовували такий прийом: під час нічних атак із-за спин наших солдатів інженерні частини спрямовували в бік ворога сильні прожектори, що засліплювали противника. Яка закономірність відчуттів при цьому враховувалася?

1. Адаптація.
2. Взаємодія відчуттів.
3. Синестезія.
4. Поріг чутливості.

9. Які якості відчуттів охарактеризовані в наведених епізодах:

а) ми не відчуваємо запах нашого дихання, перстень, який носимо на руці та ін.;

б) «соковитий оксамитовий голос зачарував серця тих, хто її слухав», – говорили про Соломію Крушельницьку;

в) «він відвів очі, але ще кілька митей її прекрасний образ стояв перед його очима».

1. Синестезія.
2. Адаптація.
3. Післядія в аналізаторі.

10. Під впливом смаку цукру знижуються кольорова чутливість до оранжево-червоних променів. Яка закономірність відчуттів проявляється в прикладі?

1. Сенсibiliзація.
2. Синестезія.
3. Адаптація.
4. Післядія в аналізаторі.

Словник термінів

Адаптація – це зміна рівня чутливості аналізатора до інтенсивності подразника.

Відчуття – психічний процес, що полягає у відображенні мозком властивостей предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні органи чуття.

Екстерорецептори – рецептори, які реагують на подразнення, що надходять із зовнішнього світу (рецептори зору, слуху, нюху, смаку, дотику та ін.).

Інтерорецептори – чутливі нервові закінчення (рецептори), розміщені у внутрішніх органах і тканинах організму. Відображають зміни, які відбуваються всередині організму (голод, спрага).

Контраст – психофізіологічна закономірність відчуттів, яка проявляється в зміні чутливості органів чуття під впливом попереднього або суміжного подразника.

Модальність – характеристика якісних відмінностей різних за видом відчуттів, одна з основних властивостей відчуттів (колір – у зорі, тон і тембр – у слухові, характер запаху – у нюхові і т.п.).

Пропріорецептори – чутливі нервові закінчення (рецептори), розміщені в м'язах і суглобах.

Сенсibiliзація – підвищення чутливості органів чуття під дією адекватних і неадекватних подразників.

Синестезія – одночасне виникнення двох відчуттів різної модальності при подразненні одного органа чуття. Сутність синестезії простежується, коли подразник, діючи на відповідний орган чуття, викликає не тільки адекватне відчуття, а і

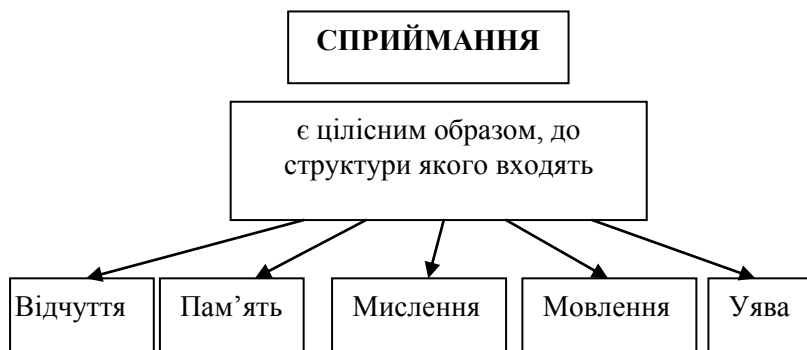
додаткове відчуття або уявлення, характерне для іншого органа чуття.

Чутливість – здатність до відчуття, тобто здатність живого організму сприймати адекватні та неадекватні подразники та відповідати на них певною реакцією.

Тема 3. Сприймання

Теоретична частина

Сприймання – це відображення у свідомості людини предметів і явищ об'єктивної дійсності у сукупності їх властивостей та елементів, які діють у даний момент на органи чуття. Як і відчуття, сприймання виникають тільки при безпосередній дії об'єктів на аналізатори. Перехід від відчуттів до сприймань – це перехід до складнішого та повнішого їх відображення. У процесі сприймання ми відображаємо не просто щось, що світиться, звучить чи пахне, а бачимо пейзаж, художню картину, чуємо музичну мелодію тощо.

Процес сприймання тісно пов'язаний з іншими психічними процесами: завдяки мисленню ми усвідомлюємо те, що сприймаємо; завдяки мові називаємо предмет сприймання; почуття допомагають виробити певне ставлення до того, що сприймаємо; завдяки волі довільно організуємо цей процес.

Сприймання поділяються на види за кількома ознаками. *За провідним аналізатором* виділяють такі види сприймання: зорові, слухові, дотикові, кінестетичні, нюхові та смакові. Процес сприймання забезпечується комплексом взаємодіючих аналізаторів. Перевага того чи іншого аналізатора в сприйманні визначається, звичайно, характером самого об'єкта.

В основу другого типу класифікації сприймання покладено *форми існування матерії*: простір, час і рух. Відповідно, виокремлюють такі види сприймання: сприймання простору, сприймання часу і сприймання руху. *Сприймання простору* – відображення відстані, величини і форми предметів, їх взаємного розміщення і напрямку, в якому вони знаходяться, що поєднує відображення положення власного тіла (як системи координат), врахування його переміщень у просторі й орієнтацію очей. Ґрунтується на спільній роботі комплексу аналізаторів, взаємодію між якими забезпечує руховий аналізатор. *Сприймання часу* – це відображення об'єктивної тривалості, швидкості та послідовності явищ дійсності. Завдяки сприйманню часу відображаються зміни, що відбуваються в навколишньому світі. Клінічні спостереження свідчать, що

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

сприймання часу є результатом процесів відображення, які відбуваються в корі головного мозку. Сприймання часу залежить від вікових особливостей людини: в дитинстві час минає суб'єктивно повільніше, а в дорослої людини – швидше. *Сприймання руху* – це відображення зміни положення, яке об'єкти займають у просторі.

За активністю сприймання поділяють на *навмисне* (довільне) та *ненавмисне* (мимовільне). У ненавмисному сприйманні не існує заздалегідь поставленої мети та вольового зусилля. При навмисному сприйманні людина ставить перед собою мету, докладає певних вольових зусиль, щоб краще реалізувати свій намір, довільно обирає об'єкти сприймання. Найбільш розвинутою формою навмисного сприймання є спостереження, тобто цілеспрямоване, планомірне сприймання об'єктів, у пізнанні яких зацікавлена особистість.

Практична частина

Поясніть вислів

«Геніальність – це насправді тільки здатність сприймати світ незвично».

В. Джемс

«Око є вимірником простору».

І. Сеченов

«Час – це міраж, він зменшується у хвилини щастя й збільшується у години страждань».

Р. Олдінгтон

«У кожної людини своє вміння бачити, думати і відчувати. Немає нічого дурнішого, ніж спробувати підмінити у неї ці уміння нашими».

Ж.- Ж. Руссо

«Ми не даємо визначення побаченому; навпаки, спочатку ми даємо визначення, а потім уже бачимо».

Ф. Фіцджеральд

Запитання та завдання

1. Порівняйте два процеси чуттєвого пізнання – відчуття та сприймання: виявіть спільні та відмінні риси.

2. Розкажіть про залежність сприймань від характеру діяльності.

3. Покажіть на прикладах залежність сприймання від досвіду людини та її інтересів.

4. Чому при здійсненні професійної орієнтації слід враховувати, до якого типу сприймання належить учень?

5. Запропонуйте класифікацію сприймань за різними параметрами.

6. Перерахуйте умови, за яких сприймання набуває нової якості, стає спостереженням.

7. Наведіть приклади цілісності й осмисленості сприймання.

8. Яка роль у процесі пізнання належить предметності

сприймання?

9. Наведіть приклади, які свідчать, що константність сприймання не є вродженим явищем.

10. Розкрийте значення поняття «апперцепція».

Термінологічний диктант

Сприймання, сприйняття, апперцепція, спостереження, предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість, категоріальність, вибірковість, ілюзії.

Психологічні задачі

1. Які особливості сприймання яскраво виявляються в поданих нижче прикладах?

А. Ми сприймаємо сніг білим і в рожевих променях вечірнього сонця, і в сутінках.

Б. Слухаючи музику, сприймаємо не окремі звуки, а мелодію. Вона залишається тією самою і тоді, коли ми слухаємо симфонічний чи струнний оркестр, і тоді, коли слухаємо лише один рояль.

В. Розглядаючи Місяць у телескоп, офіцер сприйняв гору за башти фортеці, пастор – за дзвіницю, а географ – за вулкан.

Г. Незнайома жінка серед чоловіків, зовні не різко відмінних один від одного, буде сприйнята яскравіше, ніж тоді, коли вона буде в групі жінок.

Д. Чому ми рідко помічаємо орфографічні помилки при читанні художньої літератури?

2. Уважно прочитайте уривок опису природи із роману П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і вкажіть, які види сприймань і відчуттів мали місце в героя роману.

«Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом... Поле ... що безкрає море – скільки глянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розп'ялося небо – ні хмариночки, ні плямочки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... з неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє

хліборобська доля... легесенький вітерець подихає з теплого краю; перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожну билінку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову; чутно тільки шелест жита, травиці... а згори лише жайворонкова пісня... Перериває її перепелячий крик... І все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу... Гарно тобі, любо, весело!»

Запитання для роздумів

1. Що дозволяє і допомагає нам більше побачити в предметі чи явищі?
2. Чи можлива структурність сприймання без його осмисленості?

Теми доповідей і рефератів

1. Спостереження і спостережливість, їх роль у пізнавальній діяльності учнів.
2. Сприймання людиною людини як особливий вид сприймання.
3. Проблема моделювання процесів сприймання.
4. Особливості професійної спостережливості педагога.
5. Активний характер відчуттів і сприймань у взаємодії людини із середовищем.

Тестові завдання

1. Яке з наведених визначень сприймання найбільш повне і правильне?

1. Сприймання – це відображення найбільш істотних якостей і властивостей предметів у їх сукупності.
2. Сприймання – це відображення мозком предметів і явищ в усій сукупності їх властивостей, коли вони безпосередньо діють на аналізатори.
3. Сприймання – це синтез різних відчуттів.

2. У якій із нижчеподаних відповідей названі лише об'єктивні умови, що забезпечують виділення об'єкта в

процесі сприймання?

1. Контрастність об'єкта з фоном, його величина, яскравість, обізнаність з предметом, форма.

2. Колір, оригінальність форми предмета, контрастність об'єкта з фоном, величина об'єкта.

3. Цілеспрямованість сприймання, контраст фігури з фоном, інтенсивність дії подразника.

3. Яке з наведених нижче визначень апперцепції правильне?

1. Апперцепція – це негативний вплив попереднього досвіду на сприймання.

2. Апперцепція – це позитивний вплив попереднього досвіду на сприймання.

3. Апперцепція – це залежність сприймання від попереднього досвіду людини.

4. Апперцепція – це залежність сприймання від об'єктивних властивостей об'єкта.

4. Константність виявляється в тому, що:

1. Сприймання не залежить від попереднього досвіду.

2. Форма, величина, колір предметів у різних умовах сприймаються такими, якими є насправді.

3. Сприймання залежить від кута зору, під яким бачимо предмет.

5. Ілюзією сприймання називається:

1. Властиве в певних умовах усім людям неадекватне, помилкове відображення предметів.

2. Помилкове відображення предметів у хворобливому стані.

3. Неадекватне, помилкове відображення предметів, властиве тільки деяким людям.

4. Викривлення сприймання об'єктів у стані втоми.

6. Йоган Гете зазначав, що темний предмет здається меншим від світлого, якщо обидва мають однакову величину. За одночасного сприйняття білого круга на чорному фоні та чорного круга такого ж діаметра на білому фоні, чорний здається меншим приблизно на 1/5 від білого. Яка особливість сприймання проявляється?

1. Апперцепція.

2. Виділення предмета з фону.
3. Усвідомленість.
4. Константність.

7. Іноді у водіїв автомобілів та пілотів виникає особливе відчуття: коли предмет швидко наближається, здається, що він розбухає, розростається. Яка особливість сприймання проявляється в наведеному прикладі?

1. Константність.
2. Ілюзія.
3. Предметність.
4. Апперцепція.

8. Чому помилки в зошиті вчитель виправляє червоним кольором? Яку особливість сприймання враховує при цьому?

1. Предметність і цілісність.
2. Виділення на фоні.
3. Константність.
4. Апперцепція.

9. Поль Гольбах розповідав, що, розглядаючи Місяць у телескоп, офіцер сприйняв гори за бапти фортеці, пастор за дзвіницю, а світська дама зуміла «побачити» там закохані пари, що обійнялись. Про яку особливість сприймання тут ідеться?

1. Константність.
2. Ілюзія.
3. Апперцепція.
4. Виділення предмета з фону.

10. Яка особливість сприймання проявляється в таких фактах: тарілку, що стоїть на столі, ми сприймаємо як круглу, хоча її зображення на сітківці ока має форму еліпса; сніг ми сприймаємо білим і в рожевих променях вечірнього сонця, і в сутінках.

1. Апперцепція.
2. Константність.
3. Узагальнення.
4. Ілюзія.

Словник термінів

Агнозія – захворювання, що призводять до неможливості пізнання чогось; порушення різних видів сприймання внаслідок ушкодження окремих ділянок кори головного мозку і найближчих підкоркових структур.

Апперцепція – залежність сприймання людиною предметів і явищ від її попереднього досвіду, змісту та спрямованості психічної діяльності та особистісних якостей.

Галюцинації – порушення перцептивної діяльності людини, що виявляється у сприйманні об'єктів, які в даний момент не діють на відповідні органи чуття. Відчуття неіснуючих у реальній дійсності об'єктів (голосів та образів).

Ілюзія – хибне, неадекватне сприймання людиною окремих об'єктів або їх властивостей, що виникає внаслідок дії зовнішнього подразника в певних умовах або при певному стані її нервової системи.

Константність – збереження постійного, незмінного сприйняття предметів при зміні їх освітленості, положення у просторі, відстані від людини, яка сприймає.

Осмиленість – це властивість перцептивного образу бути усвідомленим.

Предметність – об'єкт сприймається нами як відокремлене у просторі й часі фізичне тіло.

Сприймання – цілісне відображення у свідомості людини предметів і явищ об'єктивної дійсності при безпосередній дії подразників на органи чуття.

Структурність – властивість перцептивного образу відображати будову об'єкта сприймання. Вона виявляється в тому, що у ньому відображаються відношення різних властивостей предмета, тобто його структура.

Цілісність – властивість перцептивного образу відображати предмет у всій сукупності його ознак, як єдине ціле.

Тема 4. Мислення

Теоретична частина

Мислення – це соціально зумовлений, пов'язаний із мовленням психічний процес самостійного відображення істотно нового, тобто процес узагальненого й опосередкованого відображення дійсності в ході її аналізу та синтезу, що виникає на основі практичної діяльності з чуттєвого пізнання і здатний виходити далеко за його межі.

Мислення – це вища форма психічного відображення. Пізнання світу розпочинається з відчуттів, сприймань та уявлень, але ця чутлива картина світу не дає можливості глибоко і всебічно пізнати його. Зокрема, живе споглядання неспроможне проникнути у складні форми взаємодії явищ, об'єктів, подій, у їх причини та наслідки. Для відображення цих моментів буття необхідний перехід від відчуттів, сприймань до мислення.

Логічні форми мислення

Поняття

думка, що фіксує ознаки відображених у ній предметів і явищ, яка дозволяє відрізнити ці предмети й явища від суміжних із ними

Судження

думка, що виражається у формі розповідного речення та є істинною чи хибною

Умовиводи

мисленнєвий процес, у ході якого з одного чи кількох суджень виводиться нове судження, яке називається висновком або наслідком

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Сукупність істотних ознак, спільних для всіх предметів певного класу, що входять у дане поняття, називаються *змістом поняття*.

Обсяг поняття – це певна сукупність, множина, клас предметів, кожний із яких має ознаки, відображені в змісті поняття.

Співвідношення між змістом і обсягом визначається законом зворотного відношення: зі збільшенням змісту поняття зменшується його обсяг і навпаки.

Види понять:

1) *за обсягом*: одиничні, загальні, збірні (відображаються ознаки певної сукупності однорідних предметів, які мисляться як одне ціле – оркестр, листя);

2) *за змістом*: конкретні (відображається предмет у сукупності його ознак), абстрактні (відображається будь-яка ознака предмета, яка відділяється подумки від предмета і сама стає предметом мислення).

Істинним буде судження, в якому стверджується ознака, яка належить предметові, або заперечується ознака, яка не належить предметові.

Усі судження поділяються на види:

1. *Просте* (щось стверджується чи заперечується) / *складне* (декілька простих суджень, об'єднаних у одне за допомогою сполучників «і», «або», «якщо, то», «тоді і тільки тоді, коли»).

Підвиди простих суджень:

а) судження, в якому стверджується або заперечується наявність певної властивості в того чи іншого об'єкта – судження про належність або атрибутивне (Одеса – місто герой);

б) судження, в якому відображаються відношення між предметами – судження про відношення або релятивне (планета Юпітер за розмірами більша за планету Земля);

в) судження, в якому стверджується або заперечується існування певного об'єкта чи його властивості – судження про існування або екзистенціальне (вчені стверджують, що НЛО існує);

г) судження, в якому стверджується або заперечується ознака предмета, множини чи частини множини предметів,

незалежно від будь-яких умов, називається категоричним (1235:5).

2. *Стверджуюче / заперечуюче* (за якістю);
3. *Одиничні-часткові-загальні* (за кількістю);
4. *Загальностверджуючі, частковостверджуючі, загальнозаперечні, частковозаперечні* (за якістю та кількістю);

Види умовиводів:

- дедуктивні (від загальних положень до конкретних);
- індуктивні (від часткових суджень до загальних).

Види мислення

Наочно-дійове – розв'язання задач здійснюється шляхом реального перетворення ситуації та здійснення рухового акту.

Наочно-образне – мислення образами уявлень, перетворення ситуації у план образів. Цей різновид мислення виявляють поети, художники, архітектори, модельєри; виникає у дошкільному віці.

Абстрактне (абстрактно-логічне) – здійснюється за допомогою логічних операцій, з опорою на поняття, судження.

Теоретичне – спрямоване на відкриття законів, властивостей об'єктів (наприклад, фундаментальне дослідження в науці). Таке мислення відображає істотне в явищах, об'єктах, зв'язках між ними на рівні закономірностей і тенденцій.

Практичне – це фізичне перетворення дійсності; пов'язане з постановкою мети, виробленням планів, проектів і часто розгортається в умовах дефіциту часу, що інколи робить його ще більш складним, ніж мислення теоретичне.

Аналітичне (дискурсивне) – розгорнуте в часі, має чітко виражені етапи, достатньо усвідомлюється суб'єктом.

Інтуїтивне – згорнуте в часі, протікає швидко, в ньому відсутній поділ на етапи; даний вид мислення мало представлений у свідомості.

Репродуктивне (відтворююче) – забезпечує розв'язання задачі, опираючись на відтворення вже відомих людині способів.

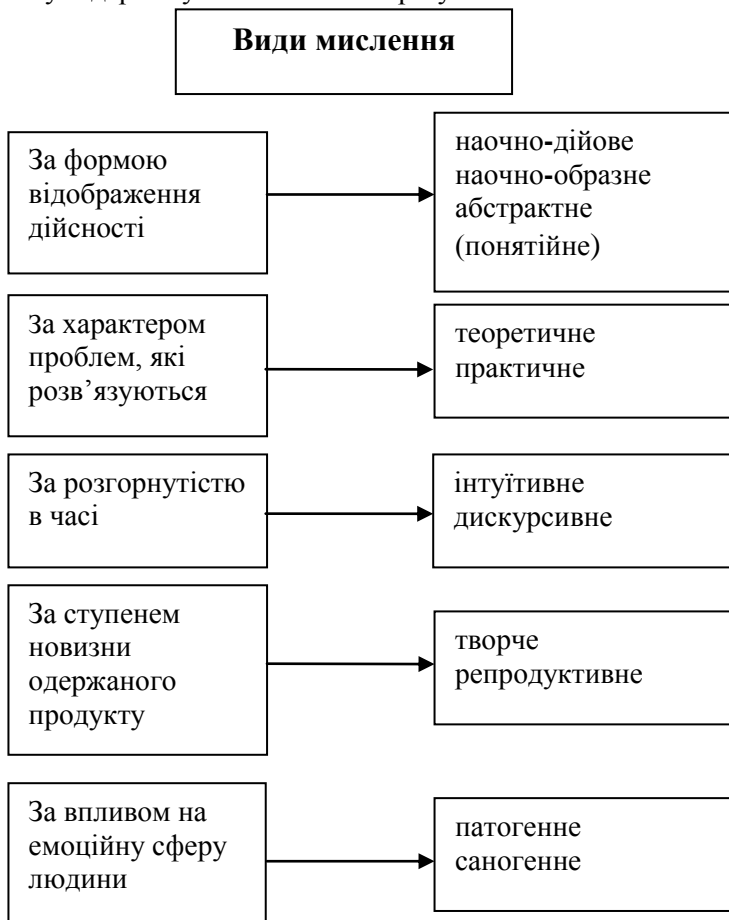
Продуктивне (творче) – характеризується створенням суб'єктивного нового продукту та новоутворень у самій пізнавальній діяльності при його створенні.

Патогенне – мислення, змістом якого є різні роздуми,

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

уявлення, пов'язані з образом, соромом, невдачею, страхом чи іншими негативними переживаннями.

Саногенне – мислення, свідомо спрямоване на подолання негативних емоційних переживань, психічне оздоровлення та постійну підтримку позитивного образу «Я».

Кожна людина мислить неповторно. Алгоритм її мислення індивідуальний. Тому говорять про *індивідуальні особливості мислення* або про *якості розуму*:

1. *Глибина* – виявляється в умінні проникати в сутність складних питань, розкривати причини явищ, приховані за

нашаруванням неістотних виявів, бачити проблему там, де її не помічають інші, передбачати можливі наслідки подій і процесів.

Поверховість – виявляється у виокремленні поверхових, несуттєвих, випадкових особливостей і зв'язків між ними, на основі яких не можна зробити правомірних висновків.

2. *Гнучкість* – уміння змінити припущення, обраний шлях у вирішенні проблеми, коли змінились умови і вибір не підтвердився; вміння знаходити нові шляхи розв'язання задач.

Інертність (ригідність) – малорухомість мислення, здатність мислити звичним способом.

3. *Стійкість* – постійне орієнтування на закономірні характеристики об'єкта.

Нестійкість – необґрунтований відхід від орієнтації на закономірні характеристики явища, посилення суб'єкта на неістотне в об'єкті тощо.

4. *Усвідомленість* – суб'єкт розуміє та може словесно виразити особливості задачі, шляхи її розв'язання, особливості міркування й аргументи на користь правильності висновку.

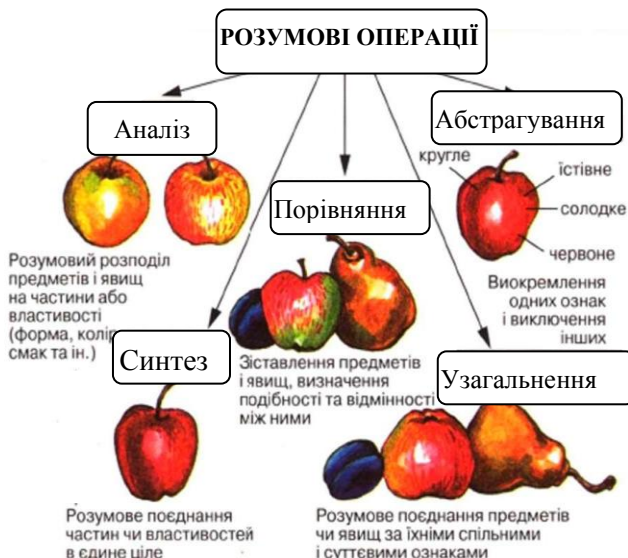
Неусвідомленість – суб'єкт відчуває труднощі, пояснюючи, які орієнтири добирає для вироблення припущення, якими прийомами можна перевірити його правильність, які помилки допущено.

5. *Самостійність* – суб'єкт виявляє прагнення самостійно проаналізувати задачу, прийняти рішення, відстояти його правильність; характеризується вмінням використовувати суспільний досвід і незалежністю власної думки.

Наслідувальність – постійне копіювання відомих способів міркування, відсутність потреби зробити самостійні кроки у розв'язанні проблеми.

6. *Критичність* – усвідомлений контроль за перебігом інтелектуальної діяльності людини, під час якого відбувається оцінка роботи думки, вироблених гіпотез, шляхів їх доведення тощо.

Навіюваність – некритичне, пасивне прийняття впливу іншої людини.

ОСНОВНІ ОПЕРАЦІЇ МИСЛЕННЯ

Аналіз	мисленнєве розчленування предмета, явища, ситуації та виявлення складових елементів, частин, моментів, сторін
Синтез	мисленнєве співвідношення, зіставлення, встановлення зв'язку між різними елементами
Абстракція	відокремлення суттєвих ознак предмета від несуттєвих
Порівняння	мисленнєве співвідношення певних об'єктів і виокремлення в них спільного чи відмінного
Узагальнення	мисленнєве співвідношення та виділення спільного в двох або кількох різних явищах або ситуаціях

Практична частина
Поясніть вислів

«Мислення відображає світ як художник, а мова служить для цього художника пензлем, яким він змальовує загальну спорідненість усіх речей».

Й. Діцген

«Людина, здається, створена для того, щоб мислити: у цьому – її гідність, її заслуга... ».

Б. Паскаль

«Мислити за шаблоном – найупевненіший спосіб завалити справу».

Дж.Ф. Енрайт

«Бачити та відчувати – значить, існувати; мислити – значить жити».

У. Шекспір

«Мислення – знаряддя суттєвого орієнтування людини в навколишньому світі та в самій собі».

І. Павлов

«Мислення – це нове створення світу».

А. Камю

Запитання та завдання

1. Назвіть специфічні особливості мислення як вищої форми пізнавальної діяльності. Поясніть, у чому полягає відмінність мислення від чуттєвого пізнання.

2. Що означає цілеспрямованість, опосередкованість і узагальненість мислення?

3. Покажіть взаємозв'язок мислення і мовлення людини. Як впливає культура і рівень розвитку мовлення на мислення людини?

4. Охарактеризуйте основні функції мислення. Наведіть приклади.

5. Назвіть основні мисленнєві операції та поясніть їх сутність.

6. Які є види мислення? Охарактеризуйте їх.

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

7. У яких формах виявляються продукти мислення? Проілюструйте їх.

8. Що таке індуктивні та дедуктивні умовиводи? Покажіть на прикладах прояви індуктивного та дедуктивного умовиводів.

9. Охарактеризуйте індивідуальні особливості мислення. Які найхарактерніші для Вас?

10. Які якості розуму, на Вашу думку, необхідні учням і студентам при навчанні? Обґрунтуйте свою відповідь.

Термінологічний диктант

Мислення, розуміння, поняття, аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація, судження, умовивід, дедукція, індукція, гнучкість мислення, широта мислення, критичність мислення.

Психологічні задачі

1. Які індивідуальні особливості мислення розвиває учитель на даному уроці?

«...Урок літератури. Учень Павло Д. досить широко і змістовно розповідає біографію А. Чехова, решта учнів уважно слухає. Ось Павло закінчив відповідати, але вчителька не поспішає виставити йому оцінку і звертається до класу:

– Давайте оцінимо його відповідь. З'ясуємо, що Павло пропустив і що сказав не так як слід.

Бажаючих оцінити роботу товариша виявилось чимало – про це свідчили підняті руки.

– Він сказав, що дитинство у Чехова проминуло непомітно. Так казати не можна. Непомітно минає дитинство тоді, коли дитина живе безтурботно. Письменник рано змушений був заробляти собі на хліб. Краще сказати: «Дитинство у Чехова було безрадісне, воно проминуло в злиднях»».

2. Чому учні допустили помилки у наведеному прикладі?

«... Урок географії в 4-му класі. Вікна широко відчинені, ген-ген виднілися Карпати, наче прикриті зверху блакитним небом, ближче – луки і пожовклі поля. Крізь відчинені вікна щедрою струминою вливалось в приміщення тепле повітря,

настояне на пахошах гірських трав, смerek і сосен... Та учні перебували думками в пустелях Середньої Азії: розпечені бархани, палючі вітри, сухе повітря і прозорі ліси саксаулу, верблюди, джейрани, ящірки – ось ті образи, які витали в їх піднесеній уяві.

Усе було добре. Задоволений учитель і діти задоволені. І все це приємне враження зіпсувало одне тільки запитання вчителя, задане перед закінченням уроку:

– *Діти, на яку відому тварину подібний шакал?*

З душевної простоти ми сподівалися, що діти скажуть: «на собаку». Але вони, на превеликий подив, а не менше від нас був здивований і вчитель, – почали сперечатися. Одні учні твердили, що шакал подібний на ... верблюда, інші – на ящірку. І, звичайно, питати учнів про те, який же вигляд має верблюд, учитель уже не наважився».

Запитання для роздумів

1. У чому полягає відмінність понять від уявлень як форм пізнання?
2. Чи є соціальна природа мислення необхідною умовою його розвитку?

Теми доповідей і рефератів

1. Проблема генетичного зв'язку мислення і мовлення.
2. Формування інтелектуальної активності особистості.
3. Концепції розвитку мислення в онтогенезі.
4. Поняття штучного інтелекту: проблема створення і функціонування.
5. Проблеми і шляхи розвитку творчого мислення.

Тестові завдання

1. Виберіть із характерних особливостей процесів відображення те, що характеризує мислення людини.

1. Відображення окремих властивостей, предметів і явищ матеріального світу.

2. Відображення минулого досвіду у вигляді почуттів, думок і образів раніше сприйнятих предметів і явищ.

3. Відображення предметів і явищ у сукупності їхніх властивостей та частин.

4. Відображення загальних та істотних ознак, зв'язків і відносин предметів і явищ.

2. *Яке з наведених визначень поняття правильне та найбільш точне?*

1. Поняття – це форма мислення, що являє собою найповніше відображення ознак предметів та явищ.

2. Поняття – це форма мислення, що являє собою відображення предметів і явищ зовнішнього світу.

3. Поняття – одна з основних форм абстрактного мислення.

4. Поняття – одна з логічних форм мислення, що полягає у виділенні суттєвого, загального в предметах і явищах дійсності.

3. *Виберіть найбільш правильний варіант визначення дедуції.*

1. Перехід від часткових випадків до загального положення.

2. Перехід від одних часткових випадків до інших на основі подібності між ними.

3. Перехід від загального положення до часткового випадку.

4. Перехід від одних часткових випадків до інших часткових випадків.

4. *Підійшовши до тролейбусної зупинки не в години «пік» і помітивши на ній незвичайно багато людей, Ви здогадуєтеся: давно не було тролейбуса. Яка форма логічного мислення проявляється в прикладі?*

1. Поняття.

2. Умовиводи.

3. Судження.

4. Узагальнення.

5. *Яку розумову операцію виконують учні, коли на основі спостереження певних фактів виводять і формулюють правило?*

1. Аналіз.

2. Порівняння.

3. Узагальнення.
4. Абстрагування.

6. Вчитель пропонує скласти задачу, розглядаючи картинку «Галлявина в лісі», покриту «грибами», які можна зривати і перелічувати. Які особливості та види мислення учнів враховує вчитель на уроці в першому класі?

1. Понятійне мислення.
2. Наочно-образне мислення.
3. Предметно-дійове мислення.
4. Логічне мислення.

7. На уроці геометрії задача розв'язана двома способами, а вчитель запропонував удома пошукати ще можливі способи її розв'язання. Учні знайшли ще три способи розв'язання цієї задачі. Які індивідуальні особливості мислення учнів розвиває вчитель?

1. Допитливість.
2. Гнучкість мислення.
3. Широту розуму.
4. Логічність мислення.

8. Учні, прочитавши уважно задачу, швидко розв'язують її за допомогою тих знань і умінь, які були сформовані в них на попередніх уроках. Яку з характерних особливостей мислення розкриває цей приклад?

1. Проблемний характер.
2. Узагальненість.
3. Опосередкованість.
4. Аналітико-синтетичний характер.

9. До розумової діяльності нас спонукають:

1. Будь-які ситуації.
2. Екстремальні ситуації.
3. Проблемні ситуації.

10. Абстрагування – це:

1. Поділ у думках складного об'єкта на окремі частини.
2. Миттєве усвідомлення розв'язання проблеми.
3. Уявне відокремлення істотних властивостей предмета від несуттєвих ознак.

Словник термінів

Абстрагування – процес розумової діяльності людини, за якого вона мисленнево відокремлює одні ознаки, сторони і властивості предметів від інших та від самих предметів, яким вони властиві, і перетворює їх на самостійний об'єкт пізнання.

Аналіз – реальний чи мисленневий поділ об'єктів і явищ на складові, виокремлення в них елементів, ознак і властивостей.

Глибина мислення характеризується здатністю людини проникати в суть пізнаваних явищ, виявляти їх причини і розкривати основи. Протилежною рисою є **поверховість мислення**.

Гнучкість мислення виявляється у спроможності людини змінювати раніше намічений шлях розв'язання проблеми, якщо він виявляється неадекватним новим умовам, знаходити нешаблонні підходи в з'ясуванні різних питань. Протилежною рисою є **інертність мислення**.

Дискурсивне мислення – вид зв'язного словесно-логічного міркування, в якому кожне наступне судження ґрунтується на попередньому. Це вищий етап розвитку мислення людини.

Інтуїтивне мислення – вид мислення, що характеризується швидким, ніби миттєвим перебігом, нерозчленованістю етапів і малим рівнем усвідомлення.

Класифікація – мисленнева операція розподілу об'єктів на підгрупи, класи і роди на основі знаходження у них істотних спільних ознак.

Критичність мислення характеризується вмінням людини об'єктивно оцінювати свої і чужі думки, виявляти в них недоліки та сильні сторони, не приймати за істину здогадки, а піддавати їх аналізу й перевірці.

Мислення – вища форма психічного відображення. Це пізнавальний процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності у їхніх істотних властивостях, зв'язках та відношеннях у ході аналізу і синтезу, що виникає з чуттєвого пізнання на основі практичної діяльності.

Поняття – одна з логічних форм мислення, що полягає у

виділенні суттєвого, загального в предметах і явищах дійсності.

Порівняння – логічна операція мислення, за допомогою якої людина встановлює в об'єктах і явищах схожі й відмінні ознаки.

Послідовність мислення виявляється в умінні людини дотримуватись логічних правил і не суперечити собі у своїх міркуваннях, обґрунтовувати висновки і дотримуватись певного плану у викладі думок.

Проблемна ситуація – конфлікт між обставинами й умовами, між знаннями та можливостями, якими володіє людина, і тими, яких прагне досягнути.

Самостійність мислення простежується в здатності людини побачити і поставити нову проблему, знаходити нові, оригінальні підходи до її розв'язання.

Синтез – мисленнєва чи реальне об'єднання різних властивостей, елементів або частин об'єкта в єдине ціле, яке постійно відбувається в практичній діяльності людей і в процесі пізнання.

Узагальнення – мисленнєва операція об'єднання предметів і явищ за їх спільними, істотними ознаками.

Швидкість мислення характеризує час, протягом якого різні люди спроможні виконати однакове завдання.

Тема 5. Уява

Теоретична частина

Уява – це специфічний людський психічний процес, що виник і сформувався в процесі праці. Жоден трудовий акт не можливий без уяви. Саме уява дозволяє передбачити результат праці до її початку, а також шляхи його досягнення. Майже вся людська матеріальна та духовна культура є продуктом уяви і творчості людини, що впливає на психічний розвиток людини. Уява виводить людину за межі теперішнього існування, нагадує їй про минуле, відкриває майбутнє. Володіючи багатою уявою,

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

людина може «жити» в різні історичні епохи, що не може собі дозволити жодна інша жива істота.

Цінність уяви полягає в тому, що вона допомагає людині орієнтуватися в проблемних ситуаціях, приймати правильні рішення, передбачати результат своїх дій за умов, коли наявних знань виявляється недостатньо для безпосередньої реалізації пізнавальної потреби. Завдяки уяві стають можливими результативна поведінка, діяльність особистості за умов неповної інформації.

Уяву поділяють на активну та пасивну. *Активна* уява завжди спрямована на виконання творчого чи логічного завдання. Активна уява визначається і контролюється волею й може бути відтворюючою або творчою. *Пасивна* уява протікає без постановки мети, інколи як ілюзія життя, де людина говорить, діє уявно. Пасивна уява може викликатися людиною навмисно чи ненавмисно. Навмисно викликані образи фантазії, які не пов'язані з волею і не спрямовані на втілення їх у життя, називаються мареннями.

Залежно від участі волі в процесі створення нових образів уява поділяється на *мимовільну та довільну*. Довільна уява буває відтворюючою й творчою.

Відтворююча уява створює образи на основі опису, який може проводитися в різних знакових системах: словесній, числовій, графічній, нотній і т.п.

Творча уява – це створення нових, оригінальних образів об'єктів, які ніколи не сприймалися людиною, які ще не існують у дійсності, а лише передбачається їх поява.

Залежно від змісту діяльності уява поділяється на технічну, наукову, художню та інші різновиди, пов'язані з характером праці людини. *Художня уява* має переважно чуттєві образи, надзвичайно яскраві та детальні. Для *технічної уяви* характерним є створення образів просторових відношень у вигляді геометричних фігур і побудов, їх дисоціювання й об'єднання в нові сполучення, уявне перенесення їх у різні ситуації. *Наукова уява* знаходить своє виявлення у побудові гіпотез, проведенні експериментів, формулюванні висновків.

**ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ
ОСОБЛИВОСТІ УЯВИ**

Образність відтворюючої уяви

Рефлексивні можливості

Здатність до високоїмовірних припущень

Здатність передбачати події та їх емоції

Підкорення теперішнього перспективним цілям.
Романтизм, мрійливість

Творчі можливості індивіда

СТВОРЕННЯ ОБРАЗІВ УЯВИ	має аналітико-синтетичний характер	
	пов'язане з	перетворенням уявлень пам'яті
		створенням нової ситуації, нового образу, нової ідеї
	передбачає перетворення	відомого образу, відомої ідеї у новий образ, нову ідею
відомих, звичних зв'язків у невідомі, незвичні зв'язки		

Прийоми створення образів уяви

Аглотинація – найпростіший прийом створення образів уяви механічним «склеюванням» властивостей та частин предметів і явищ дійсності у незвичній комбінації, яка не зустрічається в повсякденному житті.

Літога – прийом створення образів уяви, який полягає у підкресленому зменшенні властивостей об'єкта.

Акцентування – прийом створення образів уяви, який полягає у виокремленні істотної ознаки чи деталі образу, яка стає в ньому домінуючою. Використовують для створення дружніх шаржів і карикатур.

Схематизація – прийом створення образів уяви, за допомогою якого в уявленнях, з яких створюють новий образ, відмінності стираються, відкидаються, а схожі риси починають домінувати.

Гіперболізація – прийом створення образів уяви, що характеризується надмірним перебільшенням реального об'єкта або окремих його частин чи їх кількості.

Типізація – прийом створення образів уяви, який полягає у виділенні істотних властивостей в однорідних явищах чи об'єктах і втілення їх у новому конкретному образі.

Практична частина

Поясніть вислів

«Творчість – це не розкіш для обраних, а загальна біологічна потреба, інколи неусвідомлювана нами».

Г. Іванов

«Той, хто робить відкриття, бачить те, що бачать усі, і

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

думає про те, що нікому не спадає на думку».

А. Сент-Дьєрі

«Сильна, стрімка і яскрава уява, з якою людина не в змозі боротися, створює безумців. Та сама уява, але покірна волі людини, створює не тільки великих поетів, а й великих мислителів та вчених. Уява слабка, в'яла, бліда не доведе людину до безумства, але і не створить генія».

К. Ушинський

«Мрія – це не те, що вже існує, але й не те, чого не може бути».

Лу Сінь

«Уява важливіша за знання, бо знання обмежені, а уява охоплює все на світі, стимулює прогрес і є джерелом еволюції».

А. Ейнштейн

Запитання та завдання

1. Визначте, що таке уява і назвіть її функції.
2. Дайте аналіз впливу уяви на регулювання емоційних станів людини.
3. Як уява пов'язана з іншими пізнавальними процесами?
4. Проаналізуйте прояви уяви в науковій, технічній та художній діяльності людини.
5. Охарактеризуйте фізіологічну основу уяви.
6. Порівняйте відтворюючу й творчу уяву. Наведіть приклади.
7. Що таке мрія як особливий вид уяви?
8. Охарактеризуйте властивості уяви.
9. Дайте характеристику таким індивідуальним особливостям уяви, як широта, сила, повнота, реалістичність, дієвість.
10. Назвіть прийоми, які розвивають уяву дітей.

Термінологічний диктант

Уява, інтуїція, аглютинація, гіперболізація, акцентування, схематизація, типізація, мрія, фантазія, творчість, марення, антиципація, аналогія, алегорія.

Психологічні задачі

1. Визначте, які прийоми використані для створення образів творчої уяви?

А. У міфах і легендах давнини описуються різні фантастичні істоти – кентаври, сфінкси, дракони тощо.

Б. Аналізуючи шляхи створення літературних образів, О. Горький писав: «Вони створюються, звичайно, не портретно. Не беруть певної якоїсь людини, а беруть тридцять – п'ятдесят відсотків однієї лінії, одного ряду, одного настрою і з них створюють Обломова, Онегіна, Фауста, Гамлета, Отелло і т.д.».

2. Справжньою школою уяви можна вважати вивчення географічних карт. Опишіть образи уяви, які мають виникнути в учня при вивченні фізичної карти України і, зокрема, Буковини.

3. Дайте оцінку погляду Вовиного батька на виховання за таким його описом.

– У мене свій погляд на виховання. Речі треба називати своїми іменами. Хочу, щоб син тверезо дивився на світ. Якщо діти стромляють палички в пісок і кажуть, що це сад, або кидають угору листок згорненого паперу і думають, що запустили справжню ракету, то їм треба довести, що між паличками і садом, як і між листком паперу і ракетою, існують відмінності.

Запитання для роздумів

1. Чи може багатство уяви негативно відбитися на психічному житті людини?

2. Чи може уява дитини бути багатшою, ніж уява дорослої людини?

Теми доповідей і рефератів

1. Уява у пізнавальній і практичній діяльності людини.
2. Психологічні особливості спільної творчої діяльності.
3. Прийоми аглютинації й аналогії в сучасній технічній думці.

4. Поняття «інсайт»: особливості його виникнення та вияву.

5. Натхненність і харизма. Поняття харизматичного впливу.

Тестові завдання

1. Яке з поданих нижче визначень уяви правильне?

1. Створення в голові людини чітких образів раніше сприйнятих об'єктів.

2. Створення в голові людини нових для неї образів на основі словесного опису їх.

3. Сукупність уявлень про навколишню дійсність.

4. Створення людиною на основі попереднього досвіду образів об'єктів, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає у даний момент.

2. Визначте, що із перерахованого характеризує творчу уяву:

1. Відтворення, яке розгортається на основі розповідей, описів, схем.

2. Створення нового, що не має аналогів.

3. Хаотичне розгальмування кори головного мозку.

4. Система образів, що мимовільно виникає під час сну.

3. Вид уяви, який характеризується створенням людиною образів нових для неї об'єктів на основі їх словесного опису, графічного чи музичного зображення, називається:

1. Довільна уява.

2. Мимовільна уява.

3. Творча уява.

4. Репродуктивна уява.

4. За допомогою якого прийому уяви створено образи таких казкових героїв: Хлопчик-Мізинчик, Дюймовочка, ельф, гном?

1. Схематизація.

2. Гіперболізація.

3. Аглютинація.

4. Літота.

5. Про який прийом створення уявних образів йдеться: М. Горький радив молодим письменникам: «Якщо ви опишете крамаря, то треба зробити так, щоб в одному крамареві було описано тридцять крамарів, щоб цієї речі читачі в Херсоні бачили херсонського крамаря, а читачі Арзамаса – арзамаського...»?

1. Аглютинація.
2. Гіперболізація.
3. Загострення.
4. Типізація.

6. Специфічним проявом впливу образів уяви на рухову сферу особистості є:

1. Ятрогенія.
2. Ідеомоторні акти.
3. Аглютинація.
4. Тактильно-кінестетичні відчуття.

7. Пасивну й активну уяву розрізняють за:

1. Предметом відображення.
2. Формою існування матерії.
3. Спрямованістю відображення.
4. Ступенем психічної активності.

8. Нетактовне слово вчителя, що травмує психіку учня, породжуючи фантастичні страхи, може викликати такий нервовий розлад, як:

1. Ятрогенія.
2. Дидактогенія.
3. Стигма.
4. Аглютинація.

9. «Склеювання» різних якостей, властивостей, частин, які в повсякденному житті не поєднуються, називається:

1. Гіперболізація.
2. Схематизація.
3. Типізація.
4. Аглютинація.

10. Знайдіть правильне визначення мрії:

1. Відтворююча уява, звернена в далеке минуле і майбутнє.
2. Форма творчої уяви, скерованої на близьке майбутнє.
3. Особлива форма творчої уяви, що створює в голові

людини образи бажаного, здійсненого майбутнього.

4. Створення людиною образів свого майбутнього.

Словник термінів

Аглотинація – найпростіший прийом створення образів уяви механічним «склеюванням» властивостей та частин предметів і явищ дійсності у незвичній комбінації, яка не зустрічається в повсякденному житті.

Акцентування – прийом створення образів уяви, який полягає у виокремленні істотної ознаки чи деталі образу, яка стає в ньому домінуючою. Використовують для створення дружніх шаржів і карикатур.

Відтворююча уява – створення образу чогось нового для людини, що спирається на словесний опис або умовне зображення цього нового (креслення, схему тощо).

Гіперболізація – прийом створення образів уяви, що характеризується надмірним перебільшенням реального об'єкта або окремих його частин чи їх кількості.

Лігота – прийом створення образів уяви, який полягає у підкресленому зменшенні властивостей об'єкта.

Мрія – особлива форма творчої уяви; образ бажаного майбутнього.

Уява – психічний процес створення образів, ситуацій, обставин шляхом установлення нових зв'язків між відомими образами та знаннями.

Схематизація – прийом створення образів уяви, за допомогою якого в уявленнях, з яких створюють новий образ, відмінності стираються, відкидаються, а схожі риси починають домінувати.

Творча уява – створення нових оригінальних образів без опори на наявний образ предметів і явищ або їх зображень.

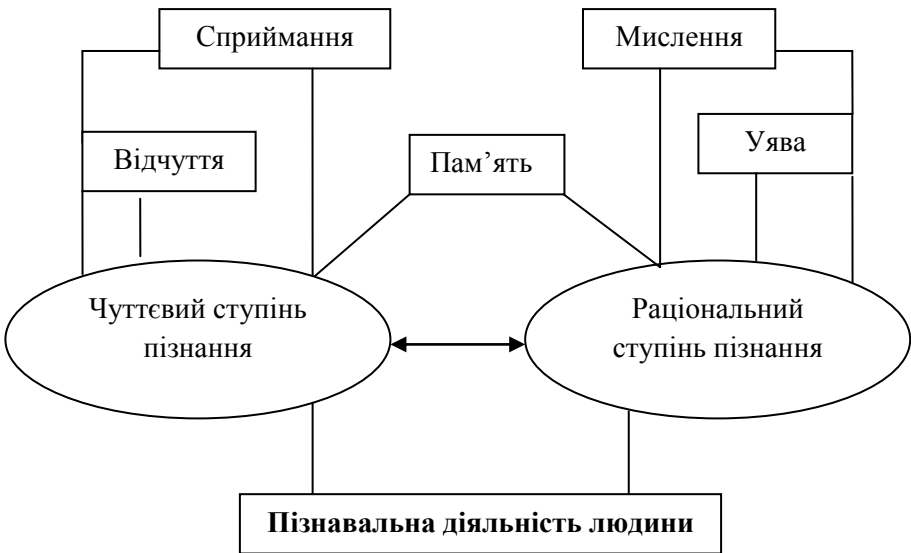
Типізація – прийом створення образів уяви, який полягає у виділенні істотних властивостей в однорідних явищах чи об'єктах і втілення їх у новому конкретному образі.

Фантазія – своєрідний вид уяви, в якому створення нових образів здійснюється як вільне комбінування елементів реальності.

Тема 6. Пам'ять

Теоретична частина

Враження, які отримує людина, відображаючи об'єктивну дійсність через свої органи чуття чи в процесі мислительної діяльності, не зникають безслідно, а фіксуються в мозку і зберігаються в ньому у вигляді образів, уявлень про об'єкти та явища, що сприймалися раніше.

Пам'ять – це закріплення, зберігання та наступне відтворення людиною її попереднього досвіду.

Пам'ять – необхідна умова психічного розвитку людини. Завдяки пам'яті зберігається цілісність «Я» особистості, усвідомлюється єдність її минулого та сучасного. Без запасу уявлень пам'яті неможливими були б розумова діяльність, створення образів уяви, орієнтування в середовищі взагалі. Людина, позбавлена пам'яті, зауважував І. Сеченов, постійно

Розділ 2. ПІЗНАВАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

знаходилася б у стані новонародженого, була б істотою, нездатною нічому навчитися, ніщо опанувати.

За іменем давньогрецької богині Мнемозіни процеси пам'яті називають мнемічними (мнемонічними). Основними процесами пам'яті є запам'ятовування, збереження, відтворення, забування.

Запам'ятовування – один із основних процесів. Це закріплення нового матеріалу, засвоєння нових знань.

Збереження – це процес утримання в пам'яті відомостей, отриманих у ході набування досвіду. Збереження матеріалу залежить від діяльності індивіда, обсягу матеріалу та часу відтворення.

Забування – процес, який виявляється в тому, що втрачається чіткість запам'ятованого, зменшується його обсяг, виникають помилки у відтворенні, стає неможливим відтворення й, нарешті, унеможливується впізнання.

Відтворення – це процес, унаслідок якого актуалізується раніше закріплений зміст (образів, думок, уявлень, почуттів) переведенням його з довгочасної пам’яті в оперативну. Відтворення може бути двох видів:

1) *мимовільне*, що відбувається ніби само по собі, без спеціальної мети щось відтворити.

2) *довільне* – активізується за наявності мети пригадати якийсь матеріал. Його поділяють на:

а) *впізнавання* – відтворення, що виникає при повторному сприйманні об’єктів. Впізнавання буває повним і неповним;

б) *власне відтворення* – відбувається без повторного сприймання об’єкта;

в) *пригадування* – форма довільного відтворення, що потребує від людини значних інтелектуальних і волевих зусиль, а також спеціальних умінь;

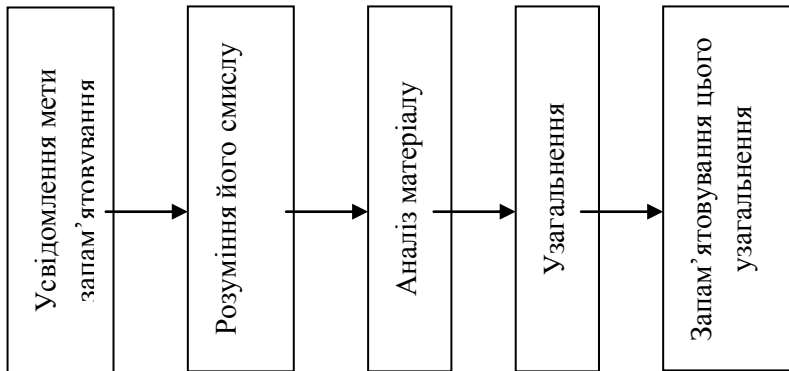
г) *спогади* – локалізовані в часі та просторі відтворення образів нашого минулого.

Умови, від яких залежить ефективність запам'ятовування

- Повторення інформації.
- Зміст і структура інформації.
- Вид запам'ятовування: найменш продуктивним запам'ятовуванням є механічне; найбільш продуктивним – логічне, смислове.
- Вік людини.
- Фізіологічний стан людини.
- Інтерес людини до інформації.
- Установка людини на нову інформацію.
- Попередній досвід роботи людини з новою інформацією.
- Кількість інформації.
- Характер інформації: ритмічність, наочність, зв'язаність, осмисленість.

ЕТАПИ ЛОГІЧНОГО ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ

Практична частина

Поясніть вислів

«Зауважуй, що пам'ятаєш, а чого не пам'ятаєш. За цими ознаками пізнаєш самого себе».

Л. Толстой

«Пам'ять – сила, яка лежить в основі всього психічного розвитку. Якби не було цієї сили... психічний розвиток був би неможливим».

І. Сеченов

«Якщо Ви, згадуючи давно пережите, здатні бліднути, червоніти, – у Вас є емоційна пам'ять».

К. Станіславський

«Нове зникає раніше за старе, а складне – раніше за просте».

Т. Рібо

«Лінощі у пригадуванні породжуються недбалим користуванням своїми знаннями».

К. Ушинський

«Дехто не став мислителем тільки тому, що у нього добра пам'ять».

Ф. Ніцше

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте значення пам'яті в житті та діяльності людини. Наведіть приклади.
2. Покажіть специфіку пам'яті як психічного явища. Наведіть приклади.
3. Охарактеризуйте основні теорії пам'яті.
4. Назвіть види пам'яті. Охарактеризуйте їх.
5. Проаналізуйте особливості образної, рухової, емоційної та словесно-логічної пам'яті, їх прояв у діяльності студентів. Наведіть приклади.
6. Назвіть процеси пам'яті й охарактеризуйте їх.
7. Чи можна стверджувати, що ефективність запам'ятовування зростає з кількістю повторень?
8. Чому К. Ушинський стверджував, що повторення з метою пригадати забуте свідчить уже про недоліки в навчанні та взагалі про погане викладання в школі?
9. Чим пояснити, що учень, який учить матеріал лише для того, щоб скласти екзамен, швидко його забуває?
10. У чому полягають індивідуальні особливості та типи пам'яті?

Термінологічний диктант

Пам'ять, запам'ятовування, заучування, відтворення, впізнавання, ремінісценція, забування, пригадування, збереження, амнезія, інтерференція, спогади.

Психологічні задачі

1. Укажіть, які види пам'яті та процеси проявляються в описаних нижче прикладах:

А. Учень ходить по кімнаті та вчить вірш Б. Пастернака. На завтрашній урок його треба вивчити.

Б. Учень, готуючи домашнє завдання, знайшов потрібний параграф, почав його читати і радісно скрикнув: «Я це все знаю, вчитель розказував на уроці». А наступного дня одержав «2», бо не зміг переказати зміст параграфа.

В. К. Станіславський писав: «... у пам'яті оживають пережиті раніше почуття. Здається, що вони зовсім забуті, але раптом якийсь натяк, думка, знайомий образ – і вас знову охоплюють переживання... Якщо ви здатні бліднути, червоніти на саму згадку про пережите, якщо ви боїтеся думати про давно минуле нещастя – у вас є пам'ять на переживання».

2. Який вид пам'яті за часом (довгочасна, короткочасна чи оперативна) має місце в даному випадку? Чому людина не запам'ятала «9»?

Досліджуваному пропонують підрахувати суму чисел 5, 9, 7.

Після пред'явлення «9» несподівано спалахує яскраве світло, що засліплює досліджуваного. Заспокоївшись, він додає 5 до 7, а цифру «9» не враховує.

3. Дайте пояснення таким експериментальним даним.

Школярам першого, другого, третього класів і студентам запропонували розв'язати п'ять простих арифметичних задач на одну дію – додавання або віднімання двоцифрових чисел у межах ста. У другому досліді їм запропонували самим скласти п'ять аналогічних задач. В обох випадках досліджуваним несподівано для них пропонувалося пригадати умову і числа розв'язання або придуманих ними задач.

П. Зінченко констатує, що школярі першого класу при розв'язуванні задач запам'ятали майже в три рази більше чисел, ніж студенти. Студенти в другому досліді запам'ятали майже в 2,5 рази чисел більше, ніж при розв'язуванні задач.

Запитання для роздумів

1. Чи є пам'ять психічним процесом, який можна віднести до абстрактного пізнання?
2. Чи вважаєте Ви, що людський мозок фіксує всю інформацію, яку він сприймає?

Теми доповідей і рефератів

1. Розвиток пам'яті у філо- й онтогенезі.
2. Найважливіші теорії пам'яті у психологічній науці.
3. Умови успішного запам'ятовування та відтворення навчального матеріалу.
4. Взаємозв'язок та взаємодія різних видів пам'яті у процесі діяльності.
5. Порушення пам'яті та їхні наслідки.

Тестові завдання

1. Яке з наведених визначень пам'яті найбільш повне і правильне?

1. Пам'ять – це здатність реагувати на предмети і явища реального світу.
2. Пам'ять – це заснована на відчутті та сприйманні здатність людини відображати навколишній світ.
3. Пам'ять – це здатність нервової системи набувати, зберігати і відтворювати досвід.
4. Пам'ять – це психічний процес, який охоплює запам'ятовування, збереження, відтворення та забування різноманітного досвіду.

2. Яке з наведених тверджень найбільш правильне?

1. Людина може запам'ятовувати тільки те, що вона безпосередньо відчуває і сприймає.

2. Людина може запам'ятовувати не лише те, що сприймає і відчуває, але й те, що думає і уявляє.

3. Запам'ятовуватися може все, крім почуттів.

4. Запам'ятовуватись може все, що безпосередньо входить у досвід людини.

3. У якому з рядків дано правильну класифікацію видів пам'яті за характером психічної активності (за змістом)?

1. Образна, рухова, словесно-логічна, емоційна.

2. Рухова, образна, зорова, словесно-логічна, короткочасна.

3. Слухова, довільна, образна, рухова, словесно-логічна, біологічна.

4. Образна, рухова, словесно-логічна, дотикова.

4. На які види поділяється запам'ятовування залежно від участі мислення в його роботі?

1. Образне, механічне, словесно-логічне.

2. Образне, смислове, механічне.

3. Рухове, мимовільне, довільне, механічне.

4. Механічне, смислове.

5. Я пишу тепер у маленькому будиночку на дюнах на березі Ризької затоки. У сусідній кімнаті читає вголос свої вірші людина – латинський поет. Він носить червоний джемпер. Такий же джемпер я бачив давно, ще в час війни на режисерові С. Ейзенштейні. Який вид асоціацій Ви знаходите в наведеному прикладі:

1. За часом.

2. За подібністю.

3. За простором.

4. За контрастом.

6. Актор повинен був замінити свого товариша на один спектакль. Він вивчив роль протягом одного дня і під час спектаклю знав її досконало. Через кілька днів виявилося, що треба ще раз зіграти цю роль. Але актор відмовився в цей день зіграти роль, бо цілком забув її. Про який вид пам'яті йдеться в наведеній ситуації.

1. Мимовільна.

2. Емоційна.

3. Довільна.

4. Короткочасна.

7. Що є необхідною умовою для продуктивного довільного запам'ятовування?

1. Дійове ставлення до навчального матеріалу, коли він входить до змісту основної мети діяльності.
2. Активізація інтересів і емоційних реакцій.
3. Цікаві ілюстрації до матеріалу.
4. Чітка постановка мети, завдання запам'ятати.

8. Яке з висловлювань виражає суть процесу відтворення?

1. Заучування одного елемента за другим у їх точній послідовності.
2. Процес, що визначає збереження інформації в пам'яті для наступного використання в практиці.
3. Процес актуалізації чи активізації слідів, образів, що збереглися в мозку людини.

9. На екзамені студент тривалий час ніяк не міг написати необхідну формулу. Варто було вчителю показати тільки частину формули, як студент безпомилково визначив: «Це формула біному Ньютона». Який процес пам'яті проявляється в описаній ситуації?

1. Запам'ятовування.
2. Пригадування.
3. Впізнавання.
4. Забування.

10. Учень на уроці розповідає матеріал з історії і відновлює в пам'яті 70% змісту підручника. Через місяць з того ж питання він «видав» усього 45% матеріалу. Про який процес пам'яті йдеться в описаній ситуації?

1. Забування.
2. Пригадування.
3. Збереження.
4. Відтворення.

Словник термінів

Амнезія – ослаблення або цілковита втрата пам'яті, яка виникає при локальних ураженнях кори головного мозку.

Амнезія ретроградна – забуваються події, що сталися до

захворювання чи травми головного мозку.

Амнезія антероградна – порушення пам'яті на події, які відбулися після захворювання чи травми мозку.

Відтворення – процес відновлення збереженого матеріалу в пам'яті для використання в діяльності та спілкуванні; полягає у поживленні або повторному збудженні раніше утворених у мозку тимчасових нервових зв'язків.

Впізнання – найпростіше відтворення будь-якого об'єкта в умовах його повторного сприймання.

Забування – процес пам'яті, протилежний збереженню і виявляється він у тому, що актуалізація забутих образів чи думок ускладнюється або стає взагалі неможливою.

Запам'ятовування – процес пам'яті, спрямований на закріплення образів сприйняття, уявлень, думок, дій, переживань через установлення зв'язків нової інформації з набутих раніше досвідом.

Збереження – процес пам'яті, який забезпечує тривале утримання інформації в головному мозку людини. Рівень повноти та міцності збереження закріпленого матеріалу визначають за результатами його відтворення, впізнання і повторного заучування.

Згадування – відтворення попереднього досвіду відповідно до змісту й завдань діяльності без повторного сприймання об'єктів.

Інтерференція – результат взаємодії двох або кількох одночасно або послідовно діючих процесів, за якого в них відбуваються суттєві зміни (послаблення, пригнічення).

Пам'ять – психічний процес, який охоплює запам'ятовування, збереження, відтворення та забування різноманітного досвіду.

Пригадування – довільне відтворення, що вимагає напруження розумових зусиль, подолання труднощів.

Ремінісценція – явище пам'яті, сутність якого виявляється в тому, що пізніше відтворення матеріалу більш повне, ніж здійснене відразу після запам'ятовування.

РОЗДІЛ 3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ЛЮДИНИ

Тема 1. Емоції та почуття

Теоретична частина

Основні характеристики емоцій і почуттів

Почуття та емоції взаємопов'язані, зумовлені, але не рівнозначні

Одне й те ж почуття людина переживає по-різному

Емоції та почуття характеризує відносна незалежність від волі людини

Особливістю емоцій і почуттів є їх «іrrрадіація», поширення на все, що пов'язано з об'єктом наших почуттів

Для емоцій і почуттів характерна амбівалентність

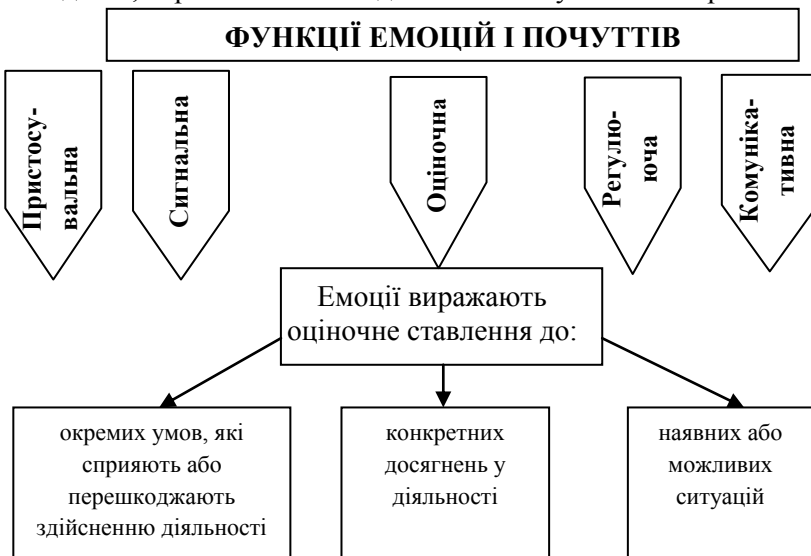
Дуже часто вищі почуття вступають у конфлікт із тими почуттями, які ми відносимо до нижчих

Розділ 3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ЛЮДИНИ

Події життя стають для людини джерелом її переживань. Зрештою виникає внутрішнє ставлення людини до того, що відбувається в її житті, до того, що вона пізнає, як діє.

Почуття – це стійке емоційне ставлення людини до явищ дійсності, яке відображає значення цих явищ відповідно до її потреб і мотивів. Почуття формуються в процесі суспільного розвитку людини і змінюються залежно від конкретних соціальних умов. В онтогенезі почуття проявляються значно пізніше, ніж емоції; вони формуються з розвитком індивідуальної свідомості, зазнаючи виховних впливів сім'ї, школи, мистецтва. Виникаючи як результат узагальнення окремих емоцій, почуття стають утвореннями емоційної сфери людини, що визначають динаміку і зміст ситуативних емоційних реакцій.

Емоції – особливий клас психічних процесів і станів, пов'язаний з інстинктами, потребами й мотивами, що відображають у формі безпосереднього тимчасового переживання значущість діючих на індивіда явищ і ситуацій для його життєдіяльності. Супроводжуючи практично будь-які прояви активності суб'єкта, емоції є одним із головних механізмів внутрішньої регуляції психічної діяльності й поведінки, спрямованих на задоволення актуальних потреб.

Переживання почуття виступає як особливий психічний стан, за якого сприймання і розуміння суб'єктом чого-небудь, його знання про що-небудь виступають в єдності з особистим ставленням до сприйнятого – відомого чи невідомого.

Властивості почуттів: предметний характер, амбівалентність, формуються в процесі суспільного розвитку і змінюються залежно від конкретних соціальних умов, вибірковість, особистісний характер, полярність, сила, глибина, впливають на діяльність людини, їх зміст визначається потребами людини.

Емоції оцінюють дійсність і доводять свою оцінку до організму мовою переживань. Емоції погано піддаються вольовій регуляції, їх важко викликати за своїм бажанням.

Властивості емоцій: полярність, дійовий, ситуативний та узагальнюючий характер.

ФОРМИ ПЕРЕЖИВАННЯ ПОЧУТТІВ

Настрій	тривалий відносно стійкий психічний стан, який не досягає значної інтенсивності та не має суттєвих коливань протягом досить тривалого періоду
Пристрасть	тривала та інтенсивна емоція, яка має для людини певну значущість
Афект	бурхлива та короткотривала емоція
Стрес	психічний стан загального збудження, психічного напруження при діяльності у важких, незвичайних, екстремальних умовах

Розділ 3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ЛЮДИНИ

Афекти викликаються гострими життєвими ситуаціями, в які потрапляє людина, виникають як спосіб розв'язання конфлікту людини з іншими людьми, як реакція на загрозу її життю чи життю близьких їй людей, як результат поступового нагромадження незадоволення у взаєминах людини з будь-ким.

Поняття стресу запроваджене канадським біологом, лікарем – патологом Г. Сельє (1936) при описі адаптаційного синдрому. Щоразу, коли людина переносить велике навантаження, вона проходить три стадії: спочатку їй дуже важко, потім вона зникає і з'являється «друге дихання» і, зрештою, втрачає сили та мусить завершити діяльність. Така трифазна реакція є загальним законом. Це загальний адаптаційний синдром, або біологічний стрес.

Як і всі емоції, *настрої* характеризуються полярністю. Тимчасові настрої зумовлюються тими враженнями, які людина отримує в конкретний момент, згадками про ті чи інші події минулого. Стійкіші настрої породжуються усвідомленням людиною перебігу її діяльності, результатів, успіхів.

Пристрасть має двоїсту природу. У пристрасті людина, по-перше, страждає, виступає як пасивна істота, а по-друге, вона тут є і активною істотою, яка наполегливо прагне до оволодіння предметом пристрасті. Пристрасть – складна емоційна властивість людини, тісно поєднана з пізнавальними та вольовими її якостями.

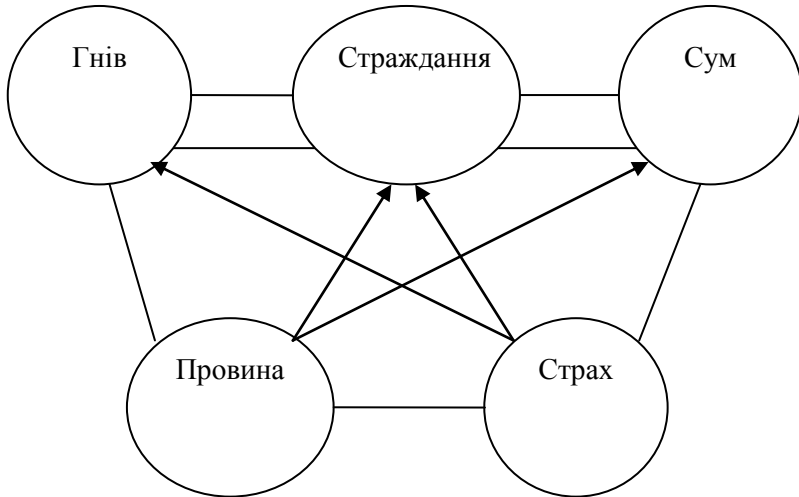
РІВНІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ

Узагальнені почуття, що виражають загальні, більш або менш стійкі світоглядні установки людини

Предметні почуття, що відповідають предметному сприйняттю та предметній дії. Можлива класифікація цих почуттів: інтелектуальні, естетичні, моральні

Рівень органічної емоційно-афективної чутливості. Сюди відносяться елементарні так звані фізичні відчуття – задоволення чи незадоволення, які пов'язані переважно з органічними потребами

**МОДЕЛЬ ЕМОЦІЇ ГОРЯ
ЗА О. СКРИПЧЕНКОМ**

Горе:

- пов'язане з тяжким переживанням людини, коли вона втрачає значущі цінності, вартості;
- переважно зводиться до страждання й суму;
- часто є комбінацією страху (стан душевної тривоги, неспокою, душевного хвилювання перед загрозою небезпеки; боязкість), почуття провини (негативний вчинок або злочин; те, що спричиняє щось), гніву;
- є реакцією на втрату близьких людей, будь-яку цінну втрату;
- робить людину більш сприятливою до захворювань;
- виявляється в емоційній напрузі, душевному болі, сльозах, спазмах тощо.

На думку О. Скрипченка, вага кожної складової емоції горя змінюється залежно від багатьох її нюансів.

Практична частина

Поясніть вислів

«Горе – найстійкіше з усіх наших почуттів».

О. Бальзак

«Зміни своє ставлення до речей, що хвилюють тебе, і ти убезпечиш себе від них».

М. Аврелій

«Мудрець має шукати не втіх, а відсутності страждань».

Арістотель

«Чорні окуляри дозволяють зберегти зір, а рожеві – здоров'я».

М. Твен

«Радість є особливою мудрістю».

М. Реріх

Запитання та завдання

1. Дайте визначення емоцій. Порівняйте прості та складні емоції.
2. Розкрийте зв'язок емоцій і почуттів із потребами людини.
3. Прокоментуйте вплив органічних станів людини на її емоції та почуття.
4. Проаналізуйте загальні властивості емоцій і почуттів.
5. Охарактеризуйте такі емоційні стани як страх, тривога, сором, гнів, роздратування.
6. У чому виявляється дієвий характер почуттів? Назвіть види почуттів за Б. Додоновим.
7. Дайте характеристику формам переживання почуттів.
8. Опишіть вищі почуття.
9. У чому виявляється специфіка інтелектуальних почуттів?
10. Визначте психологічні умови формування моральних почуттів особистості на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

Термінологічний диктант

Емоції, почуття, амбівалентність почуттів, емоційні стани, стрес, фрустрація, настрої, депресія, афект, сором, пристрасть, вищі почуття, інтелектуальні почуття, моральні почуття, емпатія, ейфорія.

Психологічні задачі

1. Із наведених слів виберіть ті, які знаходяться до даного слова у тому ж відношенні, що і в наведеному прикладі. Укажіть принцип побудови аналогій.

А. Приклад: нервовий імпульс: об'єктивне

Почуття: ...(духовне, раціональне, матеріальне, нервовий процес).

Б. Приклад: особистість: самосвідомість

Почуття: (суб'єкт, відношення, настрої, бажання, воля, мотивація).

2. Завершіть стародавню притчу. Дайте пояснення описаному явищу.

«Куди ти йдеш?» – запитав мандрівник, зустрівшись з Чумою. «Іду в Багдад. Мені потрібно заморити там п'ять тисяч людей». Через кілька днів той же мандрівник знову зустрів Чуму. «Ти сказала, що замориш п'ять тисяч, а заморила п'ятдесят», – сказав він їй. «Ні, – заперечила Чума, – я загубила лише п'ять. Решта померли від...».

Запитання для роздумів

1. Чи можна вважати, що експресивні рухи – єдиний прояв емоційних станів людини?

2. Чи завжди страх перед невідомим викликає у людини стрес?

Теми доповідей і рефератів

1. Стреси в житті людини: причини виникнення та шляхи подолання.

Розділ 3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ЛЮДИНИ

2. Стрес і афект як емоційні стани та причини їх виникнення.
3. Характеристика емоційно-вольових властивостей особистості.
4. Роль почуттів у формуванні особистості.
5. Особливості розвитку моральних почуттів у дітей різного віку.

Тестові завдання

1. Яке твердження щодо емоцій правильне?

1. Виразні рухи завжди посилюють емоції.
2. Виразні рухи послаблюють емоції.
3. Виразні рухи є лише зовнішнім виявленням емоцій.
4. Виразні рухи є причиною виникнення емоцій.

2. Емоції й почуття, які посилюють активність людини, спонукають її до діяльності, називаються:

1. Стенічними.
2. Астенічними.
3. Експресивними.
4. Регулюючими.

3. Яке з поданих нижче визначень почуттів найточніше?

1. Відображення навколишніх предметів і ставлення до них.
2. Реакція людини на все навколишнє.
3. Переживання, в яких виявляється ставлення людини до навколишнього та до самої себе.
4. Своєрідне ставлення людини до того, що вона сприймає.

4. У якому рядку названо тільки почуття?

1. Гнів, страх, радість, почуття власної гідності.
2. Любов, незадоволення, спрага, туга.
3. Совість, ненависть, біль, презирство.
4. Сором, симпатія, бажання, кохання.

5. Сергій Т. – учень 6 кл. отримав двійку, готовий розплакатись, із трудом стримує себе. Однак не проходить і півгодини, він повністю забуває про погану оцінку і на перерві бурхливо та весело бігає по коридору. Які особливості

почуттів проявляються в прикладі?

1. Сила.
2. Глибина.
3. Полярність.
4. Стійкість.

6. Визначення: «вищі почуття» – це...

1. Вроджені переживання, вони є й у тварин.
2. Притаманні тільки людині, є результатом її виховання та впливу середовища.

3. Переживання, пов'язані із задоволенням органічних потреб.

7. У якому з наведених варіантів названі лише інтелектуальні почуття?

1. Любов до знань, почуття нового, допитливість, зацікавленість, радість пізнання.

2. Здивування, сумнів, захоплення, сором, нудьга, гумор, задоволення.

3. Допитливість, любов до прекрасного, захоплення, сумнів, настрої.

4. Любов до знань, нудьга, радість пізнання, впевненість, характер.

8. Що характерне для естетичного почуття людини?

1. Переживання свого ставлення до красивого чи некрасивого.

2. Переживання задоволення або незадоволення від смачного обіду.

3. Переживання радості, задоволення від успішно складеного іспиту.

4. Гуманізм, здивування, почуття дружби.

9. Яка сукупність із наведених нижче ознак характеризує афект?

1. Виникає поступово, буває стійким, яскраво не виявляється.

2. Сильне, стійке переживання, яскраво назовні не виявляється.

3. Сильне переживання, виникає раптово, зовні виявляється яскраво, протікає бурхливо.

4. Слабке, нестійке переживання, виникає в певній

ситуації.

10. Яка сукупність ознак характеризує пристрасті?

1. Стійкі, дійові, слабкі, мобільні.
2. Сильні, дійові, глибокі, тісно пов'язані з інтересами.
3. Глибокі, нестійкі, сильні, пов'язані з потребами.
4. Глибокі, стійкі, не проявляються зовні, не дійові.

Словник термінів

Амбівалентність почуттів – складний суперечливий емоційний стан людини, в якому поєднані два емоційні переживання, зумовлені подвійним (одночасно позитивним і негативним) ставленням до іншої людини, предмета чи явища (ревності – любов і ненависть).

Астенічні емоції – негативні емоційні переживання пригніченості, суму, пасивної боязливості та ін., за яких знижується тону м'язів.

Афект – сильне і короточасне нервово збудження, емоційний стан, що супроводжується різко вираженими руховими проявами, змінами у діяльності внутрішніх органів, втратою вольового контролю за власними діями і бурхливим вираженням емоцій.

Афектація – незвичний, надмірний стан збудження, що виявляється у неприродних інтонаціях, міміці, жестах, позах, мовних зворотах тощо.

Базальні емоції – нечисленні вроджені емоції, на основі яких розвиваються і формуються складніші соціальні зумовлені емоційні процеси (радість, здивування, горе, огида, страх і гнів).

Бадьорість – психічний стан організму, який характеризується активною взаємодією людини із зовнішнім світом.

Байдужість – психічний стан людини, який характеризується цілковитою відсутністю будь-яких емоційних переживань.

Вищі почуття – це моральні, інтелектуальні, естетичні почуття, які поєднують усе багатство емоційних ставлень людини до соціального оточення.

Депресія – психічний стан людини, який виникає на фоні

негативних емоційних переживань, зумовлених загальним або психічним захворюванням чи реакцією організму на важкі життєві ситуації.

Ейфорія – психічний стан людини, що характеризується піднесенням настроєм, проявами надмірної веселості, добродушності та безпечності, який не підтверджується ні об'єктивним станом людини, ні зовнішніми обставинами.

Емоції – психічні стани і процеси, в яких відображається безпосереднє, ситуативне переживання життєвих явищ, зумовлене їх ставленням до потреб суб'єкта.

Інтерес – форма вияву вибіркового ставлення особистості до об'єкта, що визначається його життєвою важливістю й емоційною привабливістю. Суб'єктивно інтерес виявляється в емоційному забарвленні пізнавальних потреб людини.

Настрій – відносно стійкий і тривалий психічний стан, який протягом певного часу емоційно (позитивно чи негативно) забарвлює психічне життя людини.

Почуття – специфічна форма відображення дійсності, в якій виявляється стійке суб'єктивно-емоційне ставлення людини до предметів і явищ, які вона пізнає і змінює відповідно до своїх потреб.

Пристрасть – стійке, глибоке і сильне почуття, яке домінує над усіма іншими спонуканнями людини і визначає спрямованість її думок і вчинків.

Симпатія – стійке, прихильне ставлення людини до інших людей, яке виявляється у привітності, доброзичливості, захопленні, бажанні спілкуватися, надавати допомогу. Виникає на ґрунті зовнішньої привабливості, спільності інтересів, ідеалів, моральних цінностей і світоглядних позицій.

Сором – негативний емоційний стан людини, який виникає внаслідок усвідомлення невідповідності власних думок, дій, вчинків чи зовнішності прийнятним у суспільстві морально-етичним нормам, сподіванням оточуючих і власним уявленням про належну поведінку та зовнішній вигляд.

Стенічні емоції – емоції, переживання яких посилює життєдіяльність організму, що виявляється в підвищеному збудженому стані, радісному хвилюванні, підвищеній бадьорості.

Страждання – негативний емоційний стан, що викликається отриманою достовірною чи недостовірною інформацією про неможливість здійснення якихось життєвих планів або задоволення важливих життєвих потреб, яке до певного часу вважалося більш чи менш можливим.

Страх – негативний емоційний стан, що виникає у людини при появі уявної або реальної загрози для життя чи життєвого благополуччя.

Стрес – стан психічного напруження, що виникає у людини в процесі діяльності, ускладненої певними обставинами як у повсякденному житті, так і особистих ситуаціях.

Тривога – переживання людиною стану емоційного дискомфорту, зумовленого очікуванням несприятливого розвитку подій або передчуттям можливої небезпеки.

Фрустрація – психічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження людини, зумовлений об'єктивно нездоланими (чи суб'єктивно уявленими) бар'єрами на шляху до поставленої мети або задоволення важливих потреб і бажань.

Тема 2. Воля

Теоретична частина

Воля – це свідомо саморегуляція суб'єктом своєї діяльності та поведінки, що забезпечує подолання труднощів при досягненні мети; це створення суб'єктом спонукань до внутрішніх і зовнішніх дій при недостатній їх мотивації.

Поняття використовували ще в античній період для пояснення виникнення дій, позбавлених бажання їх виконувати. Аристотель розглядав волю у зв'язку з породженням дій на основі розумного рішення, які мотиваційно не забезпечені. У традиційній психології її трактували як самодостатнє джерело людської активності, що робить поведінку організму незалежною від об'єктивних обставин, або повністю заперечували існування волі, наділяючи її функціями інші

психічні процеси. З ХХ ст. волю стали досліджувати у зв'язку з проблемою подолання перешкод, які знижують спонукання до дії.

Психологічні дослідження волі на сьогодні виявилися розділеними між різними науковими напрямками:

- у біхевіористично спрямованій науці вивчаються відповідні форми поведінки;
- у психології мотивації в центрі уваги знаходяться внутрішньоособистісні конфлікти та способи їх подолання;
- у психології особистості основна увага зосереджена на виділенні та вивченні відповідних «вольових» характеристик особистості;
- вивченням волі займаються також у психології саморегуляції поведінки.

Отже, в новітній період історії психології ці дослідження не припинилися, а лише втратили свою попередню єдність, термінологічну визначеність і однозначність. Водночас, вони виявилися розширеними та поглибленими за рахунок використання нових понять, теорій і методів.

ОСНОВНІ ФУНКЦІЇ ВОЛІ

Вибір мотивів і цілей

Регуляція спонукань до дії при недостатній або зайвій мотивації

Організація психічних процесів у адекватну систему дій, які виконує людина

Мобілізація психічних і фізичних можливостей при подоланні перешкод у досягненні поставлених цілей

ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОЛЬОВОЇ ДІЇ

Вольова дія – усвідомлена, цілеспрямована, здійснюється за власним усвідомленим рішенням

Вольова дія є дією, необхідною за зовнішніми чи особистими причинами

Вольова дія має дефіцит спонукань, який виникає на початку або при її реалізації

Вольова дія забезпечується додатковим спонуканням на основі функціонування певних механізмів і завершується досягненням поставленої мети

Вольові дії людини відрізняються за формою свого прояву: воля виявляється як у виконанні потрібних дій (*дія-виконання*), так і в затримуванні небажаних (*дія-затримка*).

Вольові дії можна розрізнити також за ступенем їх самостійності.

Людина може виконувати і затримувати дії за власною ініціативою (*самостійні дії*) або за завданням інших людей (*задані дії*).

Вольові дії розрізняються й за характером їх спрямованості. Залежно від цього розрізняють *вольові дії* (характеризуються тим, що вони спрямовані на задоволення переважно особистих потреб та інтересів людини) і *вольові вчинки* (дії, спрямовані на досягнення суспільно значущої цілі та які спонукаються суспільними мотивами).

Розрізняють також *складні* (високосвідомі дії, які є наслідком глибоко продуманого рішення, вибору засобів виконання, передбачення результату і таке інше) і *прості вольові акти* (звичні рухи та дії, що становлять собою більш або менш автоматизовані компоненти свідомої діяльності чи поведінки людини).

**ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ВОЛЬОВОГО
АКТУ**

Збудження до здійснення вольового акту

Усвідомлення й вибір мети дії

Визначення засобів, необхідних для досягнення
поставленої мети

Намір здійснити дану дію

Рішення здійснити
дію

Вольове зусилля

Виконання прийнятого рішення

Простий вольовий акт має дві фази:

- 1) виникнення спонукання й усвідомлення мети;
- 2) досягнення мети.

У простому довільному акті наявне спонукання майже безпосередньо переходить у дію, спрямовану на досягнення більш-менш усвідомленої мети, наприклад, спрага відразу ж викликає у нас відповідні рухи: дістання склянки з водою, яка стоїть перед нами.

На відміну від цього, у власне вольовому акті, який характеризується наявністю перешкод на шляху до мети, виділяються певні етапи, стадії або фази його протікання.

У *складному вольовому акті* виділяють чотири основні фази:

- 1) виникнення спонукання та попередня постановка мети;
- 2) обмірковування та боротьба мотивів;
- 3) прийняття рішення;
- 4) виконання.

Практична частина

Поясніть вислів

«Щоб зробити щось, потрібно не так уже багато сил; але щоб вирішити, що саме треба зробити, дійсно необхідна велика сила».

К. Хаббард

«Хто не може досягти того, чого хоче, нехай хоче те, на що здатний».

Л. да Вінчі

«Воля – це діяльна сторона розуму і морального почуття, яка керує рухом в ім'я того чи іншого і часто наперекір навіть почуттю самозбереження».

І. Сеченов

«Здорова людина не та, яка не має проблеми, а та, яка вміє дати їм раду».

Н. Пезешкіан

«Вольова діяльність – це діяльність, в основі якої завжди суспільна необхідність».

А. Веденов

«Справжня воля перш за все пов'язана з позитивною свободою, з можливістю творчої постановки цілей, які прямо не випливають із даних обставин, але спрямовані на перетворення цих обставин і себе в них».

Б. Братусь

«Воля – це сила суб'єкта, його уміння перетворити в дійсність те, що інтелект вважає за доцільне».

Д. Узнадзе

Запитання та завдання

1. Розкрийте суть поняття «воля». Які функції притаманні волі?
2. Проаналізуйте історію розвитку уявлень про волю.
3. У чому полягає вольове регулювання поведінки?
4. Прокоментуйте зв'язок вольової регуляції поведінки з

боротьбою мотивів, потребами й цілями людини.

5. Установіть взаємозв'язок високого рівня свідомості та «сили волі» особистості.

6. Охарактеризуйте структуру волі.

7. Розкрийте потяг, бажання, хотіння як форми прояву волі.

8. Що становлять собою вольові якості особистості?

9. Як можна визначити силу й слабкість волі людини?

10. Які особливості розвитку та виховання вольової активності людини?

Термінологічний диктант

Воля, боротьба мотивів, прийняття рішення, саморегуляція, відповідальність, сила волі, бажання, хотіння, вольові якості, вольове зусилля, проста вольова дія, складна вольова дія, безвілля, абулія.

Психологічні задачі

1. Чи можна вважати нижчезазначені дії вольовими? Як пояснити їх природу?

Є люди, які без особливої необхідності вдаються до небезпечних, ризикованих дій. Напевно не випадково деякі водії їздять так, начебто навмисне шукають небезпеку, а альпіністи обирають найскладніший шлях до важкодоступної вершини.

2. Чим пояснити виникнення протиріч? Про які особливості волі це свідчить?

Досить часто ми стикаємось із випадками, коли, прийнявши рішення, людина деколи починає сумніватись у правильності і не виконує прийнятого рішення. Буває й так, що вона відкладає виконання задуманого, не може розпочати діяти у вибраному напрямку, переконує себе, що з виконанням рішення можна ще почекати.

Запитання для роздумів

1. Аутостимуляція – норма чи патологія?

2. Особливі утруднення у вольовій саморегуляції я

Розділ 3. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ЛЮДИНИ

відчуваю в ситуаціях, коли ... , тому що ...

Теми доповідей і рефератів

1. Інтелектуалістична, емоційна та волюнтаристична теорії волі.
2. Проблема свободи волі та шляхи її розв'язання.
3. Самовиховання волі як формування вольових якостей особистості.
4. Розлади складної вольової дії: абулія й апраксія.
5. Дитячі ігри та їхня роль у розвитку волі людини.

Тестові завдання

1. Воля – це:

1. Уміння протистояти порадам і вимогам інших.
2. Наполягати будь-що на своєму.
3. Свідома саморегуляція власної поведінки.
4. Здатність активно домагатись поставленої мети, переборюючи зовнішні та внутрішні перешкоди.

2. Суттєвою ознакою волі є:

1. Адаптація до умов життя.
2. Боротьба із зовнішніми і внутрішніми перешкодами.
3. Орієнтація в навколишньому середовищі.
4. Самоусвідомлення.

3. У якому з наведених варіантів перелічені функції волі?

1. Контроль, відображення, оцінка.
2. Гальмування, спонукання, регулювання.
3. Гальмування, оцінка, спонукання.
4. Контроль, регулювання, адаптація.

4. Вольові дії – це:

1. Свідомі, довільні дії.
2. Перехід від рішень до їх виконання.
3. Дії, скеровані на досягнення свідомо поставлених цілей і пов'язані з подоланням перешкод.
4. Імпульсивні дії, пов'язані з подоланням труднощів.

5. Яка фаза складної вольової дії пропущена: постановка та вибір мети, ..., прийняття рішення, виконання?

1. Боротьба з перешкодами.
2. Бажання.
3. Боротьба мотивів.
4. Хотіння.

6. У якому з наведених варіантів перелічені лише вольові якості?

1. Витримка, рішучість, наполегливість.
2. Самостійність, емоційність, рішучість.
3. Витримка, агресивність, організованість.
4. Наполегливість, самостійність, рухливість.

7. У яких рядках перелічено лише позитивні вольові якості особистості?

1. Наполегливість, самостійність, упертість, цілеспрямованість, мужність.
2. Цілеспрямованість, самовладання, наполегливість, сміливість, вередування, витримка.
3. Самовладання, сміливість, наполегливість, мужність.
4. Цілеспрямованість, сміливість, навіюваність, мужність.

8. Укажіть правильне визначення цілеспрямованості:

1. Уміння домогтися поставленої мети, яким би тривалим і важким не був шлях до її досягнення.
2. Свідоме підпорядкування своєї поведінки правилам.
3. Здатність людини підпорядкувати свою поведінку стійким і суттєвим цілям.

9. Яку людину можна назвати наполегливою:

1. Під час дискусії нікому ні в чому не поступається.
2. Ніколи не прислухається до думок інших, усе робить на власний розсуд.
3. Живе своїм розумом, нікого ні в чому не слухає.
4. Здатна тривало домагатися поставленої мети.

10. Шестикласник для розвитку своєї волі часто переривав читання книжки на найцікавішому місці і не доторкувався до неї два – три дні. Так він розвивав:

1. Витримку.
2. Самостійність.
3. Цілеспрямованість.
4. Мужність.

Словник термінів

Абулія (нерішучість) – психологічний синдром порушення психічної регуляції дій, який характеризується послабленням волі людини, виникненням станів байдужості, в'ялості, відсутності ініціативи і спонук до діяльності.

Апраксія – порушення здатності людини виконувати довільні цілеспрямовані дії та рухи, яке виникає при ураженнях певних ділянок кори головного мозку.

Бажання – форма суб'єктивного переживання активної потреби, у якій чітко усвідомлено предмет потреби (мотив) і можливі шляхи її задоволення.

Боротьба мотивів – етап вольової дії, що передуює прийняттю рішення.

Витримка – здатність людини постійно контролювати себе і свою поведінку, володіти собою, утримуватись від дій, які усвідомлюються як непотрібні або шкідливі в певній ситуації.

Відповідальність – внутрішня саморегуляція і самодетермінація зрілої особистості, опосередкована ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних учинків та їх наслідків і в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі та власному житті.

Воля – властивість психіки, що виявляється в здатності людини здійснювати свідому організацію та регуляцію своєї діяльності та поведінки, спрямовану на подолання труднощів при досягненні мети.

Вольове зусилля – стан емоційного напруження, який мобілізує внутрішні ресурси людини (пам'ять, мислення, уяву тощо) і створює допоміжні мотиви до дії.

Вольові дії – дії, які скеровані на досягнення свідомо поставленої мети, пов'язані з подоланням зовнішніх та внутрішніх труднощів.

Вольові якості – відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її влади над собою.

Довільні дії – цілеспрямовані дії, які виходять з

усвідомлених мотивів та нерозривно пов'язані з відображенням мети й засобів її досягнення.

Первинні (базальні), вторинні (системні) вольові якості (енергійність, терплячість, наполегливість, цілеспрямованість) – індивідуальні, відносно стійкі особисті якості людей; незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її влади над собою.

Потяг – неусвідомлене, нецілеспрямоване спонукання, що виявляється в чуттєвому переживанні потреби. Потяг – тимчасове явище, оскільки наявна в ньому потреба або згасає, або усвідомлюється і перетворюється на конкретне бажання.

Прийняття рішення – етап або фаза вольового акту, пов'язана з остаточним вибором мети чи способу виконання дії. Прийняти рішення – значить відділити одне бажання від інших і в такий спосіб створити ідеальний образ мети.

Саморегуляція – властивість усіх живих систем, що забезпечує їх доцільне функціонування. Психічна саморегуляція як управління активністю організму, спрямована на відображення навколишньої дійсності, відбувається в єдності її енергетичних, динамічних і змістових аспектів.

Функція гальмівна волі – знижує активність людини, якщо вона виявляється небажаною або надмірною.

Функція спонукальна волі – посилює активність людини, спрямовану на досягнення поставленої мети.

Хотіння – усвідомлене, цілеспрямоване прагнення діяти у певний спосіб і долати труднощі заради досягнення поставленої мети.

Цілеспрямованість – позитивна вольова якість, що виявляється в здатності людини керуватися у своїх діях і вчинках загальними та стійкими цілями, зумовленими її потребами та переконаннями.

РОЗДІЛ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

Тема 1. Темперамент

Теоретична частина

Індивідуальні властивості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, у пізнавальній, емоційно-вольовій діяльності, у потребах та інтересах. Особливості їх прояву залежать від виховання дитини. Індивідуальні відмінності між людьми вивчає диференційна психологія.

Темпераментом називають сукупність властивостей, які характеризують динамічні особливості протікання психічних процесів і поведінки людини, їх швидкість, силу виникнення, зміну та згасання.

Наукова основа побудови теорії темпераменту розроблена І. Павловим у вченні про типологічні властивості нервової системи тварини та людини. Видатний фізіолог виділив три *основні властивості нервової системи*: силу, врівноваженість і рухливість збуджувального та гальмівного процесів.

Сила нервової системи визначає її продуктивність, тобто здатність витримувати тривалі чи короткотривалі, однак сильні збудження. Урівноваженість процесів збудження та гальмування – це баланс між цими процесами, а рухливість – швидкість зміни один одного. Протилежною до рухливості якістю є інертність.

ПСИХОЛОГІЯ

КРИТЕРІЇ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Не залежить від змісту діяльності та поведінки, тобто відображає формальний аспект діяльності та поведінки

Характеризує ступінь динамічного напруження та ставлення людини до світу, людей, себе, діяльності

Проявляється в усіх сферах діяльності та життєдіяльності

Проявляється в дитинстві

Стійкий протягом тривалого періоду життя людини

Корелює з властивостями нервової системи та властивостями інших біологічних підсистем

Спадковий

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕМПЕРАМЕНТУ

Характеристика нервових процесів збудження та гальмування			Тип темпераменту
за силою	за врівноваженістю	за рухливістю	
Сильний	Врівноважений	Рухливий	Сангвінічний
Сильний	Неврівноважений	Рухливий	Холеричний
Сильний	Врівноважений	Малорухливий	Флегматичний
Слабкий	Неврівноважений	Малорухливий	Меланхолійний

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

Учення про темперамент започатковане славнозвісним давньогрецьким лікарем і філософом Гіппократом. Учений та його послідовники відстоювали гуморальну теорію, на основі якої сформувався вчення про чотири типи темпераменту: сангвінічний (перевага крові), флегматичний (перевага слизу), холеричний (перевага жовтої жовчі), меланхолійний (перевага чорної жовчі).

Паралельно з цими поглядами з середини XVIII ст. почала розвиватися теорія, основою якої стали якості нервової системи. Так, А. Галлер вважав, що основним фактором відмінностей темпераментів є сила та збудливість самих кровоносних судин.

Поступово зароджувалися конституційні теорії особистості, які намагалися пов'язати будову тіла та якості темпераменту. Учений Е. Кречмер виділив чотири типи конституцій і відповідно, три типи темпераменту: атлетичний тип – іксоїдний; пікнічний тип – циклоїдний; лептосоматичний або астенічний тип – шизоїдний; диспластичний тип.

Рекомендації щодо врахування особливостей темпераменту в діяльності

Холерик

Рекомендуються різноманітні види діяльності, які вимагають уміння швидко переключатися, зосереджувати увагу.

Не рекомендується одноманітна монотонна робота.

У взаємодії з оточуючими варто орієнтуватися на можливість невротичних зривів і конфліктів із людьми.

Сангвінік

Рекомендується різноманітна діяльність, зокрема пов'язана з взаємодією з людьми. Доцільний як керівник у стресовій ситуації.

Не рекомендується одноманітна монотонна діяльність, а також робота, до якої втрачений інтерес.

Варто орієнтуватися на зміну настрою.

Флегматик

Рекомендується одноманітна, монотонна, звична робота.

Не рекомендується давати нові, неопановані види діяльності, які вимагають швидкого реагування в неочікуваних ситуаціях.

Доречно орієнтуватися на повільне пристосування до нових умов.

Меланхолік

Рекомендується діяльність з оптимальним поєднанням праці та відпочинку, більш доцільна інтелектуальна праця.

Не рекомендується робота, яка вимагає значної напруги, особливо в нестандартних і стресових ситуаціях.

Потрібно орієнтуватися на підвищену чутливість, надзвичайну мінливість настрою.

Практична частина

Поясніть вислів

«Змінитися не може ніхто, але стати кращим може кожний».

Е. Фейхтерслебен

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

«Важливе завдання в наші дні полягає не в тому, щоб пізнавати і використовувати навколишню природу, а в тому, щоб зрозуміти механізми власної поведінки та навчитися ними керувати».

Ф. Біч

«Темперамент – це те, що необхідно іноді долати і завжди використовувати, бо кожному дано щось таке, про що мріють інші».

Л. Гуревич

Запитання та завдання

1. Розкрийте історію розвитку та становлення вчення про темперамент.
2. Проаналізуйте темперамент як основу для формування певних особистісних рис особистості.
3. Чи можна стверджувати, що темперамент – це прямий вияв біологічних якостей людини?
4. Чи тотожні поняття «темперамент» і «тип вищої нервової діяльності»?
5. Якими властивостями перебігу психічної діяльності характеризується темперамент?
6. Охарактеризуйте типи темпераменту. Визначте позитивні та негативні сторони кожного типу.
7. У чому виявляються особливості поведінки інтроверта?
8. У чому виявляються особливості поведінки екстраверта?
9. Як педагогу треба враховувати особливості темпераменту студента у процесі навчання?
10. Чи можна стверджувати, що темперамент залежить від характеру діяльності людини?

Термінологічний диктант

Темперамент, урівноваженість, сила, збудження, гальмування, динамічність, екстраверсія, інтроверсія, пластичність, лабільність.

Психологічні задачі

1. Дайте характеристику темпераменту учня. Яка його властивість виступає на перший план?

У характеристиці випускника школи Віктора М., написано: «Надає перевагу завданням високої складності. Зосереджений, витривалий у роботі, яка потребує терпіння. Легко переходить від одних дій до інших, виконує їх рівномірно, від початку до кінця. Йому притаманна висока розумова активність, він допитливий і любить показувати свої знання перед товаришами і вчителями»

2. Про що свідчать отримані результати? Чи є «ліпші» і «гірші» властивості нервової системи?

За даними досліджень, для оволодіння навичками жонглювання, потрібна така властивість нервової системи, як рухливість. Тому жонглерами не можуть стати люди з інертною нервовою системою. Проте ще більше значення має лабільність: лабільні навчаються жонглювати у 2-3 рази швидше за рухливих.

3. Існує думка, що для сумісного життя або діяльності слід вибрати або дуже подібну на тебе людину, або ж – свою повну протилежність. На чому ґрунтується ця думка? Чи згодні Ви з цим?

Візьміть для прикладу будь-який вид діяльності і визначте для нього найліпших і найгірших партнерів із перерахованих пар: сангвінік – меланхолік; сангвінік – холерик; сангвінік – флегматик; сангвінік – сангвінік; меланхолік – холерик; меланхолік – флегматик; меланхолік – меланхолік; холерик – флегматик; холерик – холерик; флегматик – флегматик.

Запитання для роздумів

1. Стосовно пізнавальних процесів, предметної діяльності та спілкування мій темперамент виявляється у ...

2. Чи завжди динаміка поведінки людини адекватно характеризує її темперамент?

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

Темати доповідей і рефератів

1. Конституційні теорії темпераменту (Е. Кречмер, В. Шелдон).
2. Вплив темпераменту на індивідуальний стиль і ефективність діяльності людини.
3. Темперамент і основні властивості нервової системи.
4. Зв'язок темпераменту з основними властивостями особистості.
5. Особливості навчання дітей шкільного віку залежно від типу темпераменту.

Тестові завдання

1. Темперамент – це індивідуальні особливості людини, що визначають ... сторони психіки й поведінки:

1. Змістові.
2. Формально-динамічні.
3. Структурні.
4. Різноманітні.

2. Визначте основні характеристики темпераменту:

1. Динамічність, вродженість, циклічність.
2. Активність, емоційність, моторика.
3. Енергійність, константність, спрямованість.
4. Стабільність, усвідомленість, вибірковість.

3. Яке з наведених тверджень правильне?

1. Деякі типи темпераменту мають більше негативних рис, ніж позитивних.

2. Усі діти-холерики агресивні та нестримані.
3. Не існує поганих і добрих типів темпераменту.
4. Сангвініки найліпше навчаються.

4. Що не вважається компонентом темпераменту?

1. Динаміка психічних процесів.
2. Моторика.
3. Емоційність.
4. Інтелектуальна продуктивність.

ПСИХОЛОГІЯ

5. Конституційні теорії темпераменту підкреслюють залежність темпераменту від:

1. Типу нервової системи.
2. Анатомо-фізіологічної будови організму.
3. Соціально-психологічних і політичних факторів.
4. Переважаючого типу рідини в організмі.

6. Комунікбельність, адаптивність, поверховість, дощепність притаманні такому типу темпераменту:

1. Холеричному.
2. Меланхолійному.
3. Сангвінічному.
4. Флегматичному.

7. Оптимізм, енергійність, імпульсивність, конфліктність притаманні такому типу темпераменту:

1. Холеричному.
2. Меланхолійному.
3. Сангвінічному.
4. Флегматичному.

8. Делікатність, вразливість, схильність до роздумів і замкнутість притаманні такому типу темпераменту:

1. Холеричному.
2. Меланхолійному.
3. Сангвінічному.
4. Флегматичному.

9. Інертність, надійність, малорухливість, миролобність притаманні такому типу темпераменту:

1. Холеричному.
2. Меланхолійному.
3. Сангвінічному.
4. Флегматичному.

10. Яка із властивостей темпераменту характеризується силою емоційної реакції на зовнішні та внутрішні подразники, інтенсивністю реагування індивіда на зміни ситуації життя?

1. Активність.
2. Сенситивність.
3. Реактивність.

4. Пластичність.

Словник термінів

Врівноваженість нервових процесів – властивість нервової системи, яка характеризується співвідношенням між величинами збудження і гальмування.

Гальмування – активний нервовий процес, що є основою умовно-рефлекторної діяльності організму і послаблює або затримує діяльність нервових центрів і робочих органів під дією різних впливів.

Збудження – нервовий процес, який разом з процесом гальмування є основою умовно-рефлекторної діяльності живого організму. Складна біологічна реакція, яка зумовлює виникнення фізико-хімічних процесів і певних функціональних змін організму.

Збудливість – здатність живої системи під впливом подразника швидко переходити від фізіологічного спокою до стану активної діяльності.

Лабільність – швидкість виникнення та протікання процесів збудження та гальмування.

Ригідність – труднощі (аж до повної нездатності) у зміні наміченої суб'єктом програми діяльності та поведінки в умовах, що об'єктивно вимагають її перебудови.

Сензитивність – (чутливість) визначається найменшою силою зовнішніх впливів, необхідних для виникнення психічної реакції. Характеризується підвищеною чутливістю людини до подій, які відбуваються з нею і навколо неї.

Темперамент – індивідуальні своєрідні вроджені форми поведінки, які виявляються в силі, рухливості та врівноваженості реакцій на життєві впливи.

Тип вищої нервової діяльності – сукупність властивостей нервової системи, які становлять фізіологічну основу індивідуальних відмінностей у діяльності людей і поведінці тварин.

Тема 2. Характер

Теоретична частина

Характер – це сукупність найбільш стійких психологічних рис особистості, які проявляються в діях і вчинках людини та визначають стиль її поведінки. Характер у перекладі з грецької – «зарубка», риса, ознака, особливість. Характер – це те, що у властивостях психіки притаманне одній людині та відрізняє її від іншої людини.

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ХАРАКТЕРУ

Виявлення природи характеру

Вивчення взаємозв'язку характеру й темпераменту

Установлення місця характеру в структурі індивідуальності, виявлення його ролі в розвитку здібностей

Визначення відмінностей між різними типами характеру, виявлення системи ознак, які дозволяють діагностувати тип характеру

Формування характеру

Вивчення акцентуацій характерів, виокремлення їх типів

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

ПСИХОЛОГІЯ

Риси, що визначають індивідуальність людини, можуть бути віднесені до певних психічних сфер:

1. *Сфера спрямованості інтересів і нахилів.* К. Леонгард підкреслює, що деякі інтереси та нахили носять егоїстичний, а деякі – альтруїстичний характер. Одні люди прагнуть до накопичення матеріальних цінностей, наживаються, як можуть, прагнуть до влади, проявляючи при цьому жорстокість, агресивність, інші відзначаються своєю добротою, високо розвиненим почуттям обов'язку. Вчений відносить до цієї сфери інтересів і нахилів почуття справедливості, страху чи ненависті до людини. І якщо якась із цих якостей яскраво виражена або мало розвинена, то в такому випадку говорять про індивідуальні риси особистості. Це ще не можна вважати акцентуацією характеру. Відхилення в той чи інший бік у неакцентуєваних особистостей завжди знаходяться в межах загальнолюдських норм. Ці риси, на думку вченого, закладені природою, саме через свою загальнолюдську значущість являють собою настільки міцний кістяк, що особливого індивідуального «різнобою» не спостерігається. Не виключені варіації людського реагування: більш чи менш жадібні, відповідальні, щедри тощо. На фоні варіацій спрямованості інтересів, нахилів людей і виникають різні індивідуальності, але їх не можна віднести до акцентуєваних особистостей.

2. *Сфера почуттів і волі.* Характер внутрішньої переробки явищ теж визначає значні індивідуальні відмінності. Виникають модифікації індивідуальності й характеру. Мається на увазі саме протікання емоцій, їхня швидкість, з якою вони оволодівають людиною та слабшають, глибина переживань. Відомо, наприклад, що є люди надто образливі, довго пам'ятають образи, глибоко переживають будь-які впливи, особливо психотравмуючі. Є значно спокійніші, у яких повільніше протікають емоційні процеси і швидше проходять. За видами вольових реакцій теж ми виділяємо сильних (вольових) і слабких (слабовольних) людей.

3. *Інтелектуальна сфера.* Деякі якості особистості, що мають відношення до інтелектуальної діяльності, проявляються індивідуально. Це такі, як зацікавленість, прагнення до підпорядкованості тощо.

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

ЯКОСТІ ХАРАКТЕРУ

вимогливість

індивідуалізм /

самокритичність

егоїзм / альтруїзм

самолюбство

жорстокість / доброта

скромність

байдужість / чуйність

самовпевненість

грубість / ввічливість

До себе

До інших

СТАВЛЕННЯ

До
діяльності

До спільної та
особистої
власності

організованість /
неорганізованість

охайність

працелюбство / лінь

бережливість

акуратність /
неохайність

економність

ініціативність /
пасивність

неохайність

відповідальність /
безвідповідальність

скупість

Практична частина

Поясність вислів

«Посієш учинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю».

Східне прислів'я

«Характер людини найліпше розкривається, коли вона описує характер іншої людини».

Ж. Ріхтер

«Хочеш перевірити людину – наділи її владою».

Г. Сельє

«У кожної людини три характери: той, який їй приписують, той, який вона сама собі приписує, і, насамкінець, той, який є насправді».

В. Гюго

«Немає ніякого сумніву, що в кожному живому організмі майже все пов'язане зі всім, і індивідуальні риси особистості людини не можуть не виکارбовуватися в рисах її обличчя, в її почеркові, ході, тембрі та інтонації її голосу тощо. Але записані ці риси особистості такими кодами, які сучасна наука поки що не в змозі прочитати та декодувати».

М. Бернштейн

«Немає настільки поганої людини, яку добре виховання не зробило б кращою».

В. Белінський

Запитання та завдання

1. Дайте визначення характеру як індивідуально-психологічної властивості людини.
2. Яка структура характеру та як він співвідноситься з темпераментом?
3. Розкрийте поняття «динамічний стереотип», покажіть його роль у формуванні характеру.
4. Охарактеризуйте природні та соціальні передумови формування характеру.

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

5. Які провідні риси характеру Ви знаєте? Наведіть приклади.

6. Проаналізуйте екстравертованість та інтровертованість як прояв певних рис характеру.

7. Охарактеризуйте вольові риси характеру людини та їх вплив на процес корекції рис і якостей особистості.

8. Як Ви вважаєте, чи відображає характер систему виховання дитини?

9. Визначте умови виховання характеру дітей та дорослих.

10. Покажіть роль самовиховання в розвитку різних рис характеру дитини.

Термінологічний диктант

Характер, структура характеру, типи характеру, виховання, провідні риси характеру, хіромантія, самовиховання, перевиховання.

Психологічні задачі

1. Про що свідчать отримані результати? Що вони дають для розуміння природи характеру?

7 пар розлучених з дитинства монозиготних близнюків виховували в подібних умовах, 27 парами опікувалися родичі батьків, 13 пар поділили між собою друзі їхніх батьків, 10 пар зростали у родинях незнайомих між собою людей. Було виявлено, що ступінь подібності між близнюками від групи до групи зменшувався, причому більше це стосувалося характеру, а менше – здібностей.

2. Чи правильне твердження психологів: «Характер загартовується в боротьбі»? Обґрунтуйте свою думку.

3. Із наведених слів виберіть ті, які знаходяться до даного слова у тому ж відношенні, що і в наведеному прикладі. Укажіть принцип побудови аналогій.

А. Приклад: темперамент: тип вищої нервової діяльності.

Характер: ... (спадковість, вихованість, відображення, акцентуація, темперамент).

ПСИХОЛОГІЯ

Б. Приклад: особистість: спрямованість

Характер: ... (пізнання, вчинок, розум, психологічне, акцентуація).

Запитання для роздумів

1. У моїй діяльності, поведінці та спілкуванні виявляються такі якості характеру, як ...

2. На формування мого характеру особливий вплив здійснили...

Теми доповідей і рефератів

1. Природна основа та соціальні впливи на формування характеру.

2. Типологія характерів Е. Кречмера: «за» і «проти».

3. Основні типи акцентуацій рис характеру.

4. Виховання та самовиховання характеру.

5. Характер та вольові якості особистості.

Тестові завдання

1. Сукупність провідних і найбільш стійких індивідуальних якостей особистості, яка виявляється в діяльності, спілкуванні та поведінці, називається:

1. Здібностями.

2. Мотивами.

3. Темпераментом.

4. Характером.

2. Яке з наведених тверджень правильне?

1. Якості характеру переважно вроджені.

2. Характер формується і проявляється в діяльності.

3. Характер людини повністю визначається

темпераментом.

4. Характер – це прояв людини як соціального індивіда.

3. З числа наведених нижче положень про характер виберіть ті, які найбільш повно розкривають поняття «характер»:

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

1. Риси характеру – це ставлення особистості до певних сторін дійсності.

2. Риси характеру – це певні способи дій.

3. Риси характеру виявляються за будь-яких обставин і умов.

4. У характері виявляються і стосунки особистості, і способи дій, за допомогою яких ці стосунки відбуваються.

4. Виберіть із наведеного списку слів ті, якими можна описати характер.

Повільність, комунікабельність, швидкість мислення, шляхетність, скупість, запальність, рішучість, вимогливість, воля, плаксивість, спостережливість, життєрадісність, бездарність, обережність, тривожність, винахідливість.

5. Які з наведених рис характеру виявляють ставлення до інших людей?

Егоїзм, чуйність, працелюбність, співчуття, альтруїзм, скромність, доброзичливість, ініціативність, комунікабельність, вимогливість до себе, грубість, замкнутість, порядність, сумнінність, самоповага, пихатість, ненависть.

6. Детермінанти властивостей характеру необхідно шукати у:

1. Врахуванні умов життя та виховання людини.

2. Особливостях генотипного фонду.

3. Внутрішніх мотивах особистості.

4. Сумі генотипних впливів і врахуванні умов життя та виховання людини.

7. Серед теорій характеру найбільшого поширення набули....:

1. Функціональні.

2. Біологізаторські.

3. Психологічні.

4. Соціальні.

5. Конституційні.

8. Крайні варіанти норми як результат підсилення окремих рис характеру називаються:

1. Акцентуацією.

2. Конформністю.

ПСИХОЛОГІЯ

3. Ригідністю.

4. Пластичністю

9. Які риси характеру простежуються в кожному з прикладів:

1. самопожертва	а) «Батий – справді розумний хан, у нього знаючі радники, помічники. Він не поспішає, призбирує сили, вичікує». (О. Лупій)
2. чесність	б) Перший президент України М. Грушевський повернувся з еміграції на Батьківщину, щоб розділити трагічну долю свого народу. За це він заплатив найдорожчим – власним життям, життям своєї родини і близьких, яких знищили більшовицькі кати.
3. цілеспрямованість	в) «Не варто обманювати інших, слід бути з людьми відвертими. Ви можете обманювати деяких людей весь час. Ви можете обманювати усіх людей деякий час. Але ви не можете обманювати усіх людей весь час», – застерігав А. Лінкольн.
4. витримка	г) Незважаючи на жодні перешкоди, яких було в житті чимало, І. Драч йшов вперед, його девізом було: «Жити. Творити. Світ берегти. Світити людині на цілі світи».

10. Вивчаючи структуру характеру, вчені виділяють у ньому три основні аспекти:

1. Емоційний, вроджений, цільний.
2. Інтелектуальний, емоційний, вольовий.
3. Цільний, суперечливий, вольовий.

Словник термінів

Акцентуація характеру – надмірне вираження окремих

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

рис характеру і їх поєднань, що перебуває на межі норми і психопатії.

Виховання – планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку дитини з метою формування в неї моральних понять і установок, принципів, ціннісних орієнтацій і навичок практичної поведінки, які створюють умови для її розвитку і готують до майбутньої громадської і трудової діяльності.

Перевиховання – виправлення відхилень, вад, негативних наслідків, допущених у вихованні людської особистості.

Самовиховання – свідомо діяльність людини, спрямована на формування своєї особистості відповідно до поставленої мети. До основних прийомів самовиховання відносять самонаказ, самонавіювання, самопохвалу, самоконтроль, самозвіт та ін.

Сензитивність – своєрідна чутливість людини. Сензитивність, входячи у структуру рис особистості, відбиває сенсорну організацію людини, перебіг у неї сенсомоторних реакцій.

Симптомокомплекс – сукупність ознак чи властивостей, які є взаємозалежними і характеризують одне явище (наприклад, симптоми певних психічних станів, хвороби, поведінки людини тощо). Б. Теплов у структурі характеру людини виділив чотири симптомокомплекси – групи взаємопов'язаних рис характеру.

Характер – складне, індивідуально-своєрідне поєднання стійких рис людини, яке формується під впливом умов її життя та виховання й зумовлює типові для неї способи поведінки.

Тема 3. Здібності

Теоретична частина

Здібності – це індивідуально-психологічні властивості особистості, які є умовою успішного здійснення певної діяльності й визначають відмінності в оволодінні необхідними для неї знаннями, вміннями та навичками.

ПСИХОЛОГІЯ

Коли ведуть мову про здібності людини, то мають на увазі її можливості до певної діяльності. Ці можливості призводять як до значних успіхів в оволодінні діяльністю, так і до високих показників праці. При інших рівних умовах здібна людина отримує максимальні результати у порівнянні з менш здібними людьми.

Будь-яка діяльність складна та багатогранна. Вона висуває різні вимоги до психічних і фізичних сил людини. Якщо наявна система властивостей особистості відповідає цим вимогам, то людина здатна успішно і на високому рівні здійснювати діяльність. Якщо такої відповідності немає, то в індивіда виявляється нездібність. Ось чому не можна звести здібність до однієї певної властивості. Вона завжди синтез властивостей людини.

ОЗНАКИ НАЯВНОСТІ ЗДІБНОСТЕЙ ДО ПЕВНОГО ВИДУ ДІЯЛЬНОСТІ

Високий темп оволодіння відповідною діяльністю

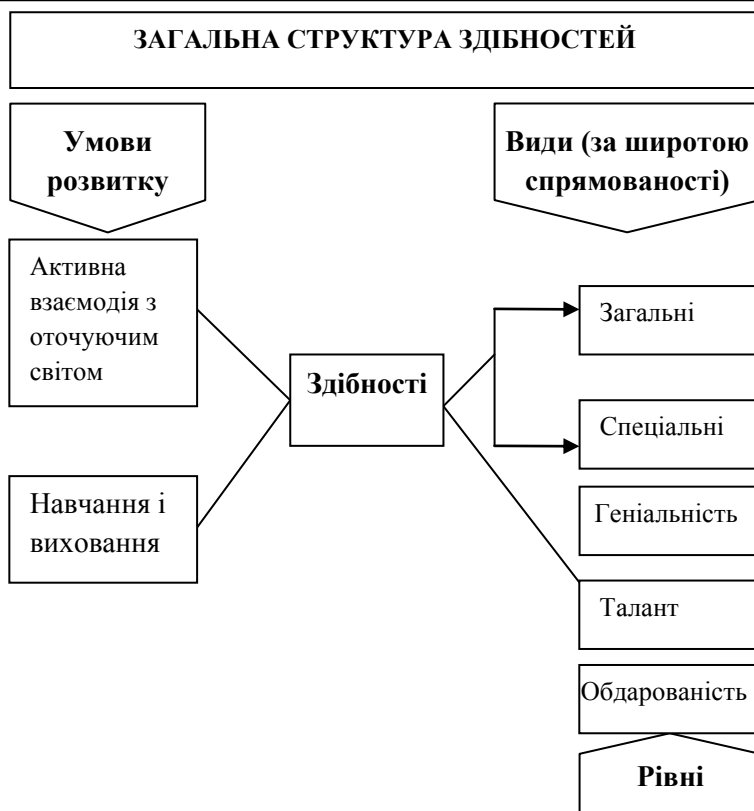
Широта переносу навички, яка полягає в тому, що навчившись виконувати операцію в одній ситуації, людина здатна легко реалізувати її в інших аналогічних ситуаціях

Енергетична економія виконання даної діяльності

Індивідуальна своєрідність виконання діяльності

Висока мотивація, прагнення до цієї діяльності, іноді
всупереч обставинам

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

Рівні розвитку здібностей:

Обдарованість – це своєрідне поєднання здібностей, від яких залежить можливість досягнення більшого або меншого успіху у виконанні тієї чи іншої діяльності.

Талант – вищий рівень здібностей людини до певної діяльності. Це сукупність здібностей, що дають змогу одержати продукт діяльності, який характеризується новизною, високим рівнем досконалості та суспільною значимістю.

Геніальність – найвищий рівень творчих проявів людини, втілюється у творчій діяльності, яка має історичне значення для життя суспільства. Геній створює нову епоху у своїй галузі знань.

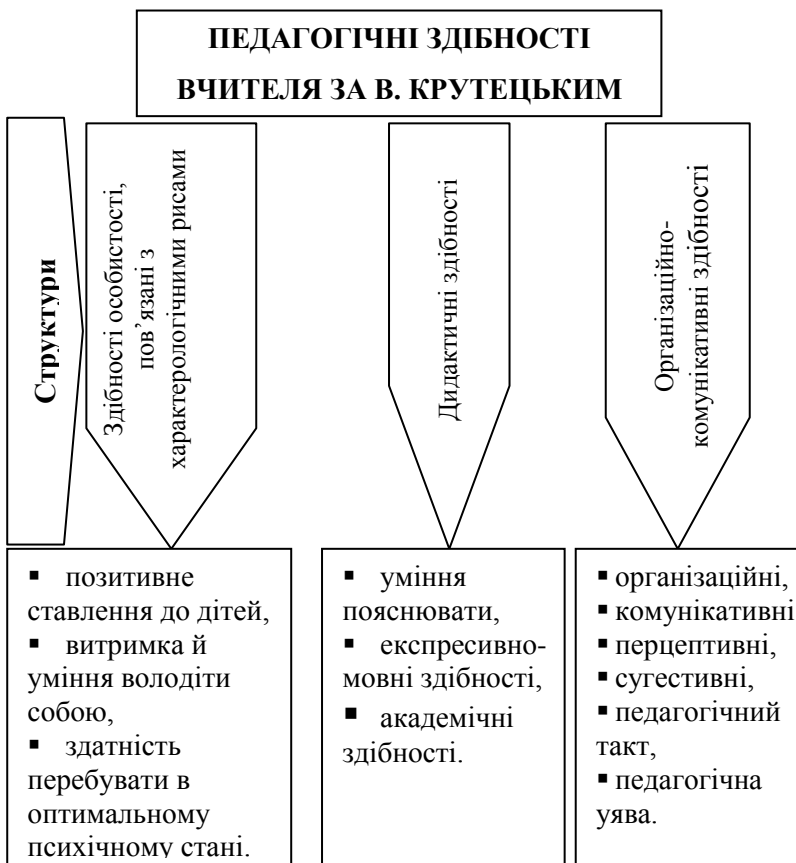
ПСИХОЛОГІЯ

У здібностях поєднується природне й набуте. Природною основою здібностей є задатки. *Задатки*, тобто спадкові властивості периферичного і центрального нервового апарату, багатозначні, можуть розвиватися в різних напрямках, перетворюючись на різні здібності. Задатки бувають різних видів: одні з них не визнають змісту здібностей, а надають лише своєрідності процесу їх розвитку, інші ж впливають на змістовий бік здібностей.

Задатки, насамперед, проявляються в нахилах до певного виду діяльності або підвищеної допитливості до всього.

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

Педагогічні здібності:

- належать до групи спеціальних здібностей;
- визначаються, насамперед, легкістю набування знань, умінь;
- не збігаються із загальними здібностями;
- тісно пов'язані з іншими спеціальними здібностями.

Практична частина

Поясніть вислів

ПСИХОЛОГІЯ

«Здібності не оцінюють за легкістю засвоєння людиною інформації. Успішним стає той, хто в муках долає труднощі».

А. Де Сент-Екзюпері

«Натхнення - це такий гість, який не полюбляє навідуватись до лінивих, а приходиться лише до тих, хто його кличе».

П. Чайковський

«Талант працює, геній творить».

Р. Шуман

«Широта розуму, сила уяви і активність душі – ось що таке геній».

Д. Дідро

«Звичайна людина використовує тільки десять відсотків своїх фізичних і розумових здібностей. Різниця між тою силою, яку вона використовує, - це різниця між тим, ким вона є, і тим, ким вона може бути».

Н. Коупленд

«Не може бути генія без надзвичайної енергії та надзвичайної працездатності».

К. Лібкнехт

Запитання та завдання

1. Дайте визначення здібностей і їх функцій.
2. Дайте характеристику природним і соціальним передумовам формування здібностей.
3. Проаналізуйте співвідношення задатків і здібностей.
4. Охарактеризуйте види здібностей. Наведіть приклади.
5. У чому виявляються особливості спеціальних здібностей?
6. Проаналізуйте взаємодію та взаємокомпенсацію здібностей людини.
7. Назвіть і охарактеризуйте рівні розвитку здібностей.
8. Визначте основні рівні виявлення здібностей людини.
9. Проаналізуйте особливості раннього розвитку та вияву загальних і спеціальних здібностей у дітей.
10. Визначте міжстатеві відмінності у проявах здібностей.

Термінологічний диктант

Здібності, задатки, нахили, інтереси, загальні здібності, спеціальні здібності, розумові здібності, обдарованість, талант, геніальність, майстерність.

Психологічні задачі

1. Чому спостерігаються нижченаведені факти? Як ці дані характеризують обдарованість?

Тестування показало, що IQ обдарованих дітей коливається в межах від 141 до 170 балів (розумова норма 91-110 балів). Усього їх 2-3% від загальної кількості дітей того чи іншого віку. За даними міжнародних організацій, серед учнів, яких щорічно відраховують зі школи через неуспішність і нездатність до навчання, обдарованих дітей буває до 30%. Відомо також, що діти, на яких покладали великі сподівання, далеко не завжди виправдовують їх.

2. У житті часто трапляється так, що люди, які мають задатки до певного виду діяльності, не реалізували їх. Які причини найчастіше виникають як перепона на шляху розвитку здібностей?

Запитання для роздумів

1. Для обраної мною професії необхідно мати такі здібності ... Думаю, що я маю ... , тому що ... Мені здається, потрібно розвивати ..., тому що ...

2. Я гадаю, що N – геній, тому що ...

Теми доповідей і рефератів

1. Природні та вікові передумови розвитку здібностей.
2. Здібності, обдарованість, талановитість.
3. Здібності та їх розвиток у дітей.
4. Прийоми та способи прискореного розвитку людських здібностей.

ПСИХОЛОГІЯ

5. Діяльність – вирішальна умова розвитку здібностей людини.

Тестові завдання

1. Індивідуально-психологічні особливості людини, які забезпечують успіх у діяльності, легкість і швидкість оволодіння нею, – це:

1. Якості темпераменту.
2. Риси характеру.
3. Здібності.
4. Мотиви.

2. Яке з наведених визначень здібностей правильне?

1. Здібності – це індивідуально-психологічні властивості, що є необхідною умовою виконання творчої діяльності.
2. Психічні властивості, що є природженими і служать основою успішного виконання будь-якої діяльності.
3. Індивідуально-психологічні властивості, що відповідають вимогам даної діяльності і є умовою її успішного виконання.
4. Індивідуально-психологічні властивості, що виявляються і розвиваються у творчій діяльності.

3. Яке твердження правильне?

1. Здібності існують незалежно від діяльності і поза нею.
2. Поза діяльністю здібності існувати не можуть.
3. Здібності в діяльності виявляються, в ній і розвиваються.
4. Здібності розвиваються незалежно від діяльності, але в діяльності виявляються.

4. Під задатками треба розуміти:

1. Природжені здібності до якоїсь діяльності.
2. Здобуті у процесі навчання та виховання властивості особистості, що характеризують її здатність до якоїсь діяльності.
3. Психологічні властивості, що є умовою успішного виконання якоїсь діяльності.
4. Природжені анатомо-фізіологічні особливості, що є однією з передумов розвитку здібностей.

Розділ 4. ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

5. Заповніть пропуск: «Задатки – потяг – інтерес – схильність – ...»:

1. Позиція.
2. Спрямованість.
3. Здібності.
4. Воля.

6. Який із факторів має місце в наведеному випадку? Японський педагог С. Судзукі готує музик-скрипалів. До його школи приймають усіх дітей, не відбираючи. Так само робить викладач Хімкінської музичної школи М. Кравець.

1. Біологічний.
2. Соціальний.

7. Комунікативність, педагогічний такт, спостережливість, вимогливість, уміння переконувати є ... здібностями:

1. Розумовими.
2. Загальними.
3. Педагогічними.
4. Літературними.

8. Найвищий рівень розвитку здібностей, що проявляється в творчій діяльності, результати якої вплинули на хід історії, називається:

1. Талант.
2. Геніальність.
3. Обдарованість.
4. Лідерство.

9. Здібності, що визначають успіхи людини у визначених видах діяльності та спілкування, де необхідні особливого виду задатки, належать до:

1. Загальних.
2. Спеціальних.
3. Геніальних.
4. Специфічних.

10. Здібності, що визначають успіхи людини у різних видах діяльності та спілкування, належать до:

1. Загальних.
2. Спеціальних.

3. Геніальних.

4. Керованих.

Словник термінів

Геніальність – вищий рівень розвитку здібностей як загальних (інтелектуальних), так і спеціальних. Про наявність геніальності можна вести мову лише у випадках досягнення особистістю таких результатів творчої діяльності, що складають епоху в житті суспільства, у розвитку культури.

Задатки – вроджені анатомо-фізіологічні особливості мозку, нервової системи, що є природними передумовами здібностей і впливають на процес їх формування та розвитку.

Здібності – індивідуально-психологічні особливості людини, що відповідають вимогам певної діяльності та є умовою успішного її виконання.

Креативність – рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості, які проявляються у мисленні, спілкуванні, окремих видах діяльності і становлять відносно стійку характеристику особистості.

Обдарованість – якісно своєрідне поєднання здібностей, що забезпечує успішність виконання діяльності.

Талант – поєднання високорозвинених спеціальних здібностей, завдяки яким людина створює продукти діяльності, що виділяються серед інших своєю новизною, оригінальністю, досконалістю і мають високу суспільну значущість.

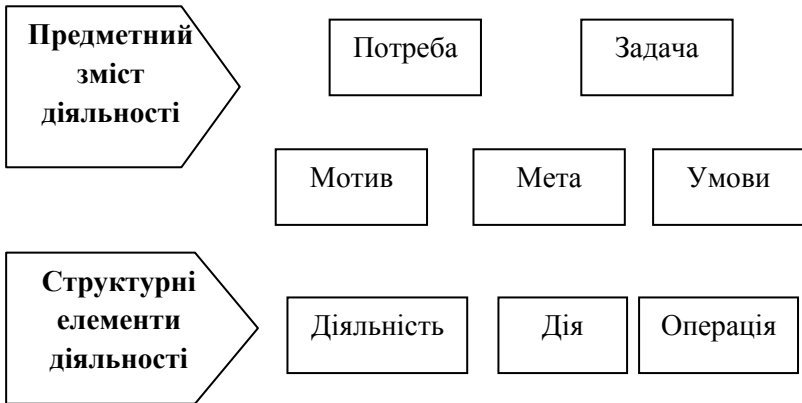
Творчість – 1) високо свідомо діяльність людини, спрямована на створення нових продуктів матеріальної і духовної культури, які мають суспільно-історичну цінність; 2) теоретична і практична діяльність людини, яка зумовлює отримання об'єктивно нових результатів (нові знання, оригінальні способи розв'язання певної проблеми, наукові відкриття, нові технології, високомистецькі художні твори тощо).

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

Тема 1. Діяльність

Теоретична частина

**ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗА О. ЛЕОНТЬЄВИМ**

Будь-яка діяльність має певну структуру. У структурі діяльності, як правило, виділяють рухи, дії та операції як основні складові діяльності. Усі рухи людини можуть бути поділені на вроджені (безумовно-рефлекторні) та набуті (умовно-рефлекторні). Більшість рухів – умовно-рефлекторні. Лише незначна кількість (мимовільний крик, кліпання) вроджені. Безумовно-рефлекторні рухи в процесі життя, в

ПСИХОЛОГІЯ

результаті досвіду, навчання та виховання перебудовуються відповідно до вимог, умов життя, культури трудової діяльності та поведінки.

У діяльності залежно від її мети та змісту, матеріалів і способів обробки рухи об'єднуються в різноманітні комплекси і системи. Система рухів, які спрямовані на предмет і які передбачають певну мету, називаються діями.

Виділяють різні *види дій*:

1) *спрямовані на предмет* (предметні дії) та на інших людей (вчинок – якщо відповідають установленим у суспільстві нормам, проступок – якщо не відповідають нормам);

2) *фізичні* (зовнішні, моторні) дії з предметами і розумові (внутрішні, психічні) дії з психічними реальностями;

3) *імпульсивні* (характеризуються малим ступенем усвідомленості цілей і можливих наслідків) і *вольові* (передбачають продуманість цілей і можливих наслідків).

ВИДИ ДІЙ

Матеріальна дія – реальне перетворення об'єкта з метою визначення його властивостей. Дана дія здійснюється за допомогою знаково-символічних засобів: схем, діаграм і т. ін.

Мовленнєва дія – здійснюється як зовнішнє мовлення або як внутрішнє, які розрізняються за функціями: повідомлення чогось комусь або собі

Рецептивна дія – ідеальне перетворення реальних або знаково-символічних об'єктів у плані сприймання

Розумова дія – внутрішня дія, що здійснюється без опори на будь-які зовнішні засоби

Кожну дію можна уявити як поєднання більш дрібних фрагментів поведінки, а саме операцій. Одна й та сама дія може

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

виконуватися за допомогою зовсім не подібних одна на одну операцій (наприклад, для зображення одного предмета за допомогою пера, пензля, голки – використовуються різні способи виконання дії).

Уміння – це здатність усвідомлено виконувати певні дії. Умінням називають і найелементарніший рівень виконання дій і майстерність людини в даному виді діяльності. Елементарні уміння – це дії, які виникають на основі знань або в результаті наслідування. Уміння – майстерність, яка виникає на основі вже вироблених навичок і знань (першокласник, який учиться читати, – система вправ – вироблення навичок – майстерність).

Навичка – це опанування до автоматизму способів використання певних засобів діяльності; це спосіб виконання дій, який у результаті вправління став автоматизованим. Під час реалізації навички виникають певні зміни у процесі виконання дії:

- 1) зменшується час виконання дії;
- 2) зникають зайві рухи, напруження;
- 3) окремі самостійні дії об'єднуються в єдину дію;
- 4) підвищується продуктивність праці;
- 5) зменшується втома людини.

Особливість навички – це високий ступінь автоматизації дії, яка контролюється свідомістю не в окремих складових частинах, а в цілому. Свідомість встановлює відповідність дії задачам діяльності. Перетворення дії в навичку дає можливість звільнити свідомість для вирішення більш важливих задач діяльності.

Уміння і навички входять до складу будь-якої діяльності людини. Їх поділяють на різновиди залежно від змісту діяльності та тих потреб, які через неї задовольняються:

- 1) вміння і навички самообслуговування;
- 2) виробничі (конструктивні (конструювання продуктів праці), організаційно-технологічні (пов'язані з добором необхідних знарядь праці та матеріалів, визначення способів їх обробки), операційні (пов'язані із застосуванням знарядь праці та матеріалів для виготовлення певного продукту праці з виконанням потрібних виробничих операцій);

3) мовленнєві (спрямовані на задоволення потреби людини в спілкуванні з іншими людьми, в обміні думками);

4) розумові (проявляються у виконанні різних видів розумової діяльності);

5) мистецькі;

6) спортивні тощо.

Окремі різновиди умінь і навичок тісно пов'язані й переплітаються між собою. Так, складні виробничі вміння завжди містять розумові компоненти. Крім того, виділяють такі навички, як: рухові, сенсорні (навчання прийому на слух телеграм, що передаються азбукою Морзе), навички поведінки (ввічливі при зустрічі з іншими людьми).

Коли людина оволодіває певним видом діяльності, то у неї, як правило, виробляється не одна, а кілька навичок, причому нові формуються на основі попередніх, які позитивно або негативно впливають на нові. Позитивний вплив раніше утворених навичок на процес формування нових називається *перенесенням* (навички ліпити, малювати – навички писати; гра на одному інструменті – на іншому). Явище перенесення зумовлюється, насамперед, наявністю подібних і тотожних рис у старій та новій навичках, спільних прийомів виконання відповідних дій.

Негативний, гальмівний вплив раніше утворених навичок на утворення нових навичок називається *інтерференцією* (при вивченні іноземної мови помилки у вимові літер, однакових за своєю графемою з літерами рідної мови, але різних за вимовою).

Формування навички проходить чотири етапи: 1) сприймання зразка виконання дії; 2) формування нервової моделі дії; 3) первісне виконання дії; 4) багаторазове вправлення у виконанні дії, внаслідок якого відбувається її часткова автоматизація.

Різноманітність навичок зумовлена багатством видів людської діяльності. Навички формують і у тварин у процесі дресирування.

**ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА РЕЗУЛЬТАТИ
НАВЧАННЯ УЧНІВ**

Якість навчальних планів

Кваліфікація вчителя, його досвід

Якість наочних посібників

Якість навчальних програм

Якість розкладу занять

Умови для диференційованого навчання

Здібності учнів

Рівень розвитку в учнів самооцінки та самоконтролю

Якість підручників

Рівень методичного впливу на учнів

Стан навчально-лабораторної бази

Рівень виховного впливу на учнів

Попередня підготовка учнів

Моральна спрямованість неофіційних лідерів групи

Соціально-психологічний клімат у класі, школі, сім'ї

**УМОВИ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ
І НАВИЧОК**

Повнота орієнтаційної основи розумових дій	Тривалість процесу формування умінь і навичок	Усвідомлення та повнота умінь і навичок
Розгорнутість дії при її первинній демонстрації та засвоєнні	Засвоєння складної дії за елементами	Поетапне відпрацювання умінь і навичок

Практична частина

Поясніть вислів

«Ніколи не може бути бажання без прагнення його втілити.
Але для цього ви маєте попрацювати».

Р. Бах

«Чого людина не розуміє, тим вона не володіє».

Й.-В. Гете

«Немає нічого, що не додалося б працею».

Дж. Бруно

«Навчати – значить двічі вчитися».

Ж. Жубер

«Я – творець світу, і це саме основне в мені. У все, що я
роблю, я вкладаю думку, що я творець світу».

Д. Хармс

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

Запитання та завдання

1. Розкрийте взаємозв'язки людини і діяльності та їх значення. Чому діяльність трактується як форма взаємодії людини з оточуючими середовищем? Доведіть справедливості цього трактування.

2. Охарактеризуйте відомі Вам теорії діяльності.

3. Назвіть основні види діяльності.

4. Розкрийте структуру людської діяльності та розвиток компонентів. Покажіть значення структурних компонентів діяльності та їх взаємозв'язок.

5. Що Ви розумієте під інтеріоризацією й екстеріоризацією?

6. Чим відрізняються навички від умінь?

7. Дайте характеристику та покажіть роль ігрової діяльності у психічному розвитку дитини. Визначте її найважливіші психологічні особливості. Наведіть приклади.

8. Опишіть навчальну діяльність та її психологічні особливості. Які мотиви найхарактерніші для навчальної діяльності студента? Доведіть справедливості Вашої думки.

9. Розкрийте психологічні особливості трудової діяльності людини та покажіть її роль у житті кожної людини, зокрема, і суспільства в цілому.

10. Розкрийте значення і сутність принципу єдності свідомості і діяльності. Наведіть докази справедливості Вашої думки.

Термінологічний диктант

Діяльність, активність, потреба, мотив, мета, дія, операція, уміння, навичка, звичка, гра, навчання, праця, інтерференція та перенос навички, інтеріоризація, екстеріоризація.

Психологічні задачі

1. Доведіть правильність відповіді.

Чи можна погодитися з твердженням, що розумовий розвиток цілком залежить від навчання. При відповідному

ПСИХОЛОГІЯ

методі навчання кожна дитина на будь-якій стадії розвитку може повноцінно засвоїти всякий навчальний матеріал.

2. У яких прикладах мова йде про уміння, навички, звички:

А. Людина, яка оволоділа письмом, швидко, не втрачаючи час на певні типи речень, безпомилково ставить розділові знаки.

Б. При переході вулиці зі світлофором людина кидає погляд на нього навіть тоді, коли рух транспорту відсутній.

Запитання для роздумів

1. Що означає «зсув мотиву на ціль»?
2. Чи завжди людська діяльність опосередковується досвідом?

Теми доповідей і рефератів

1. Ігрова діяльність, її психологічні особливості та роль у психічному розвитку дитини.
2. Навчальна діяльність та її психологічні характеристики.
3. Особистісні детермінанти діяльності та поведінки людини.
4. Відмінності між поняттями «активність», «діяльність», «творчість».
5. Енергопотенціал людини та її здатність до діяльності.

Тестові завдання

1. Із даних понять побудуйте логічний ряд так, щоб кожне попереднє поняття було більш загальним по відношенню до наступного:

Праця, діяльність, трудова діяльність, натискання педалі гальм, трудова операція, м'язове скорочення.

2. Визначте джерело будь-якої активності особистості:

1. Світогляд, переконання.
2. Знання, ерудиція.
3. Потреби.
4. Інтереси.

3. Потреба – це:

1. Переживання людиною задоволення чи стану тривоги.
2. Переживання людиною емоційного незадоволення; розгубленості.
3. Переживання людиною необхідності в певних умовах життя і діяльності.
4. Стан індивіда, який виникає в результаті активної діяльності, що може забезпечити його існування.

4. У визначенні «стан готовності до певної активності, спрямованої на задоволення певного переживання» розкривається:

1. Потреба.
2. Інтерес.
3. Домагання.
4. Установка.

5. У визначенні «ідеальне уявлення результату, який має бути досягнутий у ході людської діяльності» розкривається:

1. Ідеал.
2. Інтерес.
3. Захоплення.
4. Мета.

6. Причини, які впливають на продуктивність навичок – це:

1. Вимоги з боку оточуючих.
2. Ставлення до завдання.
3. Обсяг знань.
4. Усвідомлення кожного етапу дій.

7. У якому з рядків перелічені види діяльності охоплюють творчу уяву дітей?

1. Виготовлення стільця дітьми за зразком вихователя.
2. Переказ казки дітьми.
3. Малювання дітьми щойно відвіданого зимового парку.
4. Придумування дітьми казки.

8. Учбова діяльність – це:

1. Робота дитини на пришкольній ділянці.
2. Аналіз та розв'язання математичної задачі.
3. Аналіз картини художника і форми, кольорів, відтінків, змісту.

4. Засвоєння знань із різних предметів шкільної програми.

9. Укажіть, які властивості визначають здібності до музичної діяльності:

1. Здатність відчувати емоційну виразність у русі музичних звуків, здатність до слухового уявлення поєднань музичних звуків, здатність розрізняти найменші відтінки звуків за висотою.

2. Просторова уява, чіткість уявлень наочних образів, здатність переживати емоційну виразність музики.

3. Точність сприйняття кольорових відтінків, чуття мовних особливостей, здатність до абстрактних міркувань.

10. Яке з наведених визначень «провідної діяльності» Ви вважаєте правильним?

1. Діяльність, спрямована на взаємодію з навколишнім середовищем з метою задоволення власних потреб.

2. Необхідна умова повноцінного психічного розвитку дитини, яка забезпечує розвиток її психічних якостей, удосконалення пізнавальних процесів.

3. Діяльність, виконання якої на певному віковому етапі створює оптимальні умови для розвитку та формування всіх рис особистості дитини та її пізнавальних можливостей.

4. Форма активності, спрямована на оволодіння досвідом людства.

Словник термінів

Активність – якість живої матерії вступати у взаємодію з навколишнім середовищем, загальна властивість матерії, пов'язана з рухом як способом буття матерії та взаємодією матеріальних об'єктів.

Гра – специфічна форма прояву дитячої активності в певному непродуктивному виді діяльності, спрямованому не на одержання результату, а на переживання задоволення від самого процесу.

Дія (діяння) – структурний елемент діяльності з точки зору її моторних компонентів, відносно завершений елемент діяльності, спрямований на досягнення ближньої мети.

Діяльність – активність суб'єкта, спрямована на взаємодію

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

з навколишнім середовищем з метою задоволення власних потреб. Це одна з категорій психології, яка є предметом її поглибленого вивчення й основним пояснювальним принципом.

Екстеріоризація – перехід внутрішньої (інтелектуальної) дії у зовнішній (матеріальний) план, у конкретні зовнішні дії людини.

Інтеріоризація – процес формування структурно-функціональних компонентів свідомості у результаті засвоєння зовнішніх дій із матеріальними предметами й оволодіння зовнішніми знаковими засобами.

Мета – передбачення у свідомості результату, на здобуття якого спрямована діяльність окремої людини, групи або всього суспільства.

Мотив – спонукальна причина дій і вчинків людини (те, що штовхає до дії).

Навичка – дія, що автоматизувалася в результаті вправ і проходить через ряд етапів формування.

Навчання – цілеспрямований вид діяльності, здійснюваний педагогом, організатором педагогічного процесу.

Операція психологічна – спосіб, яким виконується дія в певних умовах.

Потреба – необхідність у чомусь. У людей потреби є наслідком їхнього суспільно-історичного розвитку, а задоволення потреб відбувається головне завдяки трудовій діяльності, в ході якої створюються предмети, потрібні людині.

Праця – цілеспрямована діяльність людини на перетворення й освоєння природних і соціальних сил з метою задоволення потреб, у результаті якої створюються матеріальні та духовні цінності, формується сама людина.

Уміння – сукупність знань і навичок, що забезпечують можливість виконання певної діяльності в певних умовах.

Тема 2. Спілкування

Теоретична частина

Розглядаючи спосіб життя різних вищих тварин і людини, помічаємо, що в ньому виділяються дві сторони: контакти з природою і контакти з живими істотами. Другий тип контактів характеризується тим, що, взаємодіючи одна з одною, сторони є живими істотами, які обмінюються інформацією. Цей тип внутрішньовидових і міжвидових контактів називають спілкуванням. Спілкування властиве всім вищим живим істотам, але на рівні людини воно набуває удосконалених форм, стаючи усвідомленим і опосередкованим мовою.

Спілкування – це різноманітні контакти між людьми, зумовлені потребами спільної діяльності. Особливість спілкування – нерозривний зв'язок з діяльністю. Діяльність є головним середовищем і необхідною умовою виникнення й розвитку контактів між людьми, передачі необхідної інформації, взаєморозуміння й узгодження дій.

Змістовий бік спілкування завжди становить інформація, зумовлена потребами взаємодії людей. Вона може стосуватися повідомлення нових знань, передавання певних умінь і навичок, навчання певної діяльності.

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

Види спілкування вирізняються за різними параметрами:

Залежно від контингенту учасників:

- міжособистісне спілкування – характерне для первинних груп, у яких усі члени підтримують між собою безпосередні контакти і спілкування один з одним;
- особистісно-групове – одну зі сторін спілкування репрезентує особистість, а іншу – група;
- міжгрупове – участь двох спільностей, кожна з яких обстоює свою позицію, прагне своїх цілей.

За мірою опосередкованості:

- безпосереднє – коли співрозмовники безпосередньо сприймають один одного, встановлюють контакти;
- опосередковане – це комунікація, в яку включена проміжна ланка – третя особа, технічний засіб або матеріальна річ.

За тривалістю:

- короткотривале – виникає з ситуаційних потреб діяльності чи взаємодії й обмежується розв'язанням локальних комунікативних завдань;
- довготривале – це взаємодія в межах однієї чи кількох тем, обмін розгорнутою інформацією щодо змісту предмета спілкування. Тривалість комунікативних зв'язків визначається цілями спілкування, потребами взаємодії та характером інформації, якою оперують співрозмовники.

За закінченістю:

- завершене – коли повністю вичерпано зміст теми, причому його учасники однозначно оцінюють результати взаємодії як вичерпні;
- незавершене – зміст теми розмови залишається нерозкритим до кінця і не відповідає очікуванням сторін.

За змістом:

- матеріальне (обмін предметами і продуктами діяльності);
- когнітивне (обмін знаннями);
- кондиційне (обмін психічними або фізичними станами);
- мотиваційне (обмін спонуканнями, цілями, інтересами, мотивами, потребами);
- діяльнісне (обмін діями, операціями, уміннями).

ПСИХОЛОГІЯ

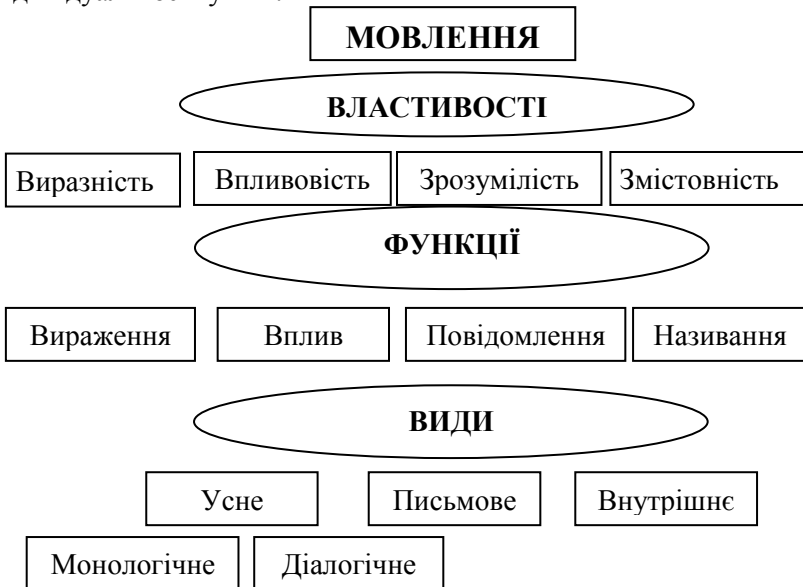
За цілями спілкування:

- біологічне – це спілкування, необхідне для підтримки, збереження і розвитку організму (спрямоване на задоволення органічних потреб);

- соціальне – переслідує цілі розширення і зміцнення міжособистісних контактів, встановлення та розвитку інтерперсональних стосунків, особистісного росту індивіда.

Педагогічне спілкування (за висновками А. Петровського) у діяльності педагога є:

- засобом розв'язання власне навчальних завдань,
- системою соціально-психологічного забезпечення виховного процесу,
- способом організації певної системи взаємовідносин учителя й учнів, що обумовлює успішність виховання та навчання,
- процесом, без якого неможливе виховання індивідуальності учнів.

Паралельно з мовою як засобом спілкування за допомогою слова широко використовують немовні засоби – жести, міміка, інтонація, паузи, манери, зовнішність. Засоби невербальної

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

комунікації як «мова почуттів» є продуктом суспільного розвитку людей, вони значно посилюють смисловий ефект вербальної комунікації, а за певних обставин можуть її замінювати.

Жест – це соціально сформований та усталений рух, що передає певний психічний стан. Міміка та жести у процесі вербального спілкування дають можливість посилювати смислові наголоси інформації, що передається, посилювати емоційний ефект від усвідомлення її значущості.

Набір жестів, які застосовує людина у спілкуванні, дуже різноманітний:

1) *комунікативні жести* – замінюють мовлення у спілкуванні й можуть уживатися самостійно: привітання, прощання, погрози, заборони тощо;

2) *підкреслюючі жести* – супроводжують мовлення людини й посилюють мовний контекст;

3) *модальні жести* – виразні рухи, що означають оцінку, ставлення до ситуації: жести невпевненості, страждання, роздумів тощо.

На підставі зовнішнього вигляду людини складається перше враження про неї, яке часто визначає розвиток подальших стосунків. Зовнішній вигляд людини складається з тілесного вигляду, одягу, манери поводити себе, звичок.

Важливу роль у ефективності спілкування відіграє просторове перебування співрозмовників одного стосовно іншого, дистанція та комунікативна спрямованість. Загальновідомо, що важливі політичні акції – переговори керівників, деякі зустрічі – проводяться за «круглим столом». Комунікативне значення дистанції у спілкуванні вивчає напрям психології, що має назву «проксеміка». Проксеміка виокремлює чотири дистанції: інтимна, особистісна (близькі друзі), соціальна (офіційні контакти), публічна (між чужими людьми).

Відповідність невербальних засобів спілкування цілям і завданням, змісту словесної комунікації – значущий елемент культури спілкування. Така відповідність надзвичайно важлива в роботі педагога та всіх тих, для кого засоби вербальної та невербальної комунікації є інструментом їхньої професійної діяльності.

Практична частина

Поясніть вислів

«Людина залишає себе насамперед у людині. У цьому наше безсмертя. У цьому вище щастя та зміст життя».

В. Сухомлинський

«Заговори, щоб я тебе побачив».

Сократ

«Підступна ця річ – культура спілкування: присутність її непомітна, проте відсутність відчуваєш відразу».

С. Муратов

«Істина народжується в суперечках, проте, коли пристрасті киплять, істина випаровується».

Китайська філософія Сюнь-Цзи

«Розуміння – початок згоди».

Б. Спіноза

«При спілкуванні Ви, насамперед, шукаєте в людині душу, її внутрішній світ».

К. Станіславський

Ну що б, здавалося, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,

Як їх почує!.. Знать, од Бога

І голос той, і ті слова

Ідуть меж люди!..

Т. Шевченко

Запитання та завдання

1. Визначте поняття «спілкування». Що є змістом спілкування?

2. Охарактеризуйте такі функції спілкування, як регулювання спільної діяльності, самовизначення індивіда.

3. Доведіть єдність спілкування та емоційної сфери людини.

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

4. Розкрийте такі форми спілкування, як анонімне, функціонально-рольове і педагогічне.
5. За якими критеріями розрізняють види спілкування?
6. Що таке вербальна і невербальна комунікація?
7. У чому виявляється та від чого залежить ефективність спілкування?
8. Які стилі спілкування Ви знаєте?
9. Як Ви думаете, що таке смисловий бар'єр у спілкуванні? При яких умовах він може виникати?
10. Назвіть шляхи та прийоми оволодіння навичками спілкування.

Термінологічний диктант

Спілкування, комунікація, мова, мовлення, міжособистісні конфлікти, невербальна комунікація, стиль спілкування, педагогічне спілкування.

Психологічні задачі

1. Прочитайте уривок із книги Є. Тарле, зверніть увагу на те, як змінюються слова, що характеризують Наполеона в паризькій пресі з моменту його висадки в бухті Жуан до прибуття в Париж та визначте, яка функція мовлення найбільш яскраво виявляється при цьому.

Перше повідомлення: «Корсіканське чудовисько висадилося в бухті Жуан». Друге повідомлення: «Людожер іде по Грассу». Третє повідомлення: «Узурпатор увійшов у Гренобль». Четверте повідомлення: «Бонапарт зайняв Ліон». П'яте повідомлення: «Наполеон наближається до Фонтенбло». Шосте повідомлення: «Його імператорська величність очікується сьогодні в своєму вірному Парижі». Уся ця літературна гама умістилася в одних і тих же газетах, при одній і тій же редакції протягом кількох днів».

2. Перечитайте наведені нижче уривки з протоколів і визначте мовні засоби, якими користувалися вчителі в процесі формування нових знань учнів на уроці історії стародавнього світу в 5-му класі.

1) «Сьогодні ми здійснимо невелику уявну подорож по стародавній Греції... Почнемо її з великої афінської площі. Тут збиралися вільні афіняни на збори. Звідси вийдемо на одну з вулиць афінського міста... Давайте зупинимо кого-небудь і попросимо супроводжувати нас по Афінах. Він нам сказав, що сьогодні в Афіни прибула група живого «товару» і повів нас на ринок. Тут продавали сокири, лопати, овочі, фрукти, і поруч стояли напівголі люди з дощечками на грудях, на яких було написано вік і батьківщина. Це – раби. Тут були молоді і старі, чоловіки і жінки, а також маленькі діти, які ще не вміли ходити...»

2) «Греція була рабовласницькою державою. У ній були раби й рабовласники. Звідки ж потрапляли раби до Афін? На рабів перетворювали військовополонених. Усю роботу виконували раби. Вони працювали в дуже важких умовах, за рахунок їхньої праці жили вільні греки. Раби не мали ніякого майна, не брали участі в управлінні державою, вони були в повній владі рабовласника, який мав право не тільки продати їх, а й убити».

3) «Раб – це пригноблений, що позбавлений засобів виробництва й існування, повністю безправний, якого могли продати, купити, поміняти, убити, тобто це повна власність рабовласника».

3. Прочитайте уривок розмови в учительській та дайте відповіді на такі запитання:

а) На чій стороні Ви у цій ситуації? Чи можна назвати батьківські докази переконливими? Які ще аргументи Ви могли б навести з позиції: педагога, батьків хлопчика, самого хлопчика?

б) Уявіть собі, як минають спільні вечори у цій родині чи їй подібні? Чи виникло у Вас бажання бути членом такої родини?

Відбувається розмова в учительській з батьками «важкого» учня. Хлопчик часто приходиться до школи з невиконаними уроками, розмовляє грубо, ігнорує шкільну дисципліну. Під час уроків, наприклад, може встати і без дозволу вийти з класу.

Батько його, керівник великого підприємства, відповідає на поради педагога:

– Зрозумійте, у мене відповідальна робота, вона має

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

особливе значення для країни. У мене немає часу займатися сином. Я його відправляю у школу, виховуйте його Ви. Це ж Ваш обов'язок.

Коли педагог сказав, що виховувати можна лише спільними зусиллями школи і сім'ї, в тому числі й самого батька, той знову заперечив:

– Я роблю все, що від мене залежить, матеріально забезпечую родину. У сина велика бібліотека, він має прекрасну колекцію платівок...

Батько довго перелічував елементи своєї участі у вихованні, а занепокоєння педагогів вважав перебільшеним.

Запитання для роздумів

1. Чи є спілкування частиною, стороною, аспектом сумісної діяльності, спілкування і діяльність – це два самостійні, рівноправні процеси.

2. Чи завжди завершеність спілкування є необхідною умовою взаєморозуміння?

Теми доповідей і рефератів

1. Роль спілкування у розвитку психіки дитини.
2. Основні феномени міжособистісного розуміння.
3. Основні стилі спілкування та їхня ефективність у різних видах діяльності.

4. Педагогічне спілкування та його особливості. Стилi педагогічного спілкування.

5. Принципи класифікацій і шляхи вирішення конфліктних ситуацій.

Тестові завдання

1. У чому проявляється комунікативний аспект спілкування?

1. Спілкування як процес прийняття і передачі інформації.
2. Спілкування як багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів у процесі розв'язання завдання.

3. Спілкування як процес вироблення єдиної стратегії взаємодії в діяльності.

4. Спілкування як сприйняття і розуміння іншої людини.

2. У якому рядку названо особливості діалогічного мовлення?

1. Фрагментарне, уривчасте, граматичне, незв'язне мовлення.

2. Мовлення, при якому виникає необхідність одну думку виразити в різних послідовних висловлюваннях.

3. У значній мірі мимовільне мовлення.

4. Мовлення, в якому широко використовуються немовні комунікативні засоби – жести, міміка і ін.

3. У якому рядку називаються особливості монологічного мовлення:

1. Мовлення, смисл якого зрозумілий лише у зв'язку з ситуацією.

2. Граматичні зв'язки виражені найповніше.

3. Мовлення, яке зарання планується, програмується, готується.

4. Мовлення, в якому наступні висловлювання в більшій мірі зумовлені попередніми висловлюваннями партнерів.

4. У якому рядку називаються властивості внутрішнього мовлення:

1. Фрагментарне, уривчасте, граматично незв'язне мовлення.

2. Мовлення, яке зарання готується, виголошується.

3. Мовлення, яке найбільш піддається вольовому контролю.

4. Граматичні зв'язки виражені найповніше.

5. Виберіть правильне визначення: Спілкування – це:

1. Потреба індивіда у налагодженні зв'язків з іншими людьми.

2. Процес предметної та інформаційної взаємодії між людьми, в якому формуються, конкретизуються, уточнюються і реалізуються їх міжособистісні відносини та виявляються психологічні особливості комунікативного потенціалу кожного індивіда.

3. Психологічний компонент вербальної комунікації.

4. Сприймання людьми один одного.

5. Взаємозалежний обмін діями, організація людьми взаємних дій, спрямована на реалізацію спільної діяльності.

6. Виберіть правильний варіант відповіді: До невербальних засобів спілкування не належить:

1. Жести.
2. Міміка.
3. Погляд.
4. Мовлення.
5. Пантоміміка.
6. Дотик.

7. Виберіть правильну відповідь. Ставлення до іншої людини як до суб'єкта, цінності, неповторної індивідуальності передбачає:

1. Діалогічне спілкування.
2. Монологічне спілкування.
3. Ритуальне спілкування.
4. Маніпулятивне спілкування.
5. Імперативне спілкування.

8. До стратегій конфліктного спілкування не належать.

Виберіть правильну відповідь:

1. Конкуренцію.
2. Уникнення.
3. Компроміс.
4. Переговори.
5. Співробітництво.
6. Пристосування.

9. Про який вид комунікації йде мова? Виберіть правильну відповідь. Система символів, знаків, жестів, відчужених і незалежних від психологічних і соціально-психологічних властивостей людини, наділених чіткими значеннями, що використовуються для передачі повідомлення.

1. Невербальна комунікація.
2. Вербальна комунікація.

10. Виберіть правильну відповідь. Автором представленої моделі комунікативного процесу є:

Хто? (передає повідомлення) – Комунікатор

Що? (передається) – Повідомлення

Як? (здійснюється передача) – Канал
Кому? (спрямованість повідомлення) – Реципієнт
З яким ефектом? – Ефективність

1. Б. Ломов.
2. Л. Карпенко.
3. Г. Лассуел
4. Д. Майерс.

Словник термінів

Взаєморозуміння – це процес досягнення єдності в думках, цінностях, при якому максимально враховуються позиції іншої людини.

Комунікація – змістова сутність соціальної взаємодії, характеризує структуру міжособистісних і ділових зв'язків між людьми, особливості обміну інформацією у людському спілкуванні.

Мовлення – процес практичного використання мови в спілкуванні між людьми.

Рефлексія – усвідомлення суб'єктом того, як він сприймається й оцінюється іншими індивідами або спільнотами; аналіз власного психічного стану.

Спілкування – процес взаємодії між двома чи кількома особами, що полягає в обміні між ними інформацією пізнавального або емоційно-оцінного характеру.

Ставлення – позиція особистості до всього навколишнього і до самої себе, що зумовлює певний характер її поведінки стосовно кого-небудь чи чого-небудь.

Стиль спілкування – індивідуально-стабільна форма комунікативної поведінки людини, яка виявляється в будь-яких умовах взаємодії – у ділових і особистісних стосунках, у стилі керівництва і виховання дітей, способах прийняття рішень і розв'язанні конфліктів, у прийомах психологічного впливу на людей.

Тема 3. Особистість

Теоретична частина

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Співвідношення біологічного та соціального в особистості

Співвідношення індивідуального та типового в особистості

Філогенез і онтогенез особистості

Структура особистості

Рушійні сили розвитку особистості

Методи дослідження особистості та її розвитку

Як у суспільних науках, так і в життєвій практиці широко використовуються поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність». При цьому часто вони або ототожнюються, або протиставляються. Одне й інше помилкове.

Вихідним поняттям є поняття «людина». *Людина* – це, насамперед, біологічна істота. Людина з'являється на світ повноправним членом суспільства і з народження, на відміну від тварин, яких іменують особинами, називається індивідом, тобто одиничним представником людського роду, продуктом тривалого розвитку і носієм індивідуально-своєрідних рис. На відміну від інших тварин, людський рід наділений свідомістю,

особливою тілесною організацією (пряма хода, наявність рухів, які пристосовані до пізнання і праці, високо розвинений мозок).

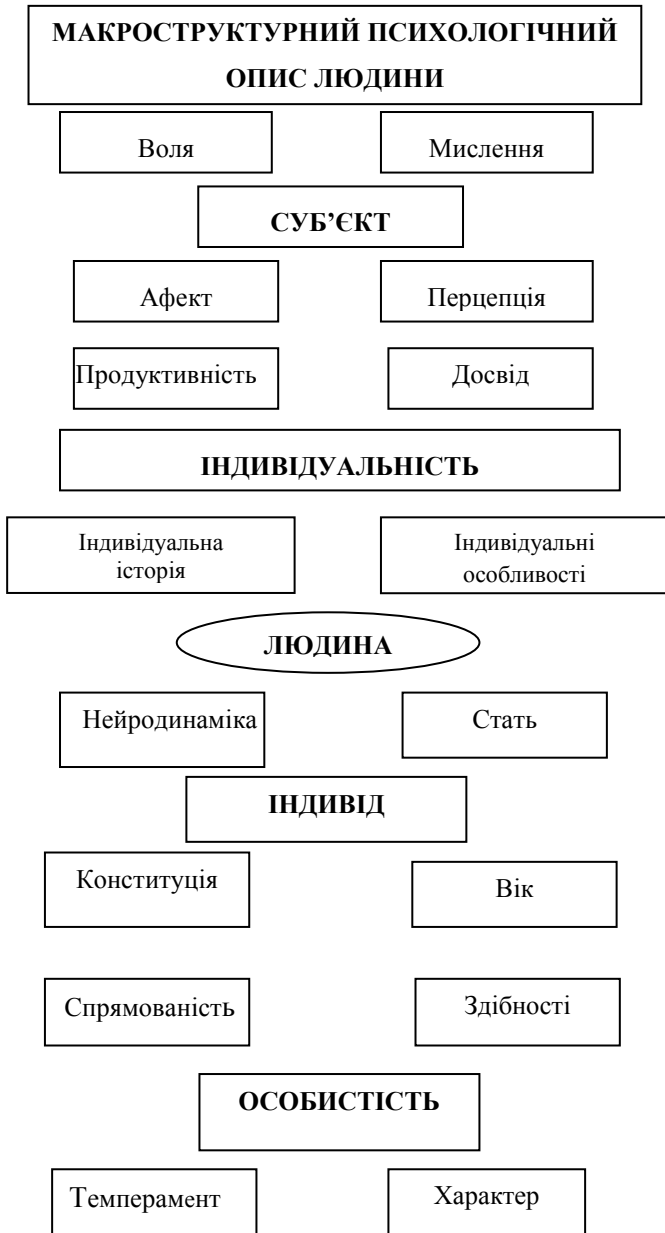
Особистість – це свідомий індивід, який займає певну позицію в суспільстві і який виконує певні соціальні ролі. Роль – це соціальна функція особистості. Позиція особистості – це система її ставлень. Ставлення розрізняються за їх спрямованістю на об'єкт (ставлення до матеріальних умов життя, до суспільства, до людей, до себе тощо), так і за рівнем їх усвідомленості (малоусвідомлені – почуття симпатії, антипатії; глибокоусвідомлені).

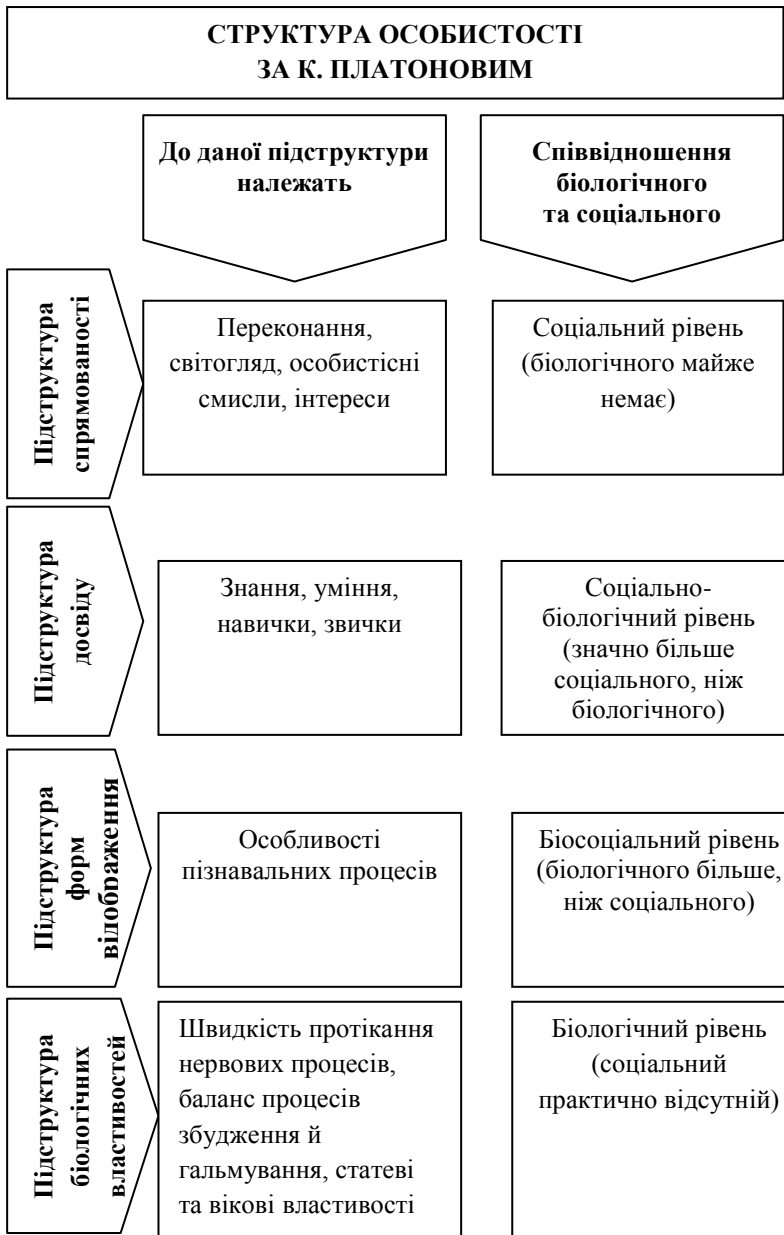
Однією з найяскравіших сторін особистості є *індивідуальність*, під якою розуміють своєрідне, неповторне сполучення таких психологічних особливостей людини, як характер, темперамент, особливості перебігу психічних процесів, особливості мотиваційної сфери. Індивідуальність – це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей.

Структуру особистості вчені розглядають по-різному. Одні вважають, що у структурі особистості доцільно розглядати психологічні її компоненти (пізнавальну, емоційно-вольову спрямованість), а інші виокремлюють у ній і біологічні аспекти (типологічні особливості нервової системи, вікові зміни, стать), які не можна ігнорувати в процесі виховання особистості. Природні аспекти та риси існують у структурі особистості як соціально зумовлені її елементи. Біологічне та соціальне в структурі особистості утворюють єдність і взаємодіють між собою.

У структурі особистості розрізняють типове й індивідуальне. *Типове* – це те найбільш загальне, що властиве кожній людині й характеризує особистість взагалі: її свідомість, розумові й емоційно-вольові прояви тощо, тобто те, чим одна людина схожа на інших.

Індивідуальне – це те, що характеризує окрему людину: її фізичні та психічні особливості, спрямованість, здібності, риси характеру тощо, тобто те, чим одна людина відрізняється від інших.

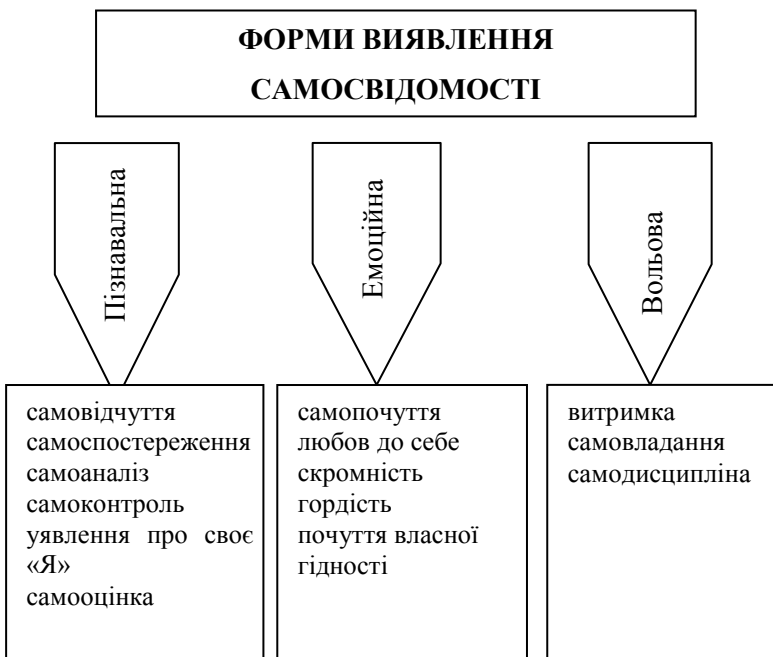

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

Усвідомлення людського світу не зводиться до відображення лише зовнішніх об'єктів. Фокус свідомості може бути спрямований і на самого суб'єкта, на його власну діяльність, його внутрішній світ. Таке усвідомлення людиною самої себе отримало в психологічній науці статус особливого значення – самосвідомості.

Самосвідомість – це складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми й у поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – уявлення, а потім у поняття власного «Я» як суб'єкта, який відрізняється від інших. Завдяки самосвідомості людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, окрему від природи та інших людей. Уявлення про себе виникає під впливом оцінного ставлення інших людей при співвіднесенні мотивів, мети та результатів своїх учинків і дій із соціальними нормами, які прийняті в конкретному суспільстві. Результатом процесів самосвідомості є Я-концепція.

Практична частина

Поясніть вислів

«Не може бути людини без чеснот, так само не може бути людини без жодної вади».

Дж. Добсон

«Моральна орієнтація є основою нормального розвитку, критерієм і віддзеркаленням особистісного здоров'я... А центральною, системостворчою характеристикою людини є її ставлення до іншої людини».

Б. Братусь

«Найбільша перемога – це перемога над самим собою».

П. Кальдерон

«Забезпечити відповідність своїх домагань наявним силам і засобам – ось найкоротший шлях до щастя»

А. Шопенгауер

«Індивідом народжуються, особистістю стають, а індивідуальність відстоюють».

Б. Ананьєв

«Називаємо багатством те, що назовні, а справжнє багатство існує в мені».

Р. Тагор

Запитання та завдання

1. Що означають поняття «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність»?
2. Доведіть правильність твердження «Кожна особистість є індивідом, проте не кожний індивід – особистість».
3. Які Ви знаєте підходи до структури особистості?
4. Які, на Вашу думку, компоненти структури особистості є провідними і визначають поведінку людини?
5. У чому полягає сутність спрямованості особистості? Чи можна розуміти спрямованість людини як прояв усіх притаманних їй спонукань?
6. У чому може виявлятися негативна і позитивна роль

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

установок у житті людини? Чи можна формувати їх цілеспрямовано і як саме?

7. Яку роль відіграють інтереси в діяльності людини? Охарактеризуйте види інтересів.

8. У яких формах виявляються прагнення особистості?

9. Як взаємопов'язані самооцінка особистості та рівень її домагань?

10. Яку особистість можна назвати гармонійною?

Термінологічний диктант

Індивід, особистість, індивідуальність, спрямованість, інтереси, переконання, самооцінка, рівень домагань, Я-концепція, самоповага, ідеали, світогляд, потяг, установка, самоконтроль, самореалізація.

Психологічні задачі

1. Чому не можна поставити знак рівності між індивідом і особистістю? Чи відомий Вам факт існування індивіда, який не був би особистістю? Чи відомий факт існування особистості поза і без індивіда як її конкретного носія?

2. Аргументуйте Вашу відповідь.

Існує думка, що кожна особистість являє собою неповторну єдність спадкових, психічних і соціальних рис, що перебувають у нерозривному зв'язку з конкретною ситуацією життя даного індивіда. Чи можна складне і неповторне, що є в особистості, звести до певних груп і розглядати кожную особистість як представника однієї з цих груп?

3. Виділіть окремо ті особливості, які характеризують людину або як індивіда, або як особистість.

Сумлінність, несміливість, висока швидкість рухових реакцій, скромність, правдивість, пластичність, упертість, швидкий темп діяльності, реактивність, рухливість, мала чутливість до громадської оцінки.

Запитання для роздумів

1. Чи може у людини з адекватною самооцінкою виникнути стан фрустрації?
2. Чи можна стверджувати, що віддалена життєва мета найповніше характеризує людину?

Теми доповідей і рефератів

1. Основні періоди в історії вивчення та дослідження особистості.
2. Психологічна характеристика творчої особистості (на прикладі видатних діячів науки, техніки, культури).
3. Сучасні підходи українських та російських психологів до розгляду структури особистості.
4. Роль біологічного й соціального у структурі особистості.
5. Фактори формування Я-концепції на різних вікових етапах.

Тестові завдання

1. Індивід – це:

1. Конкретна людина з усіма її природними та фізичними якостями.
2. Людина як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин.
3. Представник роду Homo Sapiens, член певної спільності.

2. Особистість – це...

1. Індивід як суб'єкт практичної діяльності.
2. Якість індивіда, яка визначається включенням у суспільні відносини і формується в спільній діяльності і спілкуванні.
3. Особлива незмінна духовна сутність, «цілком психологічна істота».

3. Вставте пропущені слова у вислів:

Особистість – це людина в сукупності її ...якостей, які формуються у різних видах ... і відношеннях.

4. У якому рядку названі лише властивості особистості?

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

1. Зовнішній вигляд, ріст, обличчя, колір очей.
2. Відносно постійні, стійкі властивості, швидкість рухів, характер індивідуального життя, настрої.
3. Вибіркове ставлення до навколишнього світу, увага, пам'ять.
4. Риси особистості, що проявляються в стилі поведінки, в стосунках людей, здібності, характер, темперамент.

5. Виберіть варіант, у якому людина характеризується як особистість:

1. Приємний голос, наполегливість, ідеали; красива хода; воля.
2. Старанність, правдивість, інтереси, здібності, принциповість, гордість.
3. Чуйність, емоційна збудливість, висока сенсорна чутливість, інтерес до спорту, аперцепція.
4. Відвага, мужність, музичний слух, розум, літературні здібності, синестезія.

6. Індивідуальність – це:

1. Особистість з її неповторним сполученням психічних станів, емоцій і почуттів.
2. Особистість у її своєрідності й оригінальності психічних властивостей, процесів і станів.
3. Людина з усіма її фізичними та фізіологічними характеристиками.

7. У визначенні «психічний стан, який характеризується стійкими поглядами, щирою впевненістю у правильності своїх думок, поглядів» розкривається поняття:

1. Ідеал.
2. Переконання.
3. Почуття.
4. Ерудиція.

8. Визначення «потреба наслідувати, прийнятий особистістю як зразок поведінки, розвитку, діяльності» розкриває поняття:

1. Потреба.
2. Інтерес.
3. Ідеал.
4. Переконання.

9. Визначення «вибіркове ставлення особистості до предметів і явищ навколишнього середовища завдяки їхньому життєвому значенню або емоційній забарвленості і привабливості» розкриває поняття:

1. Потреба.
2. Інтерес.
3. Ідеал.
4. Переконавання.

10. Усвідомлення людиною з допомогою мови себе самої, своїх дій і вчинків, своїх думок, переживань і різноманітних психічних якостей, свого ставлення до природи, до інших людей – це:

1. Самоутвердження.
2. Свідомість.
3. Самосвідомість.
4. Діяльність.

Словник термінів

Індивід – одиничний, фіксований, у певний спосіб виділений предмет; окрема сутність або істота; кожний самостійно існуючий живий організм.

Індивідуальність – сукупність неповторно своєрідних рис і особливостей людини, що відрізняє її від інших людей.

Інтерес – емоційно забарвлене ставлення до навколишнього, спрямованість людини на певний об'єкт чи певну діяльність, викликану позитивним, зацікавленим ставленням до чогось, когось.

Особистість – людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного.

Переконавання – психічний стан, який характеризується стійкими поглядами, щирою впевненістю у правильності свої думок, поглядів.

Рівень домагань – прагнення особистості на основі усталеної в її життєвому досвіді певної оцінки своїх можливостей і завдяки результатам своєї діяльності посісти певне місце у шкалі цінностей.

Самоконтроль – важливий компонент свідомої вольової саморегуляції людської поведінки, що виявляється в усвідомленні й оцінюванні особистістю свої психічних станів і дій в узгодженні їх відповідно до висунених вимог і суспільно встановлених правил і норм поведінки.

Спрямованість особистості – сукупність стійких мотивів, які орієнтують діяльність людини і є відносно незалежними від наявних ситуацій.

Я-концепція – відносно стійка система уявлень особистості про себе, яка ґрунтується на усвідомленні й оцінюванні своїх фізичних, характерологічних, інтелектуальних та інших властивостей.

Тема 4. Соціальні групи та міжособистісні стосунки

Теоретична частина

Психологія окремого індивіда існує лише як теоретична абстракція. Фактично ж психічне життя людини з перших днів її існування залежить від навколишнього соціального середовища. Це середовище не просто сукупність взаємоізолюваних індивідів, а складно організоване суспільство, в якому всі люди у певний спосіб пов'язані між собою. Відповідно до цих зв'язків виділяється значна кількість різноманітних соціальних утворень, які в загальній психології узагальнено називають групами.

До структурних елементів соціальної групи належать:

1) члени групи, їх індивідуальні якості й особливості, що визначають специфіку даної групи;

2) мета діяльності групи, спрямована на реалізацію поставлених завдань;

3) шляхи та засоби досягнення мети та виконання завдань;

4) правила та норми поведінки членів цієї групи;

5) цінності, які закріплюють внутрішньогрупову діяльність;

6) система контролю за виконанням внутрішньогрупової діяльності;

7) функції кожного члена групи в реалізації групової мети;

8) система взаємостосунків між членами цієї групи, опосередкованих змістом сумісної діяльності.

Як і більшість психічних явищ, групи розрізняють за різними критеріями. Залежно від ознаки, за якою виділяють дану спільність, соціальні *групи класифікують за:*

- кількістю об'єднаних людей: великі та малі;
- реальністю їх існування: реальні й умовні;
- ступенем формалізації існуючих у групі взаємин: формальні та неформальні;
 - рівнем свого розвитку: розвинені (колектив) і низькорозвинені (асоціації, корпорації, дифузні групи);
 - ступенем ідентифікації людини з даною соціальною спільністю: групи первинні та вторинні;
 - національною чи етнічною спільністю: європейці, американці тощо;
 - віросповіданням: православні, католики тощо;
 - віком: діти, молодь, дорослі, люди похилого віку;
 - за видами професійної чи непрофесійної діяльності: вчителі, студенти, школярі, робітники;
 - соціальним положенням-статусом: керівники, підлеглі, сімейні, ті, які не мають власних сімей, тощо;
 - тривалістю свого існування: постійні, тимчасові.

Будь-яка соціальна група являє собою сукупність людей, які володіють комплексом тільки їм притаманних психологічних і соціальних рис, які прагнуть реалізувати свої потреби, здібності в сумісній діяльності. Об'єднавшись, ці люди повинні у певний спосіб взаємодіяти між собою для досягнення спільної згоди, в іншому випадку ці об'єднання рано чи пізно розпадуться. Тому в процесі сумісної діяльності виробляються спеціальні засоби, які дають можливість закріплювати взаємостосунки у групах. Отже, *соціальна група* – це не лише сукупність окремих людей, але й складне соціальне утворення, яке має певну структуру. Рівень розвитку цієї внутрішньогрупової структури визначає ефективність діяльності групи в цілому.

Мала група – малочисельне за складом об'єднання, утворене людьми, які мають спільну мету та безпосередньо

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

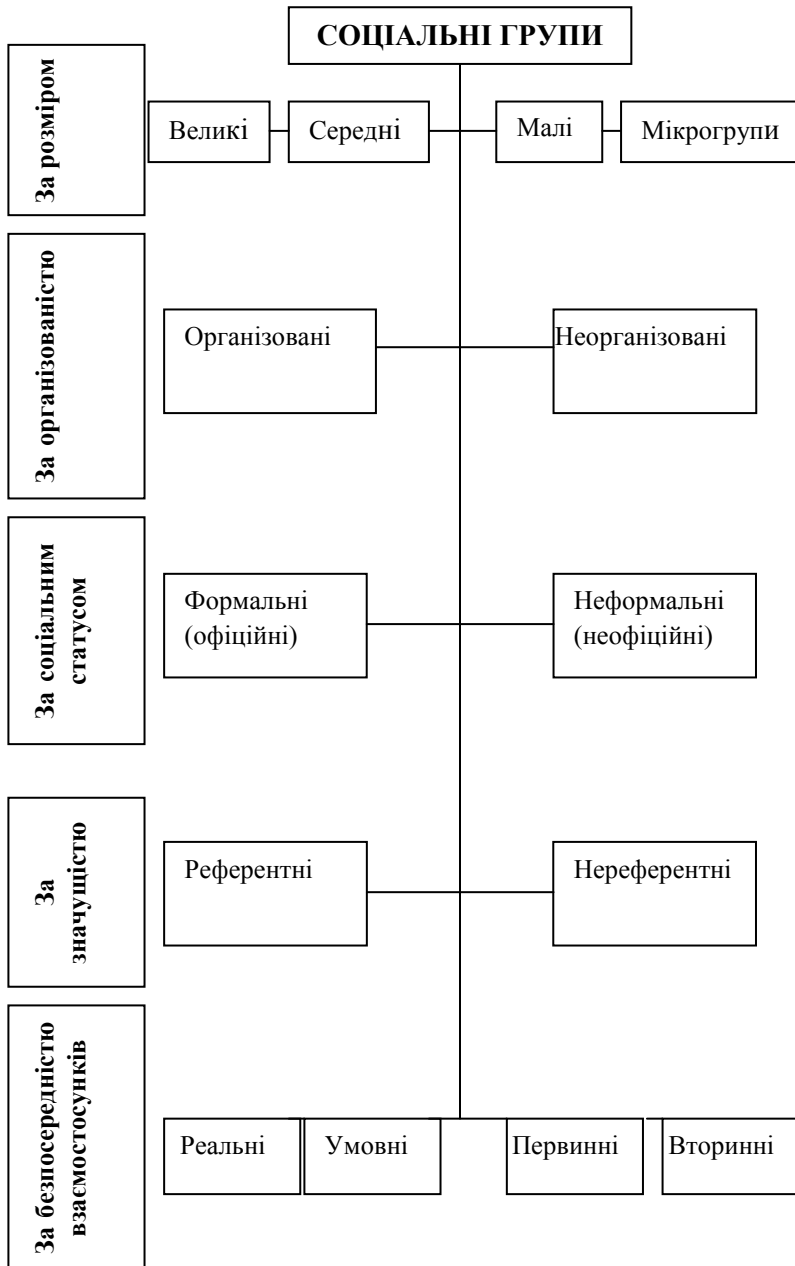
контактують між собою в процесі її реалізації. Саме мала група – це та елементарна ланка, через яку суспільство впливає на людину, а людина – на суспільство. Як правило, верхня межа малої групи – 30-40 осіб, нижня – 2-3 особи.

Усередині малої групи, як правило, виникає психологічна та поведінкова спільність її членів. Це надає групі відносно соціально-психологічну автономію. Тобто зв'язки членів усередині групи сильніші за зв'язки, що виникають відповідно до членів інших аналогічних груп.

Крім кількісного показника (кількість членів), неоднаковості членів групи (індивідуального складу), а також емоційності зв'язків, які виникають, малі групи відрізняються за характером цінностей, норм і правил, яких дотримуються їх члени. Часто одна і та ж людина, яка входить до складу кількох малих груп, поводить себе в кожній із них по-різному (наприклад, поведінка студента в академічній групі та спортивній секції може суттєво відрізнятися).

Буває, однак, що людина не усвідомлює необхідності перебудовувати своє поведінку відповідно до норм та вимог малої групи, з якою вона в даний момент взаємодіє. Тоді це зумовлює певні конфлікти чи погіршення стосунків з іншими членами (наприклад, випускники вузу приходять на роботу і не перебудовують стиль своєї поведінки).

Група не може існувати як єдине ціле, не володіючи загальними поглядами, думками щодо значимих для неї питань. *Прийняття групового рішення* – один із основних процесів, у ході якого група виробляє єдину групову думку з певного питання. Крім того, значимим для розвитку групи як цілого є і те, щоб дане групове рішення було ефективне для неї. Як відзначає М. Бітянова, «групову думку – це не результат групового компромісу, це найбільш оптимальне для всієї групи та кожного її члена розв’язок життєво важливої задачі».

Згуртованість *групова* – характеристика групи, яку представники групової динаміки використовували для вираження ступеня прихильності до групи її членів.

Практична частина

Поясніть вислів

«Збиратися разом – це початок, триматися разом – це процес, працювати разом – це успіх».

Г. Форд

«Ніякої драми, нічого хвилюючого немає ні в чому, крім людських взаємостосунків».

А. де Сент-Екзюпері

«Не може керувати іншими той, хто не в стані керувати самим собою».

Англійське прислів'я

«Поганий керівник знає, що зробити, а добрий показує, як це зробити».

А. Лукошин

«Людина стає людиною тільки серед людей».

І. Бехер

Запитання та завдання

1. Які є підходи до класифікації груп у психології? Дайте характеристику основних видів груп.

2. Розкрийте роль референтної групи в становленні особистості.

3. Проаналізуйте психологічні механізми сприймання людьми один одного.

4. Розкрийте сутність основних феноменів, що впливають на адекватність сприймання та розуміння людьми один одного.

5. Охарактеризуйте психологічні прояви співчуття особистості у групі.

6. Проаналізуйте основні етапи розвитку групи. Наведіть приклади.

7. Колектив – це група, але не будь-яка група – колектив. Як Ви це розумієте?

8. Назвіть критерії колективу, його відмінність від групи.

9. Охарактеризуйте рівні розвитку колективу. Як пов'язані

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

колектив і особистість?

10. Які методи вивчення груп і колективів Ви знаєте?

Термінологічний диктант

Група, колектив, референтна група, ідентифікація, лідерство, статус, групова інтеграція, конфлікт, колективне самовизначення.

Психологічні задачі

1. Чи достатньо такої характеристики колективу? Аргументуйте свою думку.

«Колектив – це спільність людей, які об'єднані єдиною діяльністю та єдиними цілями діяльності»

2. Уявіть, що Ви - президент фірми. Осіб яких типів темпераментів Ви хотіли б бачити на зазначених посадах і чому?

Ваш заступник, секретарка, агент по рекламі, агент по зв'язках з громадськістю, продавець, водій транспорту, охоронець, референт.

Запитання для роздумів

1. Чи існують якості особистості, необхідні для лідерства при будь-яких умовах?

2. Чи може офіційна зміна статусу члена групи вплинути на його неофіційний статус?

Теми доповідей і рефератів

1. Взаєморозуміння – важлива умова встановлення та розвитку міжособистісних стосунків.

2. Проблема конформізму та нонконформізму в психології.

3. Етапи та рівні розвитку контактної групи.

4. Психологічний клімат у колективі.

5. Психологічні особливості колективу.

Тестові завдання

1. Спільність людей, у якій не здійснюються контакти між її членами – це:

1. Формальна група.
2. Неформальна група.
3. Умовна група.
4. Мала група.

2. Об'єднання людей на основі єдиної спрямованості психологічної мотивації, поглядів, переконань, інтересів, симпатій і т.п. називається:

1. Формальна група.
2. Неформальна група.
3. Колектив.
4. Референтна група.

3. Спільність людей, яка існує номінально (на списку) – це:

1. Формальна група.
2. Неформальна група.
3. Умовна група.
4. Мала група.

4. Реально існуюча або уявна група, погляди і норми поведінки якої служать зразком для окремої особистості, називають терміном:

1. Мала група.
2. Неформальна група.
3. Реальна група.
4. Референтна група.

5. Об'єднання людей на основі часової та просторової ознак, де кожний, хто входить в об'єднання, має власну мету, як правило, ідентичну цілям інших, - називають терміном:

1. Формальна група.
2. Корпорація.
3. Асоціація.
4. Реальна група.

6. Відносно стійке, малочисельне за складом, пов'язане загальними інтересами, цілями, симпатіями, поглядами

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

об'єднання людей, у якому здійснюється безпосередній контакт між його членами, називається терміном:

1. Дифузна група.
2. Неформальна група.
3. Формальна група.
4. Трудовий колектив.

7. Група людей, для якої характерні організованість, психологічна згуртованість при досягненні загальної мети діяльності, зумовленої суспільно корисними мотивами, визначається терміном:

1. Колектив.
2. Макрогрупа.
3. Асоціація.
4. Корпорація.

8. Які з названих груп можна назвати колективами?

1. Зібрання дітей на вулиці.
2. Учнівський клас.
3. Група учнів, які під час спільної роботи висаджують дерева.
4. Учителі, які працюють в одній школі.

9. Найважливіші фактори, від яких залежить психологічний клімат у колективі, – це:

1. Наявність представників різної статі.
2. Стиль керівництва колективом.
3. Інтереси членів колективу.
4. Взаєморозуміння та взаємовідповідальність членів колективу.

10. У якому із запропонованих варіантів дається найповніша характеристика лідера групи?

1. Розум, енергійність, увага, збудження, сила волі, організаційні здібності, витримка, тактовність, геніальність.
2. Енергійність, повага до людей, тактовність, розуміння задач і цілей групової діяльності, організаторські здібності, схильність до спілкування, знання справи.
3. Здібність стихійно впливати на групу, обдарованість, професійна підготовленість, високий авторитет, розум, культура мови, загальнолюдська культура.
4. Енергійність, уважність до людей, готовність допомогти,

добра пам'ять, ерудованість, високий інтелект.

Словник термінів

Авторитет – визнання за індивідом права виступати від імені групи чи колективу або приймати відповідальні рішення в умовах спільної діяльності.

Група – об'єднання людей, створене на основі певної спільної для них ознаки, яка виявляється в їх сумісній діяльності, зокрема у спілкуванні.

Група велика – соціальна група, утворена з багатьох людей, які проживають на великій території, можуть бути особисто не знайомими навіть за безпосередніх ділових чи особистих контактів.

Група вікова – різновид умовної великої групи людей, утвореної за віковою ознакою.

Група мала – нечисленне, відносно стійке об'єднання людей, у якому здійснюється безпосередній контакт індивідів, пов'язаних між собою певними спільними цілями та завданнями.

Група референтна – реальна чи умовна група, яка є для особистості певною системою еталонів при здійсненні й оцінці своїх учинків, поведінки інших людей та різних соціальних подій.

Групова сумісність – показник згуртованості групи, який відображає можливість безконфліктної взаємодії членів групи при виконанні спільної діяльності.

Ідентифікація – прийом наукового пізнання, при якому встановлюються тотожність, подібність об'єктів завдяки спільності певних рис, ознак.

Колектив – вищий рівень розвитку та функціонування соціальної групи, відзначається єдністю ідейних, організаційних, ділових і міжособистісних стосунків.

Корпорація – група людей, об'єднана спільними вузько корпоративними цілями та завданнями, що характеризуються певною замкнутістю, централізацією й авторитарністю керівництва; часто протиставляє себе іншим соціальним спільностям на основі своїх вузькоіндивідуальних інтересів.

Розділ 5. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ Й ОСОБИСТОСТІ

Лідер – людина, яка завдяки своїм особистим якостям має переважний вплив на членів соціальної групи.

Референтність – твердження, за яким судження людей про себе залежить від того, з якою групою вони себе зіставляють.

Соціометрія – процедура, методика кількісного вимірювання суспільних явищ, що застосовується в соціології, соціальній психології, психології виховання.

Статус – становище, яке посідає індивід або група серед інших людей чи груп.

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ СТУДЕНТІВ

Розділ 1. Вступ до психології

1. Теоретичні питання

1. Загальне поняття про психіку людини.
2. Основні парадокси, особливості та можливості психології як науки.
3. Завдання та значення психології на сучасному етапі розвитку суспільства.
4. Структура та роль психіки у житті людини.
5. Місце психології в системі наук.
6. Основні принципи сучасної психології.
7. Етапи розвитку психології як науки.
8. Зв'язок психології з філософією, логікою, педагогікою, математикою та технічними науками.
9. Зв'язок психології з природознавством, суспільними та медичними науками.
10. Особливості загальної та соціальної психології, психології праці та психології спорту.
11. Характеристика педагогічної, вікової, медичної та юридичної психології.
12. Розвиток форм психічного відображення у тварин.
13. Особливості психіки тварини та людини.
14. Психологічна характеристика свідомості людини.
15. Основні погляди біхевіоризму та гештальтпсихології.
16. Основні погляди фрейдистів та неофрейдистів.
17. Основні погляди когнітивної та генетичної психології.
18. Класифікація основних методів психології.
19. Поняття про експеримент, види експерименту.
20. Суть, переваги та недоліки спостереження.
21. Відмінності спостереження та експерименту.

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ

22. Суть, види та переваги використання тестів.
23. Основні етапи психологічних досліджень.
24. Особливості усного та письмового опитування.

2. Практичні завдання

1) Перекладіть мовою сучасної наукової психології такі афоризми:

«Той, хто робить відкриття, бачить те, що бачать усі, і думає про те, що нікому не спадає на думку» (А. Сент-Дьєрі).

«Не може бути людини без чеснот, так само не може бути людини без жодної вади» (Дж. Ч. Добсон).

«Здорова людина не та, яка не має проблем, а та, яка вміє дати їм раду» (Н. Пезешкіан).

2) Психологічні задачі

У якому з наведених варіантів названі поняття розкривають психологічні якості особистості? Обґрунтуйте свою відповідь.

1) інтереси, світогляд, мислення, здібності, характер, темперамент, увага;

2) ідеали, потреби, інтереси, світогляд, мислення, мовлення, здібності, психічні процеси, стани, характер;

3) спрямованість, здібності, характер, самосвідомість, психічні процеси, стани, темперамент;

4) світогляд, переконання, почуття, увага, воля, темперамент, здібності, характер;

5) здібності, характер, темперамент, спрямованість. самосвідомість, інтереси, потреби.

У якій із наведених груп понять указані лише психічні поняття? Обґрунтуйте свою відповідь.

1) наполегливість, рух, гордість, згадування, уважність, інтерес, матерія, здібності;

2) гордість, наполегливість, увага, мелодія, інтерес, розуміння, природа;

3) біль, уміння, здібності, рух, шепіт, тертя, уявлення, думка, наполегливість;

4) апетит, напруження, музика, рух, думка, крик, зацікавленість, запам'ятовування, байдужість;

5) гордість, уміння, інтерес, здібності, забування, мислення, уважність, розуміння, прагнення.

Розділ 2. Пізнавальна діяльність

1. Теоретичні питання

1. Місце та значення уваги в навчальній та трудовій діяльності людини.
2. Фізіологічні основи уваги. Подібність і різниця поглядів І. Павлова і О. Ухтомського на фізіологічні основи уваги.
3. Порівняльна характеристика видів уваги. Їх подібність і відмінність.
4. Властивості уваги людини.
5. Специфіка та значення відчуттів у житті та діяльності людини.
6. Структура та функції аналізаторів як органів відчуттів.
7. Особливості різних видів відчуттів.
8. Характеристика основних властивостей та закономірностей відчуттів.
9. Сприймання як психічний процес. Різниця між сприйманням та відчуттями.
10. Особливості сприймання простору, часу і руху.
11. Характеристика видів сприймання відповідно до провідного аналізатора й активності людини.
12. Особливості сприймання. Покажіть їх на прикладах.
13. Загальне уявлення про пам'ять та її значення в житті і діяльності людини.
14. Основні види пам'яті та взаємозв'язок між ними.
15. Психологічна характеристика запам'ятовування, збереження та відтворення інформації.
16. Сутність забування, його причини і способи боротьби з ним.
17. Логічні форми мислення та взаємозв'язок між ними.
18. Характеристика основних операцій мислення.
19. Основні види мислення та їх прояв у діяльності студента.
20. Поняття про уяву та її характерні риси.

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ

21. Роль уяви в ігровій діяльності дитини та творчій діяльності дорослого.

22. Характеристика різних видів уяви.

23. Процеси створення образів уяви.

2. Практичні завдання

1) Перекладіть мовою сучасної наукової психології такі афоризми:

«Людина, здається, створена для того, щоб мислити: у цьому – її гідність, її заслуга...» (Б. Паскаль).

«Мрія – це не те, що вже існує, але й не те, чого не може бути» (Лу Сінь).

«Зауважуй, що пам'ятаєш, а чого не пам'ятаєш. За цими ознаками пізнаєш самого себе» (Л. Толстой).

2) Психологічні задачі

Учні, прочитавши уважно задачу, швидко розв'язують її за допомогою тих знань і умінь, які сформовані в них на попередніх уроках. Яку з характерних особливостей мислення розкриває цей приклад?

1) проблемний характер;

2) узагальнений;

3) опосередкований;

4) аналітико-синтетичний;

5) соціальний.

Виберіть із характерних особливостей процесів відображення те, що характеризує процес мислення.

1) відображення під час безпосереднього впливу предметів і явищ на органи чуття;

2) відображення дійсності опосередковано з обов'язковою участю мови;

3) відображення предметів і явищ у цілому, в сукупності їхніх ознак і властивостей;

4) відображення минулих вражень, теоретичного та практичного досвіду людини.

Розділ 3. Емоційно-вольові процеси

1. Теоретичні питання

1. Сутність і функції емоцій і почуттів у життєдіяльності людини.
2. Порівняльна характеристика емоцій і почуттів.
3. Класифікація емоцій і почуттів людини.
4. Характеристика простих і складних емоцій і почуттів.
5. Форми переживання почуттів людини.
6. Види й умови формування вищих почуттів.
7. Вплив настрою на діяльність людини.
8. Воля як певна сукупність вольових якостей.
9. Значення волі в житті і діяльності людини, в організації та регуляції навчальної та трудової діяльності.
10. Класифікація вольових дій.
11. Структура простих і складних вольових дій.

2. Практичні завдання

1) Перекладіть мовою сучасної наукової психології такі афоризми:

«Робота нашої психіки пов'язана зі страхом, тоді як робота нашої душі – з любов'ю. Страх неодмінно чогось позбавляє і каже «ні!» Любов неодмінно щось привносить і каже «так!»» (Ч. Хілліч).

«Якщо ти знаєш спосіб зміцнити тіло, загартувати волю, облагородити серце, вдосконалити розум – ти вихователь» (Ш. Летурно).

2) Психологічні задачі

У якому з наведених варіантів названі лише складні емоції? Обгрунтуйте відповідь.

- 1) сум, розпач, страх, задоволення;
- 2) почуття незручності, радість, гнів, сором, туга;
- 3) незадоволення, страх, неприємне, радість;
- 4) незадоволення, задоволення, приємне, неприємне;
- 5) настрій, сум, задоволення, страх.

ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ НАВЧАЛЬНИХ ДОСЯГНЕНЬ

У якому з наведених варіантів усі перелічені психічні явища являють собою психічні стани? Обґрунтуйте відповідь.

- 1) уважність, пам'ять, задоволення, втома, роздратованість;
- 2) врівноваженість. хвилювання, стрес, захоплення, згадування;
- 3) афект, стрес, хвилювання, незадоволення, розгубленість;
- 4) напруження, втомленість, страждання, увага, мислення;
- 5) задоволення, настрої, невпевненість, афективний стан, мовлення.

Розділ 4. Індивідуально-психологічні властивості особистості

1. Теоретичні питання

1. Поняття про темперамент. Історія розвитку вчення про темперамент.
2. Фізіологічні основи темпераменту. Тип вищої нервової діяльності і темперамент.
3. Психологічна характеристика та властивості типів темпераменту: холерик, сангвінік, флегматик, меланхолік.
4. Позитивні та негативні сторони типів темпераменту.
5. Індивідуальний підхід у навчанні та вихованні дітей з різними темпераментами.
6. Вплив темпераменту на індивідуальний стиль діяльності людини.
7. Поняття про здібності. Природні та соціальні передумови здібностей.
8. Значення здібностей у навчанні, діяльності і спілкуванні людей.
9. Види, рівні розвитку здібностей.
10. Взаємозв'язок здібностей з іншими властивостями особистості.
11. Співвідношення та якісна характеристика понять: геніальність, обдарованість, талант і майстерність.
12. Психічні якості особистості, які є обов'язковою умовою успішного розвитку здібностей.

2. Практичні завдання

1) Перекладіть мовою сучасної наукової психології такі афоризми:

«Здібності не оцінюють за легкістю засвоєння людиною інформації. Успішним стає той, хто в муках долає труднощі» (А. де Сент-Екзюпері).

«Творчість – це не розкіш для обраних, а загальна біологічна потреба, інколи неусвідомлювана нами» (Г. Іванов).

«Нехай той, хто не може досягти бажаного, бажає досяжного» (Л. да Вінчі).

2) Психологічні задачі

1. Як відомо, немає «поганих» чи «хороших» темпераментів. У кожного з них є свої переваги і недоліки. Однак часто можна почути, що саме холерик і меланхолік мають більше, ніж інші темпераменти, негативних сторін.

Спробуйте визначити позитивні сторони названих типів темпераментів. У чому полягає перевага цих типів темпераментів, наприклад, при формуванні на їх основі тих чи інших способів поведінки?

2. Уявіть, що Ви – президент фірми. Осіб яких типів темпераментів Ви хотіли б бачити на зазначених посадах і чому: Ваш заступник, секретарка, агент по рекламі, агент по зв'язках із громадськістю, продавець, водій транспорту, охоронець, референт.

3. Існує думка, що для сумісного життя або діяльності слід вибирати або дуже подібну на себе людину, або ж – свою повну протилежність. На чому ґрунтується ця думка? Чи згодні Ви з цим?

Візьміть для прикладу будь-який вид діяльності і визначте для нього найкращих і найгірших партнерів з перерахованих пар: сангвінік – меланхолік; сангвінік – холерик; сангвінік – флегматик; сангвінік – сангвінік; меланхолік – холерик; меланхолік – флегматик; меланхолік – меланхолік; холерик – флегматик; холерик – холерик; флегматик – флегматик.

Розділ 5. Психологія особистості та діяльності

1. Теоретичні питання

1. Діяльність як психологічна проблема. Поняття про діяльність як вияв фізичної та психічної активності.
2. Структура діяльності та активності.
3. Значення і сутність принципу єдності свідомості і діяльності.
4. Внутрішні і зовнішні компоненти діяльності.
5. Види діяльності, їхня характеристика.
6. Поняття особистості у психології.
7. Типи теорій особистості: психодинамічні, соціодинамічні, інтераціоналістичні, експериментальні, неекспериментальні; структурні, динамічні.
8. Співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».
9. Склад і структура особистості.
10. Свідоме і несвідоме у структурі особистості.
11. Самосвідомість особистості. «Я-концепція» та її компоненти.
12. Специфіка та ієрархія людських потреб.
13. Види та функції мотивів поведінки людини.
14. Формування та розвиток особистості.
15. Класифікація груп у психології, їхня характеристика.
16. Етапи розвитку групи, особливості колективу.
17. Вплив групи на особистість та особистості на групи.
18. Проблема конформізму та нонконформізму.

2. Практичні завдання

1) Перекладіть мовою сучасної наукової психології такі афоризми:

«Ніколи не може бути бажання без прагнення його втілити. Але для цього ви маєте попрацювати» (Р. Бах).

ПСИХОЛОГІЯ

«Ваша сила – віра в себе. Ваша свобода – відповідальність за свій розвиток. Ваші здібності – культура само творення» (А. Смоловик).

«Збиратися разом – це початок, триматися разом – це процес, працювати разом – це успіх» (Г. Форд).

2) Психологічні задачі

Чому тлумачення особистості не можна визнати науковим, якщо розглядати як характерні риси її лише поведінку, аналізувати лише зовнішні вчинки і дії людини без урахування умов і причин, що їх породжують?

Відомо, що інколи, в певній ситуації у людини неочікувано проявляються такі незвичайні якості, про які ніхто не здогадувався. Чим можна пояснити подібні прояви особистості? Яка роль конкретної ситуації для прояву особистості?

У якому з запропонованих варіантів дається найповніша характеристика лідера групи:

1) розум, енергійність, увага, збудження, сила волі, організаційні здібності, витримка, тактовність, геніальність;

2) здібність керувати груповою діяльністю без вказівок «зверху», талановитість, знання справи, вміння організувати людей, культура спілкування, добра пам'ять;

3) енергійність, повага до людей, тактовність, розуміння задач і цілей групової діяльності, організаторські здібності, схильність до спілкування, знання справи;

4) здібність стихійно впливати на групу, обдарованість, професійна підготовленість, високий авторитет, розум, культура мови, загальнолюдська культура;

5) енергійність, уважність до людей, готовність допомогти, добра пам'ять, ерудованість, високий інтелект.

ОРІЄНТОВНІ ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Розкрийте предмет психології та її зв'язок з іншими науками.
2. Проаналізуйте структуру психіки людини та визначте взаємозв'язок між компонентами психіки.
3. Визначте принципи сучасної психології та їх урахування у процесі психологічних досліджень.
4. Обґрунтуйте завдання та значення психології на сучасному етапі розвитку суспільства.
5. Охарактеризуйте місце психології у структурі наук.
6. Охарактеризуйте галузі психології та розкрийте їхні функції.
7. Дайте критичний аналіз основних напрямків сучасної психології.
8. Визначте етапи психологічного дослідження та охарактеризуйте їх.
9. Що розуміють під методом дослідження в сучасній психології? Вкажіть вимоги, яким мають відповідати методи психологічного дослідження.
10. Проаналізуйте класифікацію методів психологічних досліджень у сучасній психології.
11. Охарактеризуйте експериментальні методи, їх види та вимоги до організації та проведення.
12. У чому проявляються сильні та слабкі сторони неекспериментальних методів психологічних досліджень?
13. Охарактеризуйте використання тестів і проєктивних методик у психологічних дослідженнях.
14. Проаналізуйте особливості усного та письмового опитування. Наведіть приклади.
15. Визначте етапи розвитку психіки, суттєві відмінності психіки тварини та людини.

ПСИХОЛОГІЯ

16. Проаналізуйте інстинктивну поведінку тварин, навички та елементи розсудливої діяльності.

17. Поясніть особливості свідомості та самосвідомості людини.

18. Покажіть місце та значення уваги в навчальній та трудовій діяльності людини.

19. Розкрийте фізіологічні основи уваги. Чим подібні погляди І. Павлова і О. Ухтомського на фізіологічні основи уваги та чим вони відрізняються?

20. Дайте порівняльну характеристику видів уваги. Покажіть їх подібність і відмінність.

21. Охарактеризуйте властивості уваги людини. Наведіть приклади.

22. Що Ви знаєте про психічний процес відчуття та його значення у житті та діяльності людини?

23. Охарактеризуйте фізіологічні основи відчуттів.

24. Доведіть роль вправління в підвищенні чутливості аналізаторів (на прикладі занять дітей у спецшколах, на уроках).

25. З'ясуйте основні принципи класифікації відчуттів. Охарактеризуйте різновиди відчуттів.

26. Проаналізуйте основні властивості відчуттів.

27. Дайте характеристику основним закономірностям відчуттів.

28. Який психічний процес називається сприйманням? Чим сприймання відрізняється від відчуттів та який зв'язок між ними?

29. Проаналізуйте особливості сприймання простору, часу і руху.

30. Дайте характеристику видам сприймання відповідно до провідного аналізатора та активності людини.

31. Охарактеризуйте основні властивості сприймання. Наведіть приклади.

32. Дайте визначення поняттю «пам'ять» та проаналізуйте її значення в житті і діяльності людини.

33. Покажіть зв'язок пам'яті з іншими пізнавальними процесами (в процесі проведення уроку, підготовки домашніх завдань і т.п.).

ОРІЄНТОВНІ ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

34. Охарактеризуйте запам'ятовування як процес пам'яті та його види.

35. Дайте характеристику відтворенню, його видам та зв'язку з іншими процесами пам'яті.

36. Проаналізуйте збереження і забування як процеси пам'яті.

37. Визначте умови ефективного запам'ятовування і боротьби із забуванням.

38. Охарактеризуйте види пам'яті. Наведіть приклади.

39. Проаналізуйте взаємозв'язок різних видів пам'яті в навчальній і трудовій діяльності людини.

40. Проаналізуйте індивідуальні особливості пам'яті. Наведіть приклади.

41. Охарактеризуйте основні типи пам'яті.

42. Проаналізуйте мислення як вищу форму пізнавальної активності та його функції.

43. Доведіть, що мислення глибше, повніше й точніше відображає зовнішній світ, ніж чуттєве пізнання.

44. Дайте характеристику видам мислення, визначте особливості їх взаємодії в процесі навчання і виховання дітей.

45. Охарактеризуйте логічні форми мислення як продукт мисленнєвого процесу.

46. Проаналізуйте функціонально-операційний бік мислення. Наведіть приклади.

47. Охарактеризуйте якості розуму як індивідуальні властивості особистості.

48. Покажіть роль гігієни і культури розумової праці в навчанні.

49. Проаналізуйте взаємозв'язок мислення і мовлення, визначте функції та види мовлення.

50. Розкрийте суть поняття «уява» та її характерні риси.

51. Дайте класифікацію видів уяви. Наведіть приклади.

52. Дайте характеристику мрії як особливого виду уяви.

53. Покажіть роль мрії і фантазії у творчій діяльності людини, у формуванні особистості.

54. Охарактеризуйте зв'язок уяви і творчості, прийоми створення образів уяви.

ПСИХОЛОГІЯ

55. Проаналізуйте емоції та почуття, їх значення в житті і діяльності людини.

56. Визначте види емоцій і почуттів, їх властивості.

57. Охарактеризуйте форми переживання почуттів людини.

58. Покажіть роль форм переживань почуттів у педагогічній діяльності вчителя.

59. Вкажіть особливості вищих почуттів, їх формування і розвиток у дітей різного віку.

60. Охарактеризуйте волю та її роль у житті та діяльності людини.

61. Визначте структуру складної вольової дії.

62. Поясніть суть вольових якостей особистості. Яким чином можна здійснювати виховання і самовиховання волі?

63. Охарактеризуйте темперамент та історію вчення про нього.

64. Проаналізуйте фізіологічні основи темпераменту (вчення І. Павлова).

65. Проаналізуйте типи темпераменту, їх психологічну характеристику.

66. Визначте роль темпераменту в навчальній і трудовій діяльності особистості.

67. Проаналізуйте поняття «характер». Покажіть взаємозв'язок провідних і другорядних рис характеру.

68. Покажіть взаємозв'язок природного і соціального, типового і індивідуального в структурі характеру.

69. Охарактеризуйте суть здібностей, їх взаємозв'язок із знаннями, уміннями і навичками.

70. Визначте види здібностей та їх значення у навчанні і спілкуванні сучасної людини.

71. Визначте природу людських здібностей, поєднання біологічного і соціального в здібностях.

72. Проаналізуйте задатки як природні передумови здібностей.

73. Охарактеризуйте рівні розвитку здібностей особистості.

ОРІЄНТОВНІ ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

74. Покажіть взаємозв'язок здібностей із діяльністю, пізнавальними процесами та характером людини. Охарактеризуйте мислительний, художній та середній типи людей.

75. Дайте визначення поняттям «група», «соціальна група». Чим відрізняються соціальні групи від несоціальних груп?

76. Проаналізуйте параметри групи та їх класифікацію. Наведіть приклади відомих Вам класифікацій груп.

77. Охарактеризуйте розвиток групи.

78. Проаналізуйте ознаки і структуру виховного колективу в школі.

79. Проаналізуйте взаємостосунки людей у межах групи.

80. Охарактеризуйте масові соціально-психологічні явища та їх вплив на міжособистісні відносини.

81. Проаналізуйте спілкування як процес обміну інформацією.

82. Визначте особливості вербальної та невербальної комунікацій та їх роль у спілкуванні.

83. Проаналізуйте соціально-перцептивний аспект спілкування. Доведіть необхідність зворотного зв'язку в спілкуванні на уроці.

84. Охарактеризуйте основні стилі педагогічного спілкування.

85. Покажіть вплив стилю спілкування вчителя на діяльність і поведінку учнів.

86. Проаналізуйте співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».

87. Розкрийте зміст і структуру спрямованості особистості.

88. Розкрийте поняття про діяльність та її структуру, цілі, мотиви.

89. З'ясуйте суть та значення знань, умінь, навичок як компонентів діяльності.

90. Охарактеризуйте основні види діяльності (гра, навчання, спілкування, праця). Покажіть їх розвиток у людини та взаємозв'язок.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАУКОВО- ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ

Розділ 1. Вступ до психології

Тема 1. Предмет, стан і структура психології

Підготувати реферат «Основні тенденції розвитку сучасної психології».

Підготувати повідомлення «Виникнення психології як науки».

Підготувати есе «Значення психологічних знань у професійній діяльності вчителя».

Скласти список новітніх наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених по проблематиці загальної психології.

Тема 2. Методи й основні напрямки сучасної психології

Підготувати анкетне опитування для вивчення навчальних інтересів молодших школярів.

Підготувати повідомлення «Основні напрямки сучасної психології».

Провести спостереження за поведінкою дитини в умовах ігрової чи учбової діяльності.

Розділ 2. Пізнавальна діяльність

Тема 1. Увага

Підготувати доповіді за результатами аналізу основних положень наукової праці сучасних психологів відповідно до змісту теми.

Скласти словник термінів відповідно до теми.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ

Тема 2. Відчуття

Підготувати реферат «Роль відчуттів у навчальній діяльності та професійній діяльності».

Підготувати повідомлення «Основні види відчуттів та їх характеристика».

Тема 3. Сприймання

Опрацювати статті: Хрестоматія по психології /Под ред. А. В. Петровского. – М.: Просвещение, 1987. – С. 175-194 (за вибором).

Підготувати доповідь «Особливості сприймання дітей молодшого шкільного віку».

Тема 4. Пам'ять

Користуючись описаними у підручниках методиками, визначити особливості власної пам'яті.

Підготувати повідомлення «Теорії пам'яті».

Підготувати доповідь «Раціональне використання мнемонічних прийомів при вивченні учнями навчального матеріалу».

Тема 5. Мислення

З програми навчання та виховання дітей у загальноосвітній школі виберіть дидактичні ігри, вправи, які спрямовані на активізацію дитячого мислення.

Опрацювати наукову статтю відповідно до проблематики теми.

Тема 6. Уява

Підготувати доповіді за результатами аналізу основних положень наукової праці сучасних психологів відповідно до змісту теми.

Скласти словник термінів відповідно до теми.

Підібрати вправи, за допомогою яких можна було б розвивати художню уяву дитини.

Розділ 3. Емоційно-вольові процеси

Тема 1. Емоції та почуття

Підготувати доповідь «Прояви та причини виникнення страхів у молодших школярів».

За зовнішніми проявами (вираз обличчя, міміка, жести, рухи рук і т.п.) виявити в декількох людей характер їхніх емоційних переживань у даний момент. Перевірити правильність висновків, опитавши про це досліджуваних людей.

Підготувати доповідь «Роль настрою у професійній діяльності вчителя».

Тема 2. Воля

Охарактеризуйте виявлення вольових якостей одного з персонажів відомої Вам картини вітчизняних чи зарубіжних художників.

Скласти список новітніх наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених по проблематиці теми.

Підготувати доповідь «Розвиток волі у дітей молодшого шкільного віку».

Розділ 4. Індивідуально-психологічні властивості особистості

Тема 1. Темперамент

Опрацювати статті Б. Теплова і Л. Гуревич : Популярная психология. Хрестоматия / Сост. В. В. Мироненко. – М.: Просвещение, 1990. – С. 302 – 314 (за вибором).

Тема 2. Характер

Вивчіть риси характеру, що найяскравіше виявляються в обраної вами дитини.

Скласти словник термінів відповідно до теми.

Підготувати реферативне повідомлення «Умови формування характеру людини».

Тема 3. Здібності

Установіть, які міжособистісні та предметно-діяльнісні (пізнавальні) здібності притаманні Вам особисто.

Підготувати доповідь «Обдаровані діти: хто вони?».

Розділ 5. Психологія особистості та діяльності

Тема 1. Діяльність

Підготувати доповідь «Особливості діяльності вчителя початкових класів».

Порівняйте та виділіть відмінні ознаки трудової діяльності вихователя дошкільної установи, вчителя початкових класів із працею шахтаря, водія тролейбуса та ін..

Підготувати доповідь «Педагогічна діяльність та її особливості».

Тема 2. Спілкування

Опрацювати: Реан А. А., Коломинский Я. Л. Социальная педагогическая психология. – СПб. : Питер, 1999. – С. 265 – 320.

Підготувати доповідь «Педагогічне спілкування та шляхи, прийоми і способи його успішного формування».

Тема 3. Особистість

Підготувати доповіді за результатами аналізу основних положень наукової праці сучасних психологів відповідно до змісту теми.

Підготувати реферат «Сучасні підходи вітчизняних психологів до розгляду структури особистості».

Тема 4. Соціальні групи та міжособистісні стосунки

Провести спостереження, виділити і здійснити аналіз розвитку міжособистісних відносин у власній навчальній групі.

Підготувати реферативне повідомлення «Проблема конформізму і нонконформізму».

Скласти список новітніх наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених по проблематиці теми.

Рекомендована література до курсу Основна

1. Варій М. Й. Загальна психологія : Підручник. / М. Й. Варій. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 968 с.
2. Выготский Л. С. Психология / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во Эксмо-Пресс, 2000. – 108 с.
3. Гамезо М. В. Атлас по психологии / М. В. Гамезо, И. А. Домашенко. – М. : Педагогическое общество России, 2004. – 276 с.
4. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : АСТ, Астрель, 2008. – 352 с.
5. Грановская Р. М. Элементы практической психологии / Р. М. Грановская. – Л. : Изд-во Лен. ун-та, 1988. – 560 с.
6. Загальна психологія : Навч. посібник / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін. – К. : Каравела, 2012. – 464 с.
7. Загальна психологія : Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. Д. Максименко (ред.). – 2.вид., перероб. і доп. – Вінниця : Нова Книга, 2004. – 704 с.
8. Максименко С. Д. Общая психология / С. Д. Максименко. – М.: Рефл-бук, Ваклер, 2004. – 528 с.
9. Немов Р. С. Психология. Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений / Р. С. Немов. – В 3 кн. Книга 1. Общие основы психологии. – М. : Просвещение, Владос, 1995. – 688 с.
10. Общая психология: Учебник для студентов педагогических институтов / Под ред. А. В. Петровского. – М., 1986. – 460 с.
11. Общая психология: Учебное пособие для студентов педагогических институтов / Под ред. В.В.Богословского и др. – М., 1981. – 383 с.
12. Основи психології / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – К. : Либідь, 1999. – 632 с.
13. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
14. Психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Радянська школа, 1968. – 572 с.

15. Психологія / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
16. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості / В. В. Рибалка. – К., ІЗМН, 1996. – 236 с.
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Изд-во Питер, 2000. – 712 с.
18. Семиченко В. А. Психические состояния / В. А. Семиченко. – К. : Магістр-S, 1998. – 207 с.
19. Скрипченко О. В. Довідник з педагогіки і психології. Навчальний посібник для викладачів, аспірантів та студентів / О. В. Скрипченко, Т. М. Лисянська, Л. О. Скрипченко. – К., 2001. – 216 с.
20. Тесты и хрестоматия. Практикум по основам психологии / Сост. В. А. Мельникова. – Симферополь : Сократ, 1997. – 255 с.

Додаткова

1. Венгер А. Л. Психологические рисуночные тесты: Иллюстративное руководство / А. Л. Венгер. – М. : Изд-во Владос-Пресс, 2003. – 160 с.
2. Вердербер Р. Психология общения. Полный курс / Р. Вердербер, К. Вердербер. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2007. – 412 с.
3. Волков Б. С. Методы исследований в психологии. Учебн.-практ. пособие / Б. С. Волков, Н. В. Волкова. – М. : Пед. общ-во России, 2002. – 208 с.
4. Загальна психологія. Навч. посіб. / О. П. Сергєєнкова, О. А. Столярчук, О. П. Коханова, О. В. Пасєка. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 296 с.
5. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогических исследований. Учебн. пособие / В. И. Загвязинский, Р. Атаханов. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
6. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2009. – 576 с.
7. Колесніченко Л. А. Основи психології та педагогіки: Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / Л. А. Колесніченко, Л. Л. Борисенко. – К. : КНЕУ, 2002. – 157 с.
8. Махній М. М. Історія психологічної думки. Навч. посібник / М. М. Махній, М. А. Скок. – Чернігів : ЧНПУ, 2010. – 256 с.

9. Психология в XXI веке: пророчества и прогнозы // Вопросы психологии. – 2000. – №1. – С.3-35; №2. – С. 3 – 41.
10. Психология памяти / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М. : АСТ, Астрель, 2008. – 656 с.
11. Психологія: Навч. посіб. / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Злишков та ін.; За наук. ред. О. В. Винославської. – Київ : Фірма «ІНКОС», 2005. – 352 с.
12. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології: Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-понятійного апарату: Навчально-методичний посібник / В. В. Рибалка. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
13. Русинка І. І. Психологія: навч. посібник / І. І. Русинка. – К. : Знання, 2007. – 367 с.
14. Семенова А. В. Основи психології і педагогіки: навч. посібник / А. В. Семенова, Р. С. Гурін, Т. Ю. Осипова. – К. : Знання, 2006. – 319 с.
15. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності: Навч. посіб. / В. А. Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 335 с.
16. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки: навч. посібник / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2005. – 520 с.
17. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Підручник. / М. М. Філоненко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.
18. Цимбалюк І. М. Загальна психологія. Модульно-рейтинговий курс для студентів вищих навчальних закладів / І. М. Цимбалюк, О. Ю. Яницька. – К. : Професіонал, 2004. – 304 с.
19. Цимбалюк І. М. Психологія / І. М. Цимбалюк. – К. : Професіонал, 2004. – 215 с.
20. Шабельников В. К. Психология души: учеб. пособие / В. К. Шабельников. – М. : Академия, 2003. – 240 с.
21. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. 2-е изд. / П. Экман. – СПб. : Питер, 2014. – 334 с.
22. Ярошевский М. Р. Категориальный аппарат психологии // Хрестоматия по психологии: Учеб. пособие для студентов пед. Институтов / Сост. В. В. Мироненко; Под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1987. – С. 25 – 39.

ВІДОМОСТІ ПРО ВИДАТНИХ ПСИХОЛОГІВ

(за О. М. Степановим)

Абрахам Карл-Гарольд (1877 – 1925) – німецький психіатр і психоаналітик, який уперше сформулював ідею нарцизму. З. Фрейд вважав його одним із найвидатніших психоаналітиків свого часу. Широкі й різнопланові наукові інтереси вченого були спрямовані на з'ясування причин ворожого ставлення жінок до чоловіків, виявлення особливостей розвитку лібідо, вивчення ролі сексуальності в розвитку особистості і виникненні психічних захворювань. У межах класичного психоаналізу вивчав міфи, символи, сновидіння, намагався розкрити причини дитячих фобій.

Августин Аврелій (Блаженний) (354 – 430) – християнський теолог і філософ, який розробляв неоплатонівську доктрину про буття як досконалість, з позицій якої зло – це вада буття. Одним із перших почав вивчати проблему формування людської особистості і розвиток суспільства. Основне у його вченні положення про духовну активність особистості, воля якої керує тілесними рухами, діями і психічними процесами (відчуттям, пам'яттю, мисленням, емоціями тощо). Фізіологічна основа цих процесів – органи чуття і мозок, які є засобом людського пізнання. Вважав, що істинне знання первісно закладено в Божій душі. Його не набувають у процесі життя, а видобувають з Божої душі волею, спрямованою на реалізацію внутрішніх можливостей людини. Внаслідок цього душа пізнає власну діяльність і її незримі продукти. Так виникло уявлення про внутрішній досвід, який має найвищу достовірність, на відміну від чуттєвого і раціонального досвіду пізнання предметів і явищ навколишнього світу. Завдяки його працям поняття «свідомість» набуло ідеалістичного тлумачення. Його вчення зміцнило позиції інтроспекціонізму в психології.

А́длер Альфред (1870 – 1937) – австрійський лікар, психолог і психіатр, представник психоаналітичного напрямку і один із засновників наукової школи «індивідуальної психології». Відкидав фрейдистські погляди на акцентацію ролі і значення сексуальності та несвідомого психічного у житті людей, чітко не розмежовував свідомість й несвідоме у психіці людини. Вважав, що основою психопатологічних відхилень людської поведінки є компенсація почуття неповноцінності як результат реалізації неусвідомлюваного прагнення до зверхності. Ідея і принцип компенсації та надкомпенсації стали однією з найважливіших основ учення Адлера. Рушійні сили розвитку особистості, за Адлером, зумовлені цілісною сукупністю цілеспрямованих прагнень, у яких відображаються потреби у самоствердженні, успіху, зверхності, досконалості і почутті спільності, що виражає готовність співпрацювати з іншими для досягнення спільних цілей. Популярності набули ідея і термін «комплекс неповноцінності». Подолання цього переживання пов'язував із тенденцією «прагнення до влади» і установкою «прагнення до спільності». Недостатня або спотворена компенсація почуття неповноцінності спричиняє неврози. Пізніше не вважав компенсацію і почуття неповноцінності універсальним механізмом і джерелом розвитку особистості дитини. Також розробляв проблеми життєвого стилю і теорію сновидінь, вивчав вплив різних стилів виховання на формування особистості. Ідеї Адлера пронизують усю вікову та соціальну психологію, вони здійснили прямий вплив на психоаналітичні течії (Г.-С. Саллівен, К.-К.-Д. Хорні, Е. Фромм) й опосередкований – на когнітивну і екзистенціальну психологію.

А́йзенк Ганс-Юрген (1916 – 1997) – англійський психолог німецького походження, автор «біологічної теорії інтелекту», яка ґрунтувалась на припущенні про те, що основою інтелекту є швидкість проходження імпульсу по «каналах нервового зв'язку». Айзенк – один із засновників клініко-психологічного напрямку досліджень у Великобританії, який збагатив науку знаннями про структуру і фактори розвитку особистості. Працював над проблемами лікування неврозів та інших

психічних розладів особистості. Стверджував, що при лікуванні психічних захворювань традиційні методи терапії, зокрема психоаналіз, малоефективні, а тому застосовував специфічні методи. Наприклад, пацієнтам, які страждали психічними захворюваннями, приписував електрошок і психотропні препарати, які викликали ядуху (задишку). Від небажання піддаватися такому неприємному лікуванню хворі швидко видужували. Це викликало роздратування і обурення психологів і громадськості. Айзенка звинувачували в жорстокості при лікуванні. Застосовуючи методи факторного аналізу при обробці експериментальних матеріалів, побудував оригінальну модель структури особистості з двома провідними факторами: екстраверсія – інтроверсія і невротизм – стабільність. Пізніше намагався доповнити структуру третім компонентом (психотизм), що не знайшло підтримки серед учених. Широке визнання і практичне використання мали розроблені ним стандартизовані тести. Конструктивну цінність своїх ідей доводив на практиці. Під час розроблення концепції «двох психологій» американського психолога Л.-Дж. Кронбаха (кореляційну і експериментальну) показав неоднаковий вплив рис особистості на виконання поведінкових завдань, пояснюючи це біологічно. Припущення Айзенка про те, що якості особистості зумовлені генетично, зумовило необхідність дослідження розвитку близнюків і стало причиною критики його поглядів. Його не підтримали ні прихильники теорії про провідну роль середовища у розвитку особистості, ні ті, хто виступав проти перебільшення ролі спадковості. Теорія особистості була основою робіт Айзенка і в інших галузях досліджень. Важливим напрямом його діяльності також була критика фрейдистського психоаналізу і відстоювання ідей біхевіористської психотерапії. У клінічній психології Айзенк змістив акцент з діагностики на активне терапевтичне лікування. Його вважають засновником клінічної психології у Великобританії. В останні роки знову працював над проблемою інтелекту, зокрема шукав критерії для його оцінки, намагався його структурувати, обґрунтувати генетично спадкові основи інтелекту. Створив теорію креативності, відповідно до якої процеси активації є фундаментальною основою особистісних і

когнітивних складових креативності. Головним у науковому пошуку Айзенка було з'ясування сутності й причин індивідуальних відмінностей людей.

Александр Франц-Габріел (1891 – 1964) – американський лікар і психоаналітик, один із авторів психосоматики і найвидатніший із представників неофрейдистської Чиказької школи психологів. У процесі вивчення різноманітних емоційних порушень і психосоматичних захворювань встановив їх залежність від неусвідомлюваних внутріпсихічних конфліктів, убачаючи головну причину неврозів більше в деформації міжособистісних стосунків, ніж у сексуальних відхиленнях. Розглядав неврози як взаємозв'язок між особистим і соціальним статусом людини. На початку 30-х років ХХ ст. звертав увагу на те, що постійне емоційне напруження пов'язане з такими порушеннями, як виразка шлунка, гіпертонія, коліт, ревматоїдний артрит, і розробив теорію, яка поєднує специфічні емоційні фактори з певними органічними порушеннями. Працюючи над створенням функціональної теорії особистості, виявив її основні функції: 1) сприймання суб'єктивних потреб (внутрішня перцепція); 2) сприймання інформації з навколишнього світу (зовнішня перцепція); 3) інтеграція зовнішнього і внутрішнього сприймань (забезпечує планування дій для задоволення суб'єктивних потреб); 4) контроль довільної поведінки. Сукупно вони забезпечують орієнтацію особистості в навколишньому середовищі й адекватну адаптацію до його умов.

Ананьєв Борис Герасимович (1907 – 1972) – російський психолог, засновник Ленінградської школи психологів. Працював у галузі онтопсихології – синтетичної дисципліни, завданням якої є вивчення цілісного онтогенетичного ряду і життєвого шляху особистості. Розроблена Ананьєвим концепція людинознавства поєднала досягнення багатьох наук про людину. Вона вивчає: 1) людину як біологічний вид; 2) онтогенез і життєвий шлях людини як індивіда; 3) людину як особистість; 4) проблему людства. Основою цього принципово нового в науці підходу стало вивчення всіх вікових стадій психічного розвитку з їх багаторівневою організацією і

складною множинною детермінацією. Розвиток людини розглядав як єдиний процес, детермінований історичними умовами суспільного життя. На його думку, результатом взаємодії біологічного і соціального в розвитку людини є формування індивідуальності, сутність якої становить єдність і взаємозв'язок властивостей людини як особистості і суб'єкта діяльності, в структурі яких функціонують природні властивості індивіда. Вважав, що в системі людинознавства потрібно принципово розмежувати такі поняття, як «індивід», «особистість» та «суб'єкт діяльності». Індивідуальний розвиток розумів як внутрішньо суперечливий процес, що залежить від впливів спадковості, середовища, навчання і виховання, власної практичної діяльності тощо. Складність цих впливів можна пояснити гетерохронністю фаз розвитку людини на всіх його стадіях. Принцип комплексності психологічного дослідження людини як цілісної системи найповніше було реалізовано при дослідженні сенсорних і перцептивних процесів. Під час вивчення їх виник ще один самостійний науковий напрям дослідження, який стосується питань регуляції психічної діяльності. Науковий інтерес Ананьєва становили проблеми педагогічної психології, психології спілкування, історії психології та ін. Масштабність ідей, багатогранність і глибина досліджень стали фундаментом творчості його учнів і послідовників.

Ано́хін Петро Кузьмич (1898 – 1974) – російський фізіолог, учень В. Бехтерева та І. Павлова, автор теорії функціональних систем. Основну увагу приділяв нейрофізіології, зокрема вивченню механізму умовного рефлексу і внутрішнього гальмування, онтогенезу нервової системи та ін. На основі ідей І. Сеченова та І. Павлова в середині 30-х років ХХ ст. розробив концепцію «аферентного синтезу». Всупереч Павлову підкріплення розумів не як результат дії безумовного подразника, а як аферентний сигнал про адекватність чи неадекватність здійсненої реакції. На основі зіставлення зворотної аферентації з кінцевим результатом дії (акцептором дії) з'являється можливість для здійснення випереджуючого відображення, частковим випадком якого вважав умовний рефлекс.

Асаджіолі Роберто (1882 – 1974) – італійський психоаналітик, один із засновників течії психосинтезу, автор фундаментального дослідження «Психосинтез». Вважав, що між уявленнями про особистість у психоаналізі і психосинтезі існують певні розбіжності. Аналізуючи несвідоме, поділяв його на три види: нижче несвідоме (інстинктивні спонукання, пристрасті, примітивні бажання та ін.), середнє несвідоме (думки, почуття, що легко усвідомлюються, та ін.) і вище несвідоме (вищі почуття і здібності, інтуїція, натхнення та ін.). Розглядав Я як точку чи рівень ясного усвідомлення. На думку Асаджіолі, практичне заняття психосинтезом дає людині змогу досягти досконалості.

Баєв Борис Федорович (1923 – 1978) – український психолог, який зосереджував свої наукові інтереси на проблемах педагогічної психології. Досліджував проблеми мовлення, особливо внутрішнього, з'ясував його роль у навчальній діяльності школярів, формуванні розумових дій, розвитку усного і писемного мовлення. Вивчаючи питання інтеріоризації мови, довів, що структурні особливості внутрішнього мовлення залежать від цілей, мотивів і характеру діяльності людини. У психології навчання надавав перевагу вивченню індивідуальних відмінностей у навчальній діяльності школярів.

Балей Степан-Максим (1895 – 1952) – український учений, дослідник окремих аспектів вікової, педагогічної та соціальної психології. Вивчав психологію літературної творчості Т. Шевченка, Ю. Словацького та інших письменників. Всебічно аналізуючи погляди французького психолога Г. Лебона, викладені в праці «Психологія юрби», висловив думку про те, що поведінка особи у натовпі і поза ним відрізняється, що свідчить про наявність у юрби колективної свідомості і квазі-гіпнотичного навіювання. Як педагог, постійно приділяв увагу питанням психології підліткового віку й окремим проблемам психології виховання.

Бандура Альберт (1925 – 1988) – американський психолог, автор теорії соціального научіння, який значно поглибив експериментальну і соціальну психологію. Коло його інтересів становили проблеми наичіння, соціально-когнітивної

теорії, вивчення механізмів персональної дії. Заперечив традиційні погляди на формування нау́чіння лише в процесі знаходження відповідей на поставлені запитання і досвідного з'ясування їх впливів, довівши, що всі досягнення нау́чіння є результатом прямого досвіду, набутого під час спостереження за поведінкою інших людей і її наслідками. Це зумовило розроблення програми досліджень детермінантів і механізмів навчання через спостереження і абстрактне моделювання поведінки, керованої певними правилами. З'ясовував роль символічного моделювання у соціальному поширенні нових зразків поведінки і соціальної практики. Працюючи над питаннями соціально-когнітивної теорії, всупереч існуючим поглядам на людину як пасивну істоту, що реагує на впливи навколишнього середовища або є жертвою неусвідомлюваних спонукань, розглядав її як активного діяча, який використовує систему пізнавальних процесів для оволодіння суспільним досвідом, прийняття рішень і планування поведінки. Уявляв адаптивно діючу особистість як добре налагоджений організм, здатний пристосуватися до оточення і розумно змінювати його. У традиційних межах вивчення особистості заслуга Бандури полягає в тому, що він в експериментальному дослідженні повернувся від узагальнених рис характеру до ситуаційно специфічних форм поведінки. Поведінку розглядав як достатньо цілеспрямовану активність.

Басов Михайло Якович (1892 – 1931) – російський психолог, дослідник особистості, яку розглядав як активного «діяча в середовищі». Розробив методику психологічних спостережень, першим і основним принципом якої, на відміну від щоденникових психологічних спостережень В. Штерна, Л. Бюлера та ін., є максимально можлива фіксація об'єктивних зовнішніх проявів, її досягають відмежуванням реєстрації об'єктивних проявів від їх психологічного тлумачення. Другий оригінальний принцип – спостереження неперервного процесу протягом певного часу (а не окремих його моментів), щоб максимально повно відображати всі акти поведінки. Сутність третього принципу становить вибірковість запису (реєструється лише суттєве для завдання дослідження). Запровадив у

психологію поняття «діяльність» – особлива структура і цілісність, яка є первинною щодо її окремих елементів. Боровся із суб'єктивізмом і функціоналізмом у емпіричній психології та біхевіоризмі. Дослідження Басова сприяли пізнанню проблем дитячої і педагогічної психології.

Бекон Френсіс (1561 – 1626) – англійський психолог і філософ, який своїми працями «Досліди» і «Новий Органон» прискорив перехід від абстрактної метафізичної психології душі до емпіричної психології свідомості. Розкрив важливість експериментально здобутих знань у процесах пізнання і підкорення навколишньої природи та вдосконалення самої людини. Вбачаючи основу всіх знань у досвіді людини, застерігав також і від поспішних висновків на основі даних, одержаних від органів чуття. Помилки пізнання, пов'язані з психічною організацією людини, називав «ідолами пізнання», тобто помилками людського розуму, які не дають змоги емпірично вивчати психічні явища «як вони є», без апеляції до душі як особливої суті, що існує поза психічними явищами. Достовірність даних, одержаних від органів чуття, перевіряють експериментально, а для перевірки і підтвердження умовиводів спеціально розробив метод індукції. Зіставлення результатів індукції і узагальнення з фактами, які заперечують їх, дають можливість уникнути помилок, властивих розуму. Ідеї Бекона про роль допоміжних засобів у пізнанні знайшли розвиток у культурно-історичній концепції Л. Виготського.

Бен Олександр (1818 – 1903) – англійський психолог, діяльність якого сприяла становленню психології як наукової дисципліни. Як лідер асоціативної психології, намагався психічні процеси найтісніше пов'язати з діяльністю мозку. Його думка про те, що «для кожного акту пам'яті, для кожного вправління всіх здібностей, кожної звички, спогаду, потоку ідей існує певне групування чи координація відчуттів і рухів, яка виникла завдяки розвитку клітинних контактів», є актуальною і нині. Трансформуючи основи теорії асоціативного зв'язку ідей, дотримувався принципів неперервності і подібності, але не розглядав асоціацію як універсальний пояснювальний принцип для всіх психічних явищ. Особливу увагу виявляв до рухів і

активності організму, вивчав як дитячі спонтанні рухи призводять до виникнення і розвитку зв'язку між відчуттями, діями і почуттями. Принципом спонтанної активності пояснював формування навички закріплення випадкових дій, що мають позитивне підкріплення. На протигагу поведінці, яка ґрунтується на попередніх знаннях і навичках, розробив метод «проб і помилок» з метою свідомого контролю за спонтанними діями. В асоціаціях, на його думку, головними є суміжність і схожість. Виокремлював творчі асоціації. Маючи власне розуміння деяких соціально-психологічних питань, що стосуються волі, віри, свідомості, міжособистісних стосунків, соціальних норм і деяких етичних проблем, передбачив бурхливий розвиток психології праці, тренінгу на виробництві і тестування здібностей.

Берн Ерік (1910 – 1970) – американський психіатр і психоаналітик, автор транзактного аналізу – теорії і методу групової психотерапії. На відміну від класичних психоаналітиків, які аналізували пережиті проблеми своїх клієнтів до перших років і навіть днів життя, вважав за необхідне доводити аналіз до історії життя їх батьків та інших предків. Досліджував структуру людських взаємин і модули поведінки, типові для «Дорослого», «Батька» і «Дитини», які ніби становлять три основні стани Я. Кожен із них активізується залежно від ситуації міжособистісного спілкування і визначає конкретну структуру транзакцій (одиниць спілкування). Найважливішим видом такої структури є «гра» (система транзакцій із прихованою мотивацією). Цим поняттям позначають лицемірство, нещирість та інші негативні прийоми у взаєминах дорослих. На думку Берна, психоаналітик повинен звільнити людину від цих «ігор» і навчити її чесних і відкритих форм спілкування. Поглибив ідею про психіку як енергетичну систему.

Бернштейн Микола Олександрович (1896 – 1966) – радянський психофізіолог, автор концепції психології активності, створеної на основі теоретичного і емпіричного аналізу природних рухів людини під час виконання різних видів діяльності. Застосування розроблених ним методів циклографії

та циклограмметрії дало змогу зрозуміти цільову детермінацію людської поведінки, механізми формування рухових навичок, рівні побудови рухів у нормі і при патології. Установив, що здійснюваний рух спрямовується моделлю потрібнісного майбутнього. На основі вивчення моторики людей з різними ураженнями нервової системи змінено уявлення про локалізацію функцій у нервовій системі та встановлено ефективні методи їх відновлення при лікуванні після поранень і травм. Концепція Бернштейна застосовується у медицині, спорті, при створенні роботів і різних кібернетичних пристроїв.

Бехтерев Володимир Михайлович (1857 – 1927) – російський фізіолог, невропатолог, психіатр і психолог, творець першої в Росії експериментально-психологічної лабораторії при клініці Казанського університету (1885) і засновник Психоневрологічного інституту в Санкт-Петербурзі (1908) – першого у світі центру комплексного вивчення людини. Здійснюючи реформацію тодішньої інтроспективної психології свідомості, створив власне вчення, яке назвав об'єктивною психологією (1904), потім психорефлексологією (1910) і, нарешті, рефлексологією (1917). Значну увагу приділяв розробленню рефлексології як комплексної науки про людину і суспільство, яка покликана замінити психологію. Хоч рефлексологія як наука перестала існувати відразу після смерті Бехтерева, його ідея про комплексне вивчення людини знайшла продовження у розвитку психології. Відкрив і дослідив провідні шляхи спинного і головного мозку людини, описав деякі мозкові утворення, вивчав питання статевої поведінки і виховання дітей. Гостро критикував психоаналіз З. Фрейда і А. Адлера.

Біне Альфред (1857 – 1911) – французький психолог, засновник першої у Франції лабораторії експериментальної психології, прихильник використання у психології об'єктивних методів дослідження. Одним із перших розпочав вивчення вищих психічних функцій у природних умовах. Психологічні інтереси Біне відобразилися в його працях про індивідуальні відмінності процесів пам'яті, про проблеми розумової втоми, патології свідомості, графології, психології малих груп та ін.

Найвідомішими є тести для визначення рівня інтелекту, які він розробив разом із французьким лікарем Т. Сімоном на початку ХХ ст. Його припущення про те, що рівень розумового розвитку детермінований генетичними факторами і є незалежним від навчання, були помилковими, однак ці тести мали широке розповсюдження в країнах світу. Запровадив поняття розумового віку на відміну від віку хронологічного (паспортного). Це стало основою нового способу вимірювання рівня розумового розвитку – визначення коефіцієнта інтелекту (IQ), запропонованого у 1912 В. Штерном.

Бінсвангер Людвіг (1881 – 1966) – швейцарський психіатр, психолог і філософ, який, використовуючи теорію і методологію екзистенціальної філософії німецького філософа М. Хайдеггера, феноменологію німецького філософа Е. Гуссерля, дані антропології і деякі психоаналітичні ідеї З. Фрейда, створив новий варіант психоаналізу – екзистенціальний аналіз. Зосередивши увагу на первісному бутті людини у світі, розглянув його різноманітні форми і зробив кілька феноменологічних описів суб'єктивних переживань у процесі лікування. Результати цієї роботи викладено в книзі «Основні форми і пізнання людського існування» (1942). В останній період життя значну увагу приділяв проблемі любові, зазначаючи, що бути людиною – значить кохати. Вбачав у любові таємницю людини і вважав, що істинно людське буття є «буття в коханні» і «буття один з одним».

Блонський Павло Петрович (1884 – 1942) – український психолог, педагог і філософ. Був прихильником ідеї педології, який предметом психології вважав (на відміну від біхевіоризму) «свідому поведінку». Вихованець Київського університету, працював переважно в Росії. Розглядаючи поведінку як функцію соціального життя, виступав за перетворення всієї психології на соціальну. У дослідженнях із педології, дитячої та вікової психології обґрунтував ідею комплексного підходу до вивчення дитини (пізнавальні і вольові процеси дитини пов'язував із конкретною її діяльністю). Сформулював генетичну теорію пам'яті і відповідно до неї виокремив кілька видів пам'яті:

моторну, афективну, образну і вербальну. Значну увагу приділяв проблемам мислення, розвитку дитячої сексуальності та ін. У педагогіці був палким прихильником запровадження нових форм навчання в єдиній трудовій політехнічній школі.

Божович Лідія Іллівна (1908 – 1981) – українсько-російський психолог, учениця Л. Виготського. У 30-ті роки ХХ ст., працюючи в Полтаві, належала до Харківської школи психологів, де разом з О. Леонтьєвим, П. Зінченком, О. Запорожцем та ін. розвивала ідеї діяльнісного підходу у психології. Згодом переїхала до Москви. Основне коло інтересів було зосереджене в галузях вікової і педагогічної психології. Досліджувала пізнавальні інтереси школярів, становлення мотивації навчальної діяльності, природу і шляхи формування стійкості особистості та ін.

Бойко Євген Іванович (1909 – 1972) – радянський психофізіолог і психолог, засновник наукового напрямку в психології, пов'язаного з поглибленим вивченням матеріального субстрату психіки. Створив оригінальну концепцію психофізіологічних механізмів свідомості. Розробив принципово новий експериментальний метод тестуючого стимулу, що дає змогу досліджувати динаміку мозкових процесів під час розумової діяльності людини. У галузі психофізіології зробив значний внесок у з'ясування питання про співвідношення навичок і вмінь. Розкриваючи природу вміння, довів, що його фізіологічною основою є певна організація структури умовних зв'язків. Вона утворена із зв'язків другої сигнальної системи, в яких представлені знання людини, і міжсистемних зв'язків, за допомогою яких комплекси збуджень, викликані словом, динамічно передаються в першу сигнальну систему. З переконливими аргументами виступав проти концепції трансформації уміння в навичку.

Болдуїн Джемс-Марк (1861 – 1934) – американський психолог і соціолог, один із засновників соціальної психології. Запровадив поняття «кругова реакція», під якою розумів процес постійної взаємодії організму і навколишнього середовища. Основним завданням психології вважав дослідження індивідуальних відмінностей. У психічному розвитку дитини

вбачав дію біогенетичного закону. Активно виступав за індивідуалізацію процесу навчання та широке використання даних експериментальної психології.

Брентано Франц-Клемент-Гоноратус-Герман (1837 – 1917) – австрійський філософ і психолог, розробник програми побудови нової психології свідомості як самостійної науки. Концепцію, названу ним психологією акту, створював на основі постулату про принципову відмінність між внутрішнім душевним і зовнішнім фізичним світом. Ця відмінність ніби виявляється в тому, що свідомість утворюється не зі змістів (відчуттів, образів тощо), а з інтенціональних актів. Виступав проти експериментальних досліджень елементів свідомості в лабораторіях через їх штучність та обмеженість і вважав, що внутрішній досвід людини треба вивчати в реальному і природному стані, беручи до уваги і здійснювані нею акти. Об'єктом вважав не реальний, незалежний від свідомості предмет, а феномен, який існує в силу його актуалізації суб'єктом. Розвинув основи феноменології, яку надалі розробив німецький філософ Е. Гуссерль. В інтенціональності (предметності свідомості) вбачав родові ознаки всіх психічних феноменів.

Брунер Джером-Сеймур (нар. 1915) – американський психолог, дослідник пізнавальних процесів і розвитку концепцій наміру, мислення і культури. Основну увагу в науковій творчості відвів наміру. Вивчаючи дитинство, довів, що онтогенез розпочинається з постановки мети і закінчується виявленням засобів для її досягнення. При дослідженні мислення ґрунтувався на думці, що діяльність людей полягає у розумінні суті їх зіткнень зі світом. Інструментом пізнання суті є моделі репрезентації. Спрямований розвиток трьох типів репрезентації (рольової, іконічної і символічної) становить основний зміст теорії когнітивного розвитку. Брунер вважає, що розвитку сприяє культура, ніби посилюючи модель репрезентації. Тому загальна теорія розвитку повинна містити теорію навчання, яка пов'яже культуру з репрезентаційними моделями. Досліджуючи соціальні та культурні причини походження Я, розвинув ідею фольклорної психології. Одним із перших порушив проблему впливу потреб і ціннісних орієнтацій

на процес сприймання і дійшов висновку, що сприймання є селективним і може викривлятися під дією мотивів, цілей, установок чи захисних механізмів. Зокрема, довів, що чим більша цінність приписується предметам, тим більшою уявляється їх величина. Вітчизняному читачеві найбільш відомі праці Брунера про дослідження пізнавальних процесів.

Брушлінський Андрій Володимирович (1933 – 2002) – російський психолог, коло наукових інтересів якого становили онтологічні і логічні основи психології, психологія особистості, психологія мислення, психологічні проблеми штучного інтелекту, історичний аналіз тенденцій розвитку психології в ХХ ст. Досліджував найважливіші проблеми загальної і педагогічної психології, методології й історії психології. Наукові пошуки зумовили розроблення нового варіанта системного підходу – континуально-генетичного методу дослідження людини як суб'єкта. На основі цього методу створив теорію суб'єкта і його соціальності. Ним узагальнено принцип детермінізму стосовно соціально-історичного розвитку людини. Розробляв теорію мислення як прогнозування суб'єктом невідомого з самого початку способу розв'язування задачі, в якій розкрив співвідношення особистісних і процесуальних аспектів цього прогнозування, установив зв'язок між логічним і психологічним рівнями мислення.

Бюлер Карл (1879 – 1963) – німецько-австрійський психолог, представник Вюрцбурзької школи психологів, який розробляв методики експериментального дослідження мислення, вивчав питання підвищення ефективності вільного звіту досліджуваного про свої психічні процеси під час розв'язування складних інтелектуальних задач. Зробив значний внесок у розвиток вікової психології. Вивчав особливості розвитку сприймання у дітей, їх фантазії в процесі ігрової діяльності, аналізував дитяче мислення і мовлення на різних вікових етапах. У намаганні створити загальну теорію розвитку психіки дитини займав біологізаторську позицію. Виокремив три основні послідовні стадії психічного розвитку: інстинкт, дресура (навичка) й інтелект, які проходить дитина у своєму онтогенетичному розвитку. Кожна стадія ніби механічно змінює

іншу. Зміщення біологічних і соціальних показників розвитку спричинює переоцінку одних стадій і недооцінку інших. Дитячу психологію розглядав як психологію немовлячого віку, коли найінтенсивніше розвиваються біологічні, найголовніші, на його думку, механізми психіки. Соціального впливу на темпи розвитку не враховував. Спроба створити загальну теорію онтогенетичного розвитку психіки дитини виявилась однобічною і не знайшла належного визнання. Увагу привертала і проблеми методології психології. Аналізуючи кризовий стан психології на початку ХХ ст., дійшов висновку про можливість його подолання лише спільними зусиллями трьох основних напрямків: інтроспективної концепції свідомості, біохевіристичної концепції поведінки і культурологічних досліджень психіки, які ставлять людину у залежність від системи наявних цінностей.

Ва́гнер Володимир Олександрович (1849 – 1934) – російський біолог і психолог, який проводив дослідження у галузі порівняльної психології. Розглядаючи психіку як продукт тривалої еволюції живої матерії, розробив об'єктивний метод дослідження поведінки тварин і систематизував зібраний фактичний матеріал з вивчення інстинктів. Результати проведеної роботи засвідчили, що інстинкти тварин є нестійкою, мінливою формою їх поведінки. Ці дані стали основою для створення теорії флуктуації (коливання) інстинктів у тварин. Однак не протиставляв інстинктивні та розумні форми поведінки тварин. Вважав, що вони обидві піднімаються до рефлексів, але не можуть бути зведені до них.

Валлон Анрі (1879 – 1962) – французький педагог і психолог, який одержав визнання завдяки дослідженню зв'язку дій із пізнанням, а також виділенню онтогенетичних стадій у розвитку емоційної та пізнавальної сфер особистості. Довів, що психічний розвиток дитини раннього віку має три основні послідовні стадії: афективно-моторну, сенсомоторну і об'єктно-моторну.

Ве́бер Ернст-Генріх (1795 – 1878) – німецький анатом і фізіолог, один з основоположників наукової психології, який проводив дослідження в галузі фізіології органів чуття: зору,

слуху, шкірної чутливості. За результатами вивчення дотику розрізняв три види шкірних відчуттів: відчуття дотику й тиску, температурні відчуття і відчуття локалізації дії подразника. Вивчав особливості температурної адаптації. Сконструював естезіометр – спеціальний інструмент для просторового розрізнення двох діючих подразників при вивченні дотику. Це дало змогу встановити факт неоднакової дотикової чутливості різних ділянок шкіри. Продовжуючи дослідження французького психофізика П. Бугера з метою встановлення залежності між діючим подразником і виникаючим відчуттям, дійшов висновку, який сформулював у вигляді закону: $ЛП:I=C$. Математична обробка результатів досліджень Вебера, проведена Г.-Т. Фехнером дала змогу сформулювати основний закон психофізики, що встановив функціональну залежність між силою діючого подразника і інтенсивністю відчуття.

Векслер Девід (1896 – 1981) – американський психолог, ім'я якого пов'язане з розробленням і поширенням низки науково-достовірних методик, призначених для клінічної практики і наукових досліджень. Використовуючи групові тести при вимірюванні інтелекту (Стенфорд-Біне), виявив їх недоліки у застосуванні до дорослих людей різних соціальних груп і культурних прошарків з низьким рівнем освіти. Це зумовило побудову шкали Векслера-Беллв'ю (Беллв'ю – назва закладу, де розроблено тест). Розробив нові тести інтелекту і ввів квоту відхилення (замість ментального віку Біне), за якою тестові показники індивіда оцінювали відповідно до його вікової групи. У тестах Векслера інтелект розглядається як здатність особистості розуміти навколишній світ і готовність діяти відповідно до його вимог. Ці тести стандартизовано в багатьох країнах і дотепер успішно використовують психологи-професіонали.

Вертгеймер Макс (1880 – 1943) – німецько-американський психолог, один із засновників гештальтпсихології. На основі результатів дослідження уявного руху гостро критикував теорію сприймання, яка існувала в асоціативній психології та пояснювала властивості цілого, виходячи з властивостей складових елементів. Експериментально на прикладі фі-

феномену довів, що свідомість утворена із цілісних елементів (гештальтів), які є первісними і не розкладаються на простіші сенсорні елементи. Гештальт-образи мають свої особливі характеристики і підпорядковані іншим законам, відмінним від законів відчуттів. Вважав, що властивості частин визначаються структурою, з якої вони штучно виокремлюються. На основі вивчення зорового сприймання виділив низку особливостей, які вважав законами гешталту. Особливого значення надавав прегнантності як тенденції сприйманого образу набувати закінчену і «хорошу» форму («хорошою» вважали цілісну фігуру, яка має найпростішу форму). Узагальнив і об'єднав свої погляди у «законі точності», який охоплював такі явища, як близькість, схожість, замикання і симетрія. За Вертгеймером, ці явища сприймаються переважно тому, що свідомість нав'язує відчуттям певні організаційні принципи. Доводив, що істинне мислення передбачає інсайт як охоплення цілого, а тому повинно характеризуватися за допомогою спеціальних понять.

Виготський Лев Семенович (1896 – 1934) – російський психолог, який своїми фундаментальними працями здійснив значний вплив на розвиток вітчизняної та світової психологічної науки, а також на суміжні з психологією науки (педагогіку, дефектологію, мовознавство, культурну антропологію та ін.). Наукові інтереси Виготського знайшли своє вираження в розробці проблем психології мистецтва, методології і теорії психології, дефектології. Найбільше визнання Виготському принесла культурно-історична концепція розвитку вищих психічних функцій, за якою стверджується, що розвиток психічних функцій відбувається в процесі опосередкованого спілкування присвоєння індивідом цінностей людської культури. Культурні знаки (мова) розглядаються як знаряддя, за допомогою яких суб'єкт, впливаючи на інший суб'єкт, формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого є значення і смисли. У результаті цього «натуральні» психічні функції перетворюються на вищі функції – «культурні». Поступово механічна пам'ять стає логічною, асоціативний потік уявлень – цілеспрямованим мисленням або творчою уявою, імпульсивна дія – довільною і т. д. Усе це є продуктом інтеріоризації.

В останній період діяльності вивчав проблеми співвідношення мислення і мовлення, системної будови свідомості і самосвідомості, проблеми дитячої психології та ін. Його ідеї знайшли своє застосування в різних галузях психологічної науки.

Вотсон Джон-Бродес (1878 – 1958) – американський психолог, засновник течії біхевіоризму в психології. Виступав проти суб'єктивізму інтроспективної психології та запропонував використовувати у дослідженнях суто об'єктивні методи, вимоги до яких розроблені в природничих науках. У праці «Психологія з точки зору біхевіориста» (1913) стверджував, що психологи, займаючись загалом вивченням свідомості, переважно ґрунтують свої роздуми на спостереженні, бо не можуть проводити експерименти. Отже, психологія є недостатньо експериментальною й абстрактною наукою, яка не розв'язує життєво важливі людські проблеми. Запропонував програму побудови нової психології, предметом якої є поведінка людини, а не свідомість. Із психології виключалось усе, що пов'язано зі свідомістю, а також нейрофізіологічні процеси, бо вони є предметом іншої науки. Особливістю біхевіористичного підходу було те, що дослідження поведінки людини і тварин у ньому за своєю суттю не відрізнялись. На думку Вотсона, дослідження поведінки людини і тварин треба проводити однаковими методами. Основними поняттями мають бути стимул і реакція. Поведінку біхевіористи розглядали як реакцію організму на стимули середовища. Замість понять про образи, думки, ідеї Вотсон запровадив поняття про м'язові та секреторні реакції. Стверджував, що закони набування досвіду у людини і тварин однакові, тому всі закономірності, які в експериментах виявили у тварин, автоматично поширювались на людину без урахування її соціальної сутності. Ідеї біхевіоризму поширились на різні науки: соціологію, педагогіку, антропологію тощо. Вважав, що за допомогою принципу підкріплення (основним у навчінні тварин) можна здійснювати вплив і на формування особистості дитини, щоб отримати бажаний результат. Біхевіористична концепція значно вплинула на розвиток психології, проте серйозні методологічні помилки, а саме заперечення свідомості як основного регулятора поведінки,

отоотоження принципів поведінки людини і тварин, ігнорування нейрофізіологічними механізмами значно знизили наукову цінність класичного біхевіоризму і фактично стали причиною його занепаду.

Вудвортс Роберт (1869 – 1962) – американський психолог, який у межах функціоналізму заклав основи динамічної психології, об'єктом вивчення якої є проблеми мотивації. Гостро критикував біхевіористичну формулу S-R, вважаючи її неповною через відсутність такої опосередковуючої ланки між стимулом і реакцією, як організм з властивими йому мотивами. На його думку, подразник не єдина причина реакції, оскільки її формує і організм з його різними видами енергії. Предметом психології, зазначав Вудвортс, є і свідомість, і поведінка. За допомогою об'єктивного спостереження можна вивчати вплив зовнішнього подразника і зовнішню реакцію, але те, що відбувається всередині організму, треба вивчати інтроспективним методом. Наголошував на значущості фізіологічних основ поведінки. Тому у динамічній психології сконцентровували увагу на вивченні причинно-наслідкових зв'язків. Вудвортса цікавили рушійні сили або мотиви функціонування людського організму. Не дотримувався у психології якоїсь однієї системи, не створив своєї школи, а намагався розширити, розвинути і синтезувати досягнення сучасної йому психології.

Вундт Вільгельм (1832 – 1920) – німецький психолог, фізіолог, філософ і природознавець, основоположник експериментальної психології. У 1875 році в Лейпцигу заснував першу лабораторію, в якій проводили експериментальні дослідження із психології. Зацікавившись методами фізіології, запланував створення фізіологічної психології, яка б застосовувала метод лабораторного експерименту для вивчення елементів свідомості і зв'язку між ними. Завдяки йому інтроспекція стала основним методом експериментальної психології. Зазначав, що предметом психології повинен стати безпосередній досвід, який містить доступні для самоспостереження явища або факти свідомості. У 1882 році лабораторію Лейпцизького університету було проголошено Інститутом експериментальної психології, що став міжнародним

центром, до якого приїжджали вчитись і працювати С.-Г. Холл, Дж.-М. Кеттел, О. Кюльпе, Е.-Л. Тітченер та інші психологи, які пізніше стали видатними. У ньому вивчали відчуття, час реакції на різні подразники, асоціації, увагу і найпростіші почуття людини. Дотримуючись, як і Ф. Гальтон, кількісного підходу до вивчення психічних явищ, разом зі своїми учнями створив перший тахістоскоп для пред'явлення стимулу в зоровій формі, вимірював час реакції між словом-подразником і відповіддю. При розв'язуванні психофізіологічної проблеми дотримувався гіпотези психофізичного паралелізму. Водночас вважав, що вищі психічні функції (мовлення, мислення, воля) недоступні експерименту, а тому їх треба вивчати культурно-історичним методом, зокрема шляхом дослідження міфів, обрядів, аналізу мови тощо. Свої погляди щодо цього виклав у 10-томній праці «Психологія народів» (1900—1920).

Галь Франц-Йозеф (1758 – 1828) – австрійський лікар, засновник френології (вчення про локалізацію різних здібностей у звивинах великих півкуль головного мозку). Доводив залежність здібностей людини від розвитку різних ділянок головного мозку, що, на його думку, можна виявити на поверхні черепа. У результаті цих досліджень кору головного мозку вчені почали розглядати як субстрат психічної діяльності людини. Наукового й експериментального підтвердження френологія не набула.

Гальперін Петро Якович (1902 – 1988) – українсько-російський психолог і лікар, який працював у Харківському неврологічному інституті над проблемами генетичної психології. На початку 30-х років ХХ ст. у Харкові разом з О. Леонтєвим, О. Запорожцем, Л. Божович та іншими досліджував проблеми будови предметної діяльності, мислення, емоційні процеси, установки особистості в нормі і патології тощо. Після переїзду до Москви розробляв учення про предмет і методи психології, яку розглядав як науку про орієнтувальну діяльність суб'єкта. Разом із колегами створив теорію поетапного формування розумових дій і концепцію трьох видів учіння, що сприяло дослідницькій роботі психологів і педагогів, спрямованій на докорінне перетворення системи шкільного навчання. Результати роботи Гальперіна застосовують у

педагогічній психології, психології навчання дорослих, корекції педагогічно занедбаних дітей та ін. Також досліджував проблеми уваги, інстинктів, історії психології тощо.

Гальтон Френсіс (1822 – 1911) – англійський психолог і антрополог, основоположник учення про існування індивідуально-психологічних відмінностей між людьми, що стало предметом вивчення диференціальної психології. Ігноруючи соціальну сутність людини, вважав, що визначальну роль у її розвитку відіграє спадковість. Індивідуально-психологічні відмінності розглядав як спадково зумовлені. Був переконаний, що вдосконалення людської природи можливе лише завдяки виведенню раси особливо обдарованих, розумово і фізично сильних людей. Першим сформулював принципи евгеніки – теорії покращення спадкового здоров'я людини. У книзі «Дослідження людських здібностей та їх розвиток» (1883) висловив ідею про можливість застосування тестів для визначення індивідуальних відмінностей і описав основи психологічного тестування. Вперше використав методи біо- і психометрії при масових дослідженнях. У 1884 році створив першу антропометричну лабораторію, в якій людину досліджували за 17 показниками. З метою діагностики психічних якостей людини сконструював оригінальні прилади для лабораторних досліджень, розробив кілька наукових методик, спрямованих на визначення співвідношення спадкових і зовнішніх впливів на розвиток людини («метод близнюків», метод аналізу образної пам'яті, асоціативний метод та ін.). Широко використовував методи математичної обробки результатів. Вважаючи, що між різними властивостями індивідів існують кореляції, розробив принцип факторного аналізу. Автор багатьох праць з питань феноменології сприймання, асоціативних здібностей, геніальності та ін.

Гартлі Дейвід (1705 – 1757) – англійський лікар і психолог, творець першої оформленої системи асоціативної психології. За аналогією до законів механіки намагався встановити точні закони перебігу психічних процесів для управління поведінкою людей. Вважав, що вібрації зовнішнього ефіру викликають відповідні вібрації в органах чуття, м'язах і мозку. Тому психічні процеси трактував як відображення мозкових вібрацій,

тобто давав паралелістичне обґрунтування психофізичної проблеми. Взявши за основу фізичну модель І. Ньютона, побудував модель свідомості, за якою найпростіші її елементи – відчуття (сенсації), уявлення (ідеації) і афективний тон відчуттів (афектації) – у досвіді взаємопов'язані одночасними і послідовними асоціаціями. Перетворив механізм асоціації на універсальний принцип пояснення психічної діяльності. Основними спонукальними силами людського розвитку вважав задоволення і страждання.

Гезелл Арнольд-Луїс (1880 – 1961) – американський психолог, організатор Іельської клініки нормального дитинства, яку пізніше було реорганізовано в Американський інститут розвитку дітей. Досліджував психічний розвиток дітей від народження до 3 років. У клініці розроблено спеціальну апаратуру для об'єктивної діагностики динаміки психічного розвитку малих дітей («дзеркало Гезелла», фото- і кінозйомка). Запровадив у психологію метод лонгітюдного (англ. *longitude* – довгота) вивчення психічного розвитку одних і тих самих дітей з народження до підліткового віку, за допомогою близнюкового методу досліджував співвідношення між дозріванням і навчанням. Результати вивчення стали основою для розробки системи тестів і стандартів норми для дітей від 3 місяців до 6 років за показниками: мовлення, моторика, адаптивна і особистісно-соціальна поведінка. Їх модифікація є основою сучасної діагностики психічного розвитку дітей. Досліджував особливості сприймання та психічного розвитку сліпої дитини.

Геллерштейн Соломон Григорович (1896 – 1967) – російський психолог, один із засновників вітчизняної психотехніки, який працював над проблемами психології праці, медицини, авіаційної психології, ергономіки і технічної естетики, психології спорту, відновлювальної трудотерапії та ін. Найбільше визнання Геллерштейну принесли дослідження проблеми вправління при виробленні сенсомоторних навичок. Значну увагу приділяв психологічному вивченню професій, питанням професійної освіти, раціоналізації праці і боротьби з утомою й аварійністю.

Гельмгольц Герман фон (1821 – 1894) – німецький фізик, фізіолог і психолог, дослідник проблем відчуттів і сприймань та

фізіології органів чуття. Уперше виміряв швидкість проходження збудження по нервових волокнах, що дало початок вивченню «часу реакції» в експериментальній психології. Розділяючи погляди Й.-П. Мюллера – автора концепції про специфічну енергію органів чуття, запропонував «теорію ієрогліфів», за якою відчуття є знаками об'єктивних властивостей речей. Досліджував проблему сприймання, дотримуючись концепції «несвідомих умовиводів», за якою сприймання величини предмета виводилося зі зв'язку реальної величини його зображення на сітківці ока і напруження м'язів, що пристосовують око до відстані, на якій знаходиться предмет. Вважав, що на сприймання людини суттєво впливає її попередній досвід, який і забезпечує константність сприймання видимого світу. Ці погляди є основою його опису механізмів просторового сприймання. Розвиваючи «трьохкомпонентну теорію кольорового зору» англійського фізика Т. Юнга, розробив резонансну теорію слуху.

Гербарт Йоганн-Фрідріх (1776 – 1841) – німецький філософ, психолог, педагог, основоположник емпіричної психології в Німеччині. Неодноразово зазначав, що психологія як наука повинна ґрунтуватися на досвіді, метафізиці та математиці. Основним елементом свідомості вважав уявлення. Для пояснення їх «статички і динаміки», зокрема сили і ясності, стверджував про необхідність застосування математики. На думку Гербарта, між уявленнями виникають конфліктні відношення. Намагаючись утриматись у «життєвому просторі» свідомості, вони взаємовитісняються у сферу несвідомого, звідки знову намагаються повернутися в попереднє положення. У свідомості виокремлював три зони: ясної свідомості, «просто» свідомості та несвідомого, між якими існують переходи (пороги). Так, можливий перехід із несвідомого стану у свідомість за рахунок сили уявлення і кількості зв'язків його з попереднім досвідом, а також зворотний перехід уявлення у зону несвідомого – «витіснення». Процес «підтримки» уявлення минулим досвідом називав апперцепцією.

Гілфорд Джой-Пауль (1897 – 1976) – американський психолог, який вивчав проблеми уваги, пам'яті, мислення, творчої діяльності і темпераменту. Ініціатор розробки тестів для

дослідження продуктивності мислення і креативних здібностей. Визнання має розроблена Гілфордом модель структури інтелекту. Розглядав три «виміри інтелекту»: розумові операції; особливості матеріалу, який використовується в тестах; одержаний інтелектуальний продукт. Заслугою Гілфорда є виокремлення «соціального інтелекту» – сукупності інтелектуальних здібностей, що впливають на успішність міжособистісних оцінок і розуміння поведінки людей. Здібність до дивергентного мислення (генерування оригінальних і нестандартних рішень) розглядав як основу креативності, яка протиставляється конвергентному мисленню, яке реалізується в діях за зразком.

Гоббс Томас (1588 – 1679) – англійський філософ-матеріаліст, який, дотримуючись природничо-наукової методології, вважав поведінку і психіку людини такими, що безпосередньо підпорядковуються законам механіки. Ще до появи асоціативної психології як напряму створив своєрідну модель механістичної психології, в якій елементи свідомості (відчуття й уявлення як їх сліди) пов'язані між собою за суміжністю в часі і просторі. Психічні процеси розглядав як феноменальне відображення мозкових процесів, стверджуючи, що з простих відчуттів, зумовлених зовнішніми впливами, виникають усі інші психічні процеси. Отже, психофізичну проблему розв'язував з погляду психофізіологічного паралелізму. Враховуючи первісну природну рівність людей, зазначав, що неоднакова вираженість людських здібностей може бути зумовлена тільки особливостями виховання і активністю самого суб'єкта. Першим розглянув із психологічної позиції проблему ставлення індивіда до держави та суспільства. Його детерміністичне пояснення психіки, незважаючи на обмеженість механіцизму, суттєво вплинуло на розвиток природничо-наукового напрямку в асоціативній психології.

Гокленіус Родольфо (1547 – 1628) – німецький філософ, представник пізньої протестантської неосхоластики, послідовник учення німецького протестантського богослова і педагога Ф. Меланхтона. У 1590 році вперше застосував термін «психологія». З психологічного погляду розрізняв зовнішнє спричинення, яке відчувається суб'єктом у силу дії зовнішньої

причини, і внутрішнє, яке виходить із начал, що містяться в душі.

Гольдштейн Курт (1878 – 1965) – німецький невролог і психіатр, який заклав основи нейро- і патопсихології та почав застосовувати ідеї гештальтпсихології у неврології і психіатрії. Досліджував проблеми локалізації функцій у корі головного мозку, визначення функціонального призначення лобних долей і правої півкулі головного мозку, в дослідження патологічних явищ у мовленні і мисленні, а також у питання про компенсацію порушених мозкових функцій та ін. Розвинув теорію психопатичної тривоги як порушення функції передбачення, звернув увагу на те, що поняття гомеостазу недостатнє для розуміння поведінки живих організмів. Замість уявлення про різноманітність потреб і мотивів у організмі застосував поняття «самоактуалізація» як цілісне вираження соціальної за своєю природою мотивації особистості. Ідеї Гольдштейна сприяли становленню феноменологічного напрямку у психології.

Горбов Федір Дмитрович (1915 – 1977) – російський невропатолог і психолог, який експериментально досліджував проблеми авіаційної і космічної психології. З його іменем пов'язують створення вітчизняної космічної психології. В експериментальному плані вивчав проблему виникнення просторових ілюзій у льотчиків при польотах у складних умовах. Брав безпосередню участь у психологічному відборі і підготовці перших радянських космонавтів, зокрема Ю. Гагаріна. Дослідження Горбова суттєві для вивчення емоційної стійкості оператора при роботі в умовах перешкод. У космічній психології створив напрям, який вивчає поведінку людини в умовах ізоляції. В останні роки життя цікавився питаннями формування у людини уявлення про своє фізичне і духовне я.

Давидов Василь Васильович (1930 – 1998) – російський психолог, засновник психологічної школи, яка продовжила традиції теорії культурно-історичного розвитку Л. Виготського і теорії діяльності, розробленої С. Рубінштейном, О. Леонтьєвим, Д. Ельконіним, П. Гальперіним. У середині ХХ ст. разом з Д. Ельконіним спроектував нові вікові норми психічного розвитку дітей, розробив теоретичні і методологічні основи

системи розвивального навчання. В експериментах було встановлено, що середньостатистичні норми розумового розвитку учнів породжуються системою навчання, яка ґрунтується на натуралістичному підході до розвитку. Довів, що психічний розвиток здійснюється не в процесі безпосередньої взаємодії дитини з предметами, а в системі «дитина – суспільство», де можливі два типи відношень: 1) «дитина – предмет – дорослий», у якому відношення «дитина – дорослий» опосередковується предметом; 2) «дитина – дорослий – предмет», в якому відношення «дитина – предмет» опосередковується дорослим.

Дарвін Чарльз (1809 – 1882) – англійський природодослідник, автор теорії походження видів у результаті природного відбору. Його вчення стало основою сучасної біології та зумовило становлення психології як самостійної науки. Воно сприяло утвердженню в психології принципу розвитку і методу об'єктивного дослідження, стимулювало розвиток зоопсихології, дитячої психології та ін., вплинуло на розвиток багатьох нових напрямів у психології (біхевіоризм, фрейдизм, функціоналізм та ін.). У психології вивчав пристосувальну роль емоційних реакцій та інстинктивну поведінку, проблеми онтогенезу дитячої поведінки і свідомості.

Декарт Рене (1596 – 1650) – французький філософ і природодослідник. Запровадивши поняття рефлексу, створив основу для детерміністичного пояснення поведінки. Праці Декарта сприяли перетворенню психології на емпіричну науку про явища свідомості. Розділив тіло (матеріальну субстанцію, яка тільки рухається) і душу (нематеріальну субстанцію, яка тільки мислить) і започаткував руйнування погляду на організм як річ, якою управляє душа. Вважав, що тіло і душа постійно взаємодіють завдяки третій – божественній субстанції. Використовуючи метод «універсального сумніву» і відкидаючи все, в чому можна сумніватися, дійшов висновку, що найдостовірнішим для дослідника є його власне мислення, в якому ознака усвідомленості може бути критерієм для розрізнення психічних і непсихічних процесів. Так звужив усі психічні процеси до усвідомлюваних і на цій основі заперечував наявність душі у тварин, розглядаючи їх як «рефлекторні

автомати». В основній психологічній праці «Пристрасті душі» (1649) детально описав взаємодію тіла і душі на прикладі різних людських почуттів.

Джемс Вільям (1842 – 1910) – американський психолог і філософ, один з основоположників американського функціоналізму. Розробив моторно-біологічну концепцію психіки як особливої форми активності організму, спрямованої на його адаптацію до середовища й ефективне виживання. Не задовольнившись елементаристськими концепціями свідомості (В. Вундт, Г.-Т. Фехнер), висунув положення про її цілісність, за якої у «потоці свідомості» неможливо виокремити її складові й асоціації, а можна побачити лише постійну зміну якостей, наявність малоусвідомлюваних змістів, чітку вибірковість свідомості тощо. Створив одну з перших у психології теорію особистості. Розрізняв два види усвідомлення свого існування: Я як таке, що пізнається (емпіричне Я, або особистість), і Я як таке, що пізнає («чисте» Я). На його думку, емпіричне Я має три складові: 1) фізичну особистість (власна тілесна організація, дім, сім'я, одяг та ін.); 2) соціальну особистість – визнання індивіда особистістю іншими людьми; 3) духовну особистість як єдність усіх її духовних властивостей і станів, центром яких є активність Я. Багато понять, які В. Джемс застосував для аналізу особистості («самооцінка», «домагання» та ін.), широко застосовують у психології і нині. Трактуючи психіку в єдності її внутрішніх і зовнішніх проявів, одночасно з К.-Г. Ланге (але не залежно від нього) розробив периферичну теорію емоцій, згідно з якою емоційні стани людини є результатом фізіологічних змін у м'язовій і судинній системах. Його праці суттєво вплинули на дослідження Чиказької школи психологів (Дж.-Р. Дьюї, Дж.-Р. Енджелл та ін.).

Дідрó Дені (1713 – 1784) – французький філософ, який ще до Ч. Дарвіна сформулював ідею адаптаційних механізмів біологічної еволюції і природного відбору. У французькій психології започаткував матеріалістичний підхід до вивчення психічних явищ. Усі психічні прояви розглядав як функцію мозку. Вважав, що в матерії наявні живі молекули – носії чутливості – як основа складніших явищ у процесі природничо-

історичного розвитку людини (аж до розквіту її розуму). Чутливість, на думку Дідро, є загальною і суттєвою властивістю матерії. Зазначав, що розвиток елементарної сенсорної здатності становить основу формування зрілої психіки тварин і ментальних здібностей людини, заснованих на чуттєвому досвіді, а відчуття є джерелом усіх знань. Однак гносеологічна позиція Дідро відрізняється від сенсуалізму. Створив нову форму раціональності, яка ґрунтується на єдності чуттєвого та раціонального: спостереження збирає факти, розмірковування їх комбінує, а досвід перевіряє результати цих комбінацій. Указуючи на роль біологічних передумов розвитку психіки, був переконаний, що розумовий розвиток народу загалом визначається не біологічними факторами, а соціальними обставинами.

Дільтей Вільгельм (1833 – 1911) – німецький філософ і психолог. Поділяв психологію на дві різні за своєю методологією дисципліни: 1) психологію пояснювальну («номотетичну»), метою якої є виокремлення в інтроспективному досвіді «атомів» і наступного синтезу з них вищих процесів свідомості. Під цією назвою розумів сучасну йому інтроспективну психологію у варіанті «фізіологічної психології» В. Вундта; 2) психологію описову («ідеографічну»), яка передбачає вивчення духовного життя індивіда в його цілісності і унікальності на основі властивих певній культурі цінностей. На думку Дільтея, цінності культури «об'єктивуються» в психіці окремої людини. Одним із методів описової психології вважав переживання (емпатію). Ідея поділити психологію на дві принципово несумісні дисципліни була своєрідним відображенням кризи в психології, яка виникла в результаті суперечностей у двох методологічних орієнтаціях. Так, гуманістична психологія є одним із варіантів описової психології, а когнітивна – варіантом пояснювальної психології.

Додонов Борис Гнатович (1922 – 1985) – український психолог, наукові інтереси якого були пов'язані з проблемою емоційної регуляції поведінки і діяльності людини. Розробив оригінальну концепцію емоційної спрямованості особистості, що ґрунтується на розумінні емоції як особливого виду цінності,

створив методики для виявлення індивідуальних особливостей людини під час вияву емоцій.

Дункер Карл (1903 – 1940) – німецький психолог, який за своїми методологічними уявленнями близький до гештальтпсихології. Перші психологічні дослідження присвятив вивченню зорового сприймання. Розвиваючи основні положення гештальтпсихології, застосував їх до аналізу творчого мислення, систематизував і поглибив уявлення про його механізми, розробив класифікацію проблемних ситуацій і створив систему понять для опису процесу розв'язування задач. Запропонував новий метод експериментально-психологічного дослідження мислення – «мислення вголос», способи аналізу експериментального матеріалу, детально описав засоби і прийоми розв'язування творчих задач. Відкрив ефект «функціональної закріпленості», який виявляється в тому, що використані певним способом об'єкти важко використовувати інакше. Досліджуючи наочність, одержав парадоксальний результат: механічне повторення розв'язку проблемних задач зумовлює погіршення результатів при розв'язанні нових задач. У процесі експериментів за участю студентів, яких просив міркувати вголос, довів, що розуміння відбувається поступово і градуально. Процес розв'язування проблеми передбачає низку послідовних її переформулювань, поки не буде знайдено формулювання, для якого є засоби розв'язування. Відтак установив, що розв'язування задачі містить якісно відмінні фази: фази знаходження принципу розв'язування і фази реалізації. Поняття та методики, розроблені К. Дункером, мають велике значення в розвитку психології розв'язування задач і використовуються при дослідженні творчого процесу.

Дюркгейм Еміль (1858 – 1917) – французький філософ, соціолог і педагог, автор психологічної концепції суспільної зумовленості людської свідомості, з позиції якої розвивав соціологічні проблеми моралі, релігії, виховання й освіти. Всупереч індивідуалізму асоціативної психології висунув ідею про суспільну визначеність вищих психічних процесів. Вважав, що людина має біосоціальну природу. Суспільство розглядав як реальність, яку зводив до знань, думок, способів дій та інших явищ духовної культури. Їх називав «колективними

уявленнями» і розумів як особливі факти соціального життя, які визначають бачення світу окремими людьми. За Дюркгеймом, колективні уявлення, які примусово нав'язуються індивіду, є продуктом тривалого розвитку суспільства. Доводив, що на ранніх етапах історичного розвитку суспільства індивідуальна свідомість повністю підпорядкована колективній, і на підтвердження цього положення розкрив генезис і функції релігії. Розглядаючи суспільство як сукупність колективних уявлень, колективну свідомість, а спілкування індивідів – як психологічне спілкування під час колективних церемоній, обрядів, релігійних свят, індивіда бачив за межами реальних виробничих відносин. Це не дало Дюркгейму змоги розв'язати проблему соціальної зумовленості людської психіки.

Дьюї Джон (1859 – 1952) – американський філософ, психолог і педагог, що заклав основи інструменталізму, за яким види людської діяльності розглядав як інструменти, створені людиною для розрізнення і розв'язання індивідуальних і соціальних проблем. Свої уявлення розвивав на основі вчення німецького філософа Г.-В.-Ф. Гегеля, вважаючи, що свідомість людини зумовлена змістом її практичних дій. Критикував психологічний молекуляризм, елементаризм і редуціонізм теорій рефлекторної дуги, в яких подразник і реакцію розглядали відокремлено. Довів, що не можна зводити рефлекторну поведінку до окремих сенсомоторних елементів, відповідно не можна вивчати свідомість, досліджуючи лише її окремі елементи. На думку Дьюї, завданням психології повинно бути вивчення цілісного організму в процесі його адаптації до зовнішнього середовища, а не аналіз змісту свідомості. Грунтуючись на цих поглядах, розробив теорію виховання, спрямовану на формування особистості, яка вміє пристосовуватися до різних життєвих ситуацій. Один із засновників Чиказької школи психологів і автором першого американського підручника з психології.

Еббінгауз Герман (1850 – 1909) – німецький психолог, один із засновників емпіричної психології. Здійснював експериментальне дослідження пам'яті на основі запам'ятовування рядів беззмістовних складів. Досліджуючи процеси запам'ятовування і забування, відкрив кілька феноменів

пам'яті, зокрема «фактор краю», тобто ефективнішого запам'ятовування перших і останніх складів ряду. Побудував криві заучування і забування, які засвідчили нелінійність цих процесів. За допомогою кривої забування виявив, що найшвидше цей процес відбувається відразу після заучування матеріалу. За аналогією до цієї кривої у психології будуть криві вироблення навички, розв'язування проблеми та ін. У процесі досліджень встановив, що осмислений матеріал запам'ятовується швидше і ліпше, ніж беззмістовний. Також вивчав феноменологію зорового сприймання та розумових здібностей дітей.

Елькін Давид Генріхович (1895 – 1983) – український психолог, учень одного з основоположників експериментальної психології в Україні М. Ланге. Вивчав матеріальні основи і фізіологічні механізми сприймання простору, міри і часу, виявляв закономірності їх розвитку в філо- і онтогенезі, залежність їх формування від характеру діяльності і умов життя об'єкта. Довів, що сприймання часу – це складний системний процес, який відбувається внаслідок взаємодії аналізаторів, серед яких важливе місце належить кінестетичному аналізатору. При порушенні руху втрачається точність сприймання часу. Експериментальним шляхом з'ясував, що слухове сприймання тривалості, швидкості та послідовності має найвищу точність. Розробляв проблеми функціональної асиметрії мозку в диференціації часу, єдності перцептивного простору і часу, зворотного зв'язку і «випереджаючого відображення» у формуванні адекватного сприймання тривалості, несвідомих компонентів і «біологічного годинника» у відображенні метрики об'єктивного часу. Його фундаментальна праця «Сприймання часу» (1962) удостоєна першої премії ім. К. Ушинського.

Ельконін Данило Борисович (1904 – 1984) – українсько-російський психолог, який на основі розвитку положень культурно-історичної теорії Л. Виготського і діяльнісного підходу створив оригінальну концепцію психічного розвитку в онтогенезі, яка ґрунтується на понятті «провідна діяльність». Автор експериментальних букварів і розробник ефективної методики навчання дітей читанню на основі звукового аналізу слова. Його наукові інтереси були багатограними: періодизація

дитинства, розвиток дитини у ранньому віці, гра дошкільника, психологічні особливості навчання і виховання дітей-шестиліток, формування учбової діяльності, вікові та індивідуальні особливості школярів. Під керівництвом ученого було розроблено психологічні принципи і експериментальні програми навчання молодших школярів. Праці Ельконіна «Дитяча психологія» (1960), «Психологія гри» (1978), а також опублікована за його редакцією книга «Вікові і індивідуальні особливості молодших підлітків» (1978) набули світового визнання серед спеціалістів з вікової та педагогічної психології.

Енджелл Джеймс-Роуланд (1869 – 1949) – американський психолог, зусиллями якого рух функціоналізму в США набув певної організованості в Чиказькій школі психологів. Розвиваючи ідеї функціональної психології, вважав, що предметом її вивчення повинні бути психологічні операції, які опосередковують зв'язок організму із середовищем. Головне призначення свідомості вбачав в акомодациї до нового та виживанні в складному середовищі. Організм діє, використовуючи свої функції (увагу, сприймання, пам'ять, мислення та ін.) як психофізичне ціле, а тому психологія не може обмежитися лише вивченням свідомості і даних інтроспекції. Її завданням має бути вивчення потреб, механізмів пристосування тощо.

Еренфелль Христіан фон (1859 – 1920) – австрійський філософ і психолог, учень Ф.-К.-Г.-Г. Brentano, представник Австрійської (Грацької) школи психологів. Запровадив у психологічну науку поняття «гештальт-якість» і почав розробляти проблему цілісності в психології. Перебуваючи на елементаристських позиціях, пояснював цілісність психічного образу автоматичною появою у свідомості нового (цілісного) елементу, який пов'язує в єдине ціле вихідні компоненти цього образу.

Еріксон Ерік-Гомбергер (1902 – 1994) – американський психолог і психотерапевт, один із засновників Его-психології. На відміну від основних положень психоаналізу, який протиставляв особистість і суспільство, на фактичному матеріалі доводив соціокультурну зумовленість психіки людини і наголошував на біосоціальной природі і пристосувальному

характері поведінки людини. Запровадив і розкрив поняття психосоціальної ідентичності як основного фактора психічного здоров'я людини. На його думку, психосоціальна ідентичність, що суб'єктивно переживається як почуття самототожності, ґрунтується на прийнятті особистістю цілісного образу Я в єдності з усією різноманітністю соціальних зв'язків. Істотні соціальні зрушення в суспільстві (війни, революції та ін.) зумовлюють втрати особистістю своєї ідентичності і необхідності формування нової. Труднощі, які виникають при цьому, можуть призвести до важкого неврозу («втрати себе»). Американці, які воювали у В'єтнамі, будучи пацієнтами Еріксона, зізнавалися, що не знають, хто вони такі, вони «втратили себе». У таких випадках зусилля психотерапевта спрямовуються на відновлення втраченої ідентичності, хоч у нових соціальних умовах воно здебільшого відбувається само по собі. Розробив теорію стадіального розвитку особистості, в якій виділив 8 стадій, через які повинна пройти дитина у своєму житті. Збагатив психологічний словник такими широко вживаними термінами, як «ідентичність», «криза ідентичності», «життєвий смисл» та ін. Праці Еріксона стали джерелом нових досліджень і предметом багатьох концептуальних дискусій.

Жі́нкі́н Микола Іванович (1893 – 1979) – російський психолог, перший етап наукової творчості якого відзначився вивченням проблем психології мистецтва. Досліджував психологічні проблеми естетичної форми і портретного живопису. З переходом на роботу в Інститут психології СРСР (1947) почав вивчати психологічні та психофізіологічні механізми виникнення мовленнєвих реакцій. У результаті цієї роботи ним виділено 3 системи, які забезпечують гучне мовлення: 1) енергетична система (легені і бронхи) – є джерелом і провідним шляхом повітряного потоку, необхідного для утворення звука; 2) генераторна система (гортань і голосові зв'язки) – забезпечує утворення звука; 3) резонаторна система (носова і ротова порожнина), куди потрапляє звук і де відбувається його посилення та модуляція. Розробляв психологічні проблеми мовленнєвої комунікації, розуміння тексту, розвитку мовлення у школярів. Одиницею мовлення вважав склад.

Занков Леонід Володимирович (1901 – 1977) – російський психолог, дефектолог і педагог, учень і послідовник Л. Виготського. Наукові інтереси Занкова були спрямовані на дослідження пам'яті, мислення, мовлення, співвідношення навчання і розвитку учнів та інші проблеми загальної, вікової та педагогічної психології. Запропонував ідею включення в педагогічний експеримент психологічних методів вивчення загального розвитку учня, розробив проблему здійснення у школі індивідуальних варіантів розвитку учнів. У галузі дефектології проводив ґрунтовні психолого-педагогічні дослідження розвитку аномальних дітей і розробив ефективні методи корекційної роботи з ними. Першим почав використовувати термін «діти із затримкою розумового розвитку» стосовно дітей, яких називали «розумово відсталими», підтверджуючи цим якісні відмінності в їх психічному розвитку. Багато уваги приділяв розробці методів підвищення рівня словесних засобів порівняно із наочними при переході з класу в клас. Наприкінці 50-х років ХХ ст. почав розробку системи початкового навчання, яка спрямовувалася на вдосконалення змісту освіти, підвищення якості засвоєння знань і всебічного розвитку учнів. Розроблена Занковим система навчання (система Занкова) вважалась однією з кращих систем розвивального навчання в країні.

Запоріжець Олександр Володимирович (1905 – 1981) – українсько-російський психолог. Працюючи в Харківській школі психологів, спільно з О. Леонтєвим започаткував розробку діяльнісного підходу до вивчення психічних явищ. Проводячи онтогенетичні дослідження з позиції теорії діяльності, довів, що основою будь-якого пізнавального процесу є практичні дії. Так, сприймання і мислення є системою згорнутих перцептивних дій, в яких відбувається уподібнення основним властивостям предмета і за рахунок цього, формування перцептивних чи мисленневих образів. Запропонував теорію перцептивних дій, на якій ґрунтувалося розроблення системи сенсорного виховання. Вивчаючи довільні дії дитини, виявив роль орієнтувальної діяльності в регулюванні поведінки. Процес інтеріоризації розглядав як перетворення у внутрішні первісних зовнішніх форм орієнтувальної діяльності.

Останні роки свого життя він присвятив розробленню аспектів теорії емоцій. Праці О. Запорожця збагатили новими знаннями дошкільну психологію та педагогіку.

Зейгарник Блюма Вольфівна (1900 – 1988) – російський психолог, яка в 1927 закінчила Берлінський університет і під керівництвом К. Левіна провела дослідження, присвячене ефективності запам'ятовування завершених і незавершених дій, відкривши важливий закон функціонування психіки людини, який отримав назву «Ефект Зейгарник». Він ґрунтується на переважачому запам'ятовуванні незавершених дій і досліджувався психологами багатьох країн. Згодом, працюючи з Л. Виготським, розробляла культурно-історичний підхід до вивчення патологій психічної діяльності людини. В її дослідженнях експериментальна психологія стала інструментом обґрунтування діяльнісного підходу до вивчення психіки людини. Провела експериментальну верифікацію низки фундаментальних ідей, які розроблялися Л. Виготським, О. Лурією, О. Леонтьєвим, С. Рубінштейном. Установила факт мотиваційної опосередкованості порушень пізнавальної діяльності при аномаліях особистості і в такий спосіб обґрунтувала принцип вивчення особистості через аналіз структури і динаміки пізнавальної діяльності. Є засновницею вітчизняної психопатології. Дослідниця визначила предмет і завдання психопатології, розробила принципи побудови психопатологічного експерименту. Останній етап наукової творчості Зейгарник позначився вивченням регулюючої функції самооцінки і рівня домагань при різних формах делінквентної поведінки і пограничних розладах.

Зінченко Петро Іванович (1903 – 1969) – український психолог, представник Харківської школи психологів. Започаткував діяльнісний підхід до вивчення закономірностей мимовільного і довільного запам'ятовування. Найвідоміші його дослідження вікових особливостей розвитку мимовільної та довільної пам'яті. Установив залежність ефективності мимовільного запам'ятовування від місця матеріалу у структурі діяльності людини та його зв'язку з мотивами і цілями. Експериментально довів, що мимовільно матеріал краще запам'ятовується тоді, коли входить до змісту основної

діяльності людини, ніж коли використовується як засіб досягнення мети. Виступав проти розмежування мимовільної та довільної пам'яті та обґрунтував спільність їх функціональних механізмів. П. Зінченка вважають розробником динаміки забування та відтворення шкільних знань.

Ібн Сіна Абу́ Алі́ Хусейн Ібн Абдалла́х (Авіце́нна) (прибл. 980 – 1037) – середньоазійський філософ, лікар і психолог, який виклав свої природничо-наукові погляди у філософських працях «Книга зцілення» і «Книга вказівок і настанов». Узагальнивши досягнення східної медицини та медичної практики, створив учення про душу і пояснив залежність психічних процесів від особливостей будови і діяльності мозку. Розкрив зв'язки в онтогенезі між розвитком психіки і віковими змінами в організмі. Афекти Ібн Сіна пов'язував із тілесними змінами. Його досліді заклали основи майбутнього асоціативного експерименту («детектора брехні»). Здійснюючи пропаганду природничо-наукових знань, учений указував на важливу роль раціонального мислення в пізнанні навколишнього світу. Особливе значення Ібн Сіна відводив вихованню, завдяки якому відбувається вплив психіки на діяльність і поведінку організму.

Ізард Керолл (нар. 1923) – американський психолог, спеціаліст із проблеми людських емоцій. Автор диференціальної теорії емоцій, в якій виділив 3 основні рівні їх аналізу: нейрофізіологічний, експресивний і суб'єктивний. Виокремив низку «фундаментальних емоцій» і детально описав такі емоції, як інтерес – збудження; радість; здивування; горе – страждання – депресія; гнів – огида – презирство; страх – тривожність; сором; провина та ін.

Йеркс Роберт-Мірнс (1876 – 1956) – американський психолог, засновник зоопсихології, який, досліджуючи тварин, установив кілька закономірностей їх поведінки. Виявив зв'язок між мотивацією та здатністю тварин до сприймання зовнішніх об'єктів. З'ясував, що сильна мотивація перешкоджає виробленню поведінкових актів, зокрема навичок розрізнення складних стимулів, хоч сприяє виробленню та закріпленню розрізнення простих. Одержані результати поширював на поведінкові акти людини.

Кант Іммануїл (1724 – 1804) – німецький філософ, який у працях «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788) і «Критика здатності судження» (1790) розробив теорію, за якою знання людини – це синтез чуттєвого досвіду і апріорних форм її мислення. Умовою пізнання вважав загально-значущі апріорні форми, які впорядковують хаос відчуттів. Центральним принципом етики І. Канта є категоричний імператив, за яким людина у своїх діях і вчинках повинна керуватися принципами, що є основою загального законодавства, і не ставитися до іншої людини тільки як до засобу досягнення своїх цілей. Особистість розглядав як найвищу цінність. У психології використовують теорії І. Канта про природу людського темпераменту, описи й оцінки його типів. Уперше описав деякі національні характери. Аналізуючи емоційну сферу людини, запровадив поняття астенічних і стенічних емоцій.

Келер Вольфганг (1887 – 1967) – німецько-американський психолог, один із засновників гештальтпсихології. В. Келера вважають розробником проблеми сприймання, навчіння та інтелектуальної поведінки тварин. Працюючи на експериментальній станції над вивченням антропоїдів на острові Тенеріфе, досліджував мислення людиноподібних мавп і дійшов висновку про неправильність біхевіористичного розуміння мислення тварин як розв'язування задач методом спроб і помилок. Інтерпретуючи результати досліджень з позиції гештальтпсихології, стверджував, що в процесі виконання експериментальних завдань шимпанзе виявляли елементи інтелектуальної поведінки. Дослідив, що при успішному вирішенні інтелектуального завдання у тварини відбувається цілісне сприймання ситуації і її перетворення в гештальт, який суттєво змінює характер пристосувальних реакцій. Вивчав транспозицію – явище, основою якого є реакції організму на співвідношення розрізаних подразників. Сприймання відношення відбувається раптово, шляхом інсайту. Згодом досліджував теоретичні проблеми: розробляв принцип ізоморфізму саморегульованих фізичних систем (фізичних гештальтів), намагався довести структурну подібність закономірностей психічного життя і фізико-хімічних мозкових

структур, поширюючи поняття гештальту на головний мозок. Уважав, що психічне знання треба формувати за зразком фізичного, тому що процеси у свідомості й організмі як матеріальній системі взаємопов'язані. У американський період творчості (1935 – 1955) продовжив вивчення сприймання (післядії фігури) та досліджував особливості електрофізіологічних процесів у мозку, пов'язані із зоровим сприйманням.

Келлі Джорж-Александр (1905 – 1966) – американський психолог, автор теорії особистісних конструктів. Стверджував, що організація психічних процесів особистості визначається тим, як вона передбачає («конструює») майбутні події. Кожну людину розглядав як дослідника, який створює для себе образ навколишнього світу за допомогою певних категоріальних шкал або особистісних конструктів, властивих саме йому. На основі цього образу відбувається висування гіпотез про події, планування і реалізацію певних дій. Практичне непідтвердження цих гіпотез, на думку Келлі зумовлює перебудову системи конструктів, яка підвищує адекватність нових передбачень. Для вивчення конструктів розробив метод «репертуарних решіток» (метод Келлі), який застосовують у різних галузях сучасної психологічної науки.

Кеннон Волгер-Бредфорд (1871 – 1945) – американський фізіолог і психофізіолог. У перших експериментальних працях, присвячених вивченню впливу емоцій на роботу внутрішніх органів, встановив, що фізіологічні прояви емоцій схожі між собою, і тому не є різними ознаками. Виявив, що швидкість виникнення та зникнення цих проявів значно нижча за швидкість розгортання емоційних переживань. Отже, емоції випереджають фізіологічні реакції, а не навпаки. Результати досліджень Кеннона спростували периферичну теорію емоцій Джемса-Ланге, за якою стверджувалось, що зміни у м'язах первинні, а емоції – вторинні. За Кенноном виникнення емоцій відбувається внаслідок реакції центральної нервової системи, зокрема таламуса. Згодом американський вчений П. Бард доповнив цей висновок, довівши, що емоції і відповідні їм фізіологічні прояви виникають одночасно. Ця концепція одержала назву теорії емоцій Кеннона-Барда. У 20-ті роки

XX ст. розробив теорію гомеостазу – постійності внутрішнього середовища організму, встановивши, що ця постійність підтримується у результаті саморегуляції. Теорія гомеостазу принесла Кеннону популярність і світове визнання. Її почали використовувати у біхевіоризмі, гештальтпсихології, теорії поля К. Левіна, концепції Ж. Піаже. Вона зумовила розвиток ідей гуманістичної психології. Значну увагу приділяв вивченню проблеми інсайту, тобто творчого осяяння.

Кеттел Джеймс-Маккін (1860 – 1944) – американський психолог, один із засновників методу психологічного тестування. Учень В. Вундта. Створив психофізичний метод парних порівнянь. Здійснив ґрунтовне дослідження обсягу уваги і виявив феномен антиципації при тахістоскопічному пред'явленні об'єкта. Розробив систему тестів для вивчення сенсорних, моторних, інтелектуальних та інших психічних функцій. Водночас досліджував проблеми часу реакції, асоціацій та ін.

Кеттел Раймонд-Бернард (1905 – 1998) – американський психолог, дослідник проблем структури особистості, впливу спадкових і культурних факторів на її розвиток. Праці Кеттела присвячені вивченню психологічних конфліктів, математичному моделюванню мотиваційних процесів, застосуванню методів факторного аналізу для обробки результатів психологічних досліджень. У галузі психологічної діагностики розробив аксонометричні методи факторного аналізу, створив тести інтелекту та методики для діагностики мотивації.

Клапаред Едуард (1873 – 1940) – швейцарський психолог, один із засновників Педагогічного інституту ім. Ж.-Ж. Руссо, який згодом перетворився на Міжнародний центр експериментальних досліджень у галузі дитячої психології. Розвиваючи традиції французької емпіричної психології (Т.-А. Рібо, А. Біне, П.-М.-Ф. Жане), Клапаред, на протигагу асоціаціонізму німецької психології початку XX ст., здійснював функціональний підхід до вивчення свідомості і психіки загалом. Вивчав їх роль у розв'язанні реальних життєвих проблем, акцентуючи увагу на активності свідомості, вказував на значення потреб та інтересів у поведінці людини. Загальновизнаною є розроблена Клапаредом теорія дитячої гри.

Досліджуючи психологічні проблеми професійної орієнтації, негативно ставився до застосування тестової методики. Праці Клапареда дали поштовх формуванню сучасної генетичної психології.

Кляйн Мелані (1882 – 1960) – відомий австро-англійський психоаналітик, дослідниця проблем дитячого психоаналізу. Всупереч класичному психоаналізу основну увагу зосереджувала на соціальному і когнітивному аспектах, а не на психосексуальному аспекті взаємин матері і дитини. За її уявленням, інстанція Над-Я формується у дворічному віці. Стверджувала, що для цього віку характерне переважання у дитини агресивної потреби над сексуальною. Психоаналіз дітей проводила у вигляді ігрової терапії. Після 1930 року почала дослідження психологічних особливостей дорослих людей.

Корнілов Костянтин Миколайович (1879 – 1957) – російський психолог, учень Г. Челпанова, під керівництвом якого здійснив експериментальні дослідження реакцій людини. Є творцем реактології, в якій запропонував програму побудови психології на новій методологічній основі – філософії марксизму. Свою теорію протиставляв, з одного боку, рефлексології, а з іншого – суб'єктивній емпіричній психології. Вважав, що суб'єктивна психологія ігнорує рухи-відповіді, вивчаючи лише психічні стани, а об'єктивна психологія досліджує тільки ці рухи, ігноруючи суб'єктивну сторону. Намагався розширити поняття рефлексу до поняття реакції, синтезуючи обидва підходи. Після поразки реактології (1931) досліджував питання волі та характеру.

Костюк Григорій Сирович (1899 – 1982) – український психолог, організатор психологічної науки на Україні, ініціатор створення Науково-дослідного інституту психології УРСР і його керівник протягом тривалого періоду (1945 – 1972). Наукові інтереси стосувалися багатьох психологічних проблем: взаємозв'язок сприймання і мислення, сутність процесу розуміння, формування у дітей поняття про число. Вивчав вплив спадковості, середовища та виховання на психічний розвиток дитини, взаємозв'язок навчання та розумового розвитку школярів, природу і розвиток здібностей та багато інших питань. Заперечував однобічний погляд на взаємозв'язок

психології з іншими науками. Указуючи на необхідність вивчення нейрофізіологічних механізмів психічних явищ, виступав проти спроб підмінити психологію фізіологією вищої нервової діяльності. Особливу увагу приділяв взаємозв'язку психології з педагогічною наукою, практикою навчання та виховання школярів. У працях вчений розкрив діалектичний зв'язок навчання і психічного розвитку учнів. Указував, що розвивальна функція навчання реалізується лише за певних умов, а саме: потрібно звертати увагу не лише на зміст матеріалу, який має бути засвоєний, а й на способи роботи учнів, мотиви їх діяльності. Значний інтерес виявляв до проблеми здібностей. Виступав проти отождоження здібностей із вродженими задатками і проти повного їх ігнорування. Проблеми, які досліджував Костюк, не втратили актуальності донині, їх розвивають його учні і послідовники.

Коффка Курт (1886 – 1941) – німецький психолог, який спільно з М. Вертгеймером і В. Келером є засновником гештальтпсихології. Праці К. Коффки присвячені практичним аспектам використання принципів гештальту при дослідженні уваги, сприймання, навчання, розвитку психіки, соціальних взаємовідносин. Першим серед гештальтпсихологів почав вивчення проблем психічного розвитку дитини. Його фундаментальна праця «Принципи гештальтпсихології» (1935) за своєю повнотою й майстерністю викладу і досі неперевершена у висвітленні досягнень гештальтпсихології та детальному аналізі її основних проблем.

Кравков Сергій Васильович (1893 – 1951) – російський психолог і психофізіолог, один з основоположників фізіологічної оптики, що є синтезом знань про фізіологічні, фізичні і психологічні закономірності функціонування зору. Наукові інтереси охоплювали вивчення закономірностей відчуттів; центральної регуляції зорових функцій, взаємодії органів чуття, кольорового зору та інші проблеми. Здійснив глибокий аналіз закономірностей функціонування органів чуття, розкрив деякі складні питання адаптації, взаємодії і вправління органів чуття. Йому вдалося знайти надійний спосіб для вивчення різносторонніх функцій зору і проблем взаємодії органів чуття загалом. Уперше виявив залежність зорових

функцій не тільки від самого ока, а і від стану інших органів чуття. Результати досліджень показали, що на гостроту людського зору впливають будь-які подразники (слухові, нюхові, шкірні, медикаментозні), посилюючи чи знижуючи її. Значну увагу приділяв проблемі кольорового зору: аналізував факти, що обґрунтовують трикомпонентність кольорового зору, механізми патології кольорового зору, характерні особливості різних відділів зорового аналізатора, що забезпечують кольорову чутливість ока.

Кречмер Ернст (1888 – 1964) – німецький психолог і психіатр, творець типології темпераменту на основі будови тіла. Спираючись на обчислення співвідношень частин тіла, проведених під час обстеження хворих, виділив основні типи будови тіла (чітко виражені астеничний, пікнічний і атлетичний та слабо виражений диспластичний). Ці типи конституції тіла зіставив із психічними захворюваннями, описаними німецьким психіатром Е. Крепеліном, і припустив, що між ними існує певний зв'язок: пікніки більше схильні до захворювання маніакально-депресивним психозом, а астеники – до шизофренії. Висновки Е. Кречмера не були визнані науковцями, проте стимулювали відповідний напрям досліджень. На основі своєї теорії виділив 7 типів темпераменту: гіпоманічний, синтонний, флегматичний, гіперестетичний, власне шизотимічний, анестетичний і в'язкий. Теорію Е. Кречмера про взаємозв'язок психічних властивостей людини з конституцією її тіла критикували у зарубіжній і вітчизняній науці.

Кюльпе Освальд (1862 – 1915) – німецький філософ і психолог, засновник Вюрцбурзької школи психології мислення. Творчо використовуючи ідеї В. Вундта, застосовував методику експериментальної інтроспекції у дослідженнях вищих психічних процесів – мислення і волі. Досліджував особливості процесуального аспекту мислення. Предметом його досліджень були психічні акти і стани, названі «емпіричним мисленням», що є конкретною реалізацією «чистого мислення», підкореного законам формальної логіки. Вважав, що спостереження психічного акту стає можливим лише після його завершення, за допомогою «систематичної інтроспекції». Використовуючи розроблену методику, О. Кюльпе і його колеги виділили

специфічні відмінності мислення від інших психічних процесів: його спрямованість, детермінованість поставленим завданням, цілісність, безобразність (не наочність) та ін. Праці О. Кюльпе та його учнів (Н. Аха, К. Бюлера та ін.) започаткували експериментально-психологічні дослідження процесу мислення.

Лазурський Олександр Федорович (1874 – 1917) – українсько-російський психолог, ініціатор створення характерології – науки, яка досліджує індивідуальні особливості компонентів психічної організації людей і способи їх поєднання, що зумовлюють різноманітність людських характерів. Основним завданням характерології вважав створення науково обгрунтованого опису індивідуальності. Багато років працював над проблемою методу в психології. Не заперечуючи методу самоспостереження, основними методами психологічного дослідження вважав спостереження й експеримент. Аналізуючи можливості, переваги і недоліки кожного з методів, у 1910 році створив метод «природного експерименту», в якому поєднані позитивні аспекти спостереження і експерименту. У процесі розвитку теорії особистості у 1916 році запровадив поняття «ендопсихіка» і «екзопсихіка». До ендопсихіки відносив внутрішні механізми особистості, які об'єднують характер, розумову обдарованість і темперамент, до екзопсихіки – ставлення особистості до зовнішніх об'єктів і середовища загалом. Виходячи з цих понять, зробив спробу класифікації особистостей, за основу якої взяв принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища.

Ланге Карл-Георг (1834 – 1900) – датський фізіолог, медик і філософ, автор периферичної теорії емоцій. У своїй судинно-руховій теорії емоцій відводив провідну роль сомато-вегетативному компоненту. Емоції розглядаються як суб'єктивні утворення, які виникають у відповідь на нервові збудження, зумовлене станом іннервації та діаметром кровоносних судин вісцеральних органів. Цю теорію Ланге розробив, не будучи ознайомленим з теорією В. Джемса, тому вона одержала назву теорії Джемса – Ланге.

Ланге Микола Миколайович (1858 – 1921) – український психолог, який першим в Україні при Одеському університеті створив експериментальну психологічну лабораторію. На основі

своїх досліджень сформулював закон перцепції, в якому розкрив фазовий характер процесу сприймання. Є розробником моторної теорії уваги, за якою рух розглядав як умову, що не лише супроводжує, а й поліпшує сприймання. Наголошуючи на значенні психіки в біологічній еволюції матерії, виступив проти теорії психофізичного паралелізму.

Леві-Брюль Люсьєн (1857 – 1939) – французький філософ і психолог, представник французької соціологічної школи, дослідник проблеми первісного мислення. Спираючись на запозичене у Е. Дюркгейма поняття встановлених суспільством і засвоєних індивідом «колективних уявлень», проаналізував первісні міфи, звичаї, вірування народів Африки, Австралії й Океанії і дійшов висновку про суттєву відмінність первісного мислення від свідомості цивілізованої людини. За змістом первісне мислення – містичне, в ньому немає відмінності між природним і надприродним; за логікою – воно нечутливе до суперечностей, непроникне для досвіду і, замість спрямованості на встановлення логічних відношень між предметами, підпорядковується закону партиципації (визнає існування різних форм передавання властивостей одного предмета іншому шляхом дотику, зараження тощо). Цю форму логіки назвав пралогічним мисленням. У сфері практичної дії мислення первісної людини вважав аналогічним мисленню цивілізованого індивіда. Логічне і пралогічне мислення – це не стадії, а типи мислення, які співіснують в одному суспільстві. Пралогічне мислення не переростає в логічне. Однак із розвитком суспільства сектор логічного мислення збільшується, витісняючи пралогічне. Праці Л. Леві-Брюля відіграли значну роль у критиці англійської антропологічної школи, яка висловлювала гіпотезу про тотожність розумових операцій у людей різних епох і культур. Розроблювана Л. Леві-Брюлем проблема соціальної зумовленості людської психіки та її розвитку є важливим кроком на шляху до розуміння природи людини.

Левін Курт (1890 – 1947) – німецько-американський психолог, творець топологічної і векторної психології, який за своїми поглядами був близький до гештальтпсихології. Розробив цілісний підхід до вивчення явищ людської поведінки,

гостро критикуючи асоціативну психологію, зокрема концепцію афективно-вольових актів і вчення Н. Аха про детермінуючі тенденції. Виступав за використання у психології фізичної теорії поля, поняття топології і векторного аналізу для опису мотиваційних відношень індивіда і середовища. Однак фізикалізм такого підходу обумовив обмеженість топологічної психології виключно аналізом і поданням формально-динамічного і структурного планів поведінки, що не розкриває соціальну і культурну природу особистості. Розробляв концепцію динамічної системи поведінки, яка знаходиться в напруженні, коли порушується рівновага між індивідом і середовищем. За його вченням про мотивацію, мотивами є різні об'єкти, в яких індивід відчуває потребу, або квазіпотреби – наміри особистості. Заперечував думку про те, що потреби людини є біологічно визначеними константами, а енергія і динаміка мотиву замкнуті в межах індивіда. На основі розроблених К. Левінім експериментальних методик, його учнями і послідовниками було проведено важливі дослідження: Б. Зейгарник – про забування завершених і незавершених дій, Г. Біренбаум – про забування намірів, Т. Дембо – про фрустрації, Ф. Хоппе – про рівень домагань та ін. В американський період своєї діяльності створив нову дослідницьку програму і від аналізу індивідуальної мотивації перейшов до вивчення проблем групової динаміки.

Лейбніц Готфрід-Вільгельм (1646 – 1716) – німецький філософ, математик, історик і юрист. У своїх роботах критикував вчення Дж. Локка про душу як «чисту дошку», на якій життєвий досвід ставить свої знаки. Вважав, що душа до набуття реального досвіду має свої індивідуальні особливості, задатки чи схильності, від яких залежить сприймання зовнішніх вражень. Розробив концепцію малих перцепцій, всупереч теоріям Р. Декарта і Дж. Локка розділив психіку і свідомість. Відзначаючи, що існують малоусвідомлювані і зовсім неусвідомлювані психічні процеси, підійшов впритул до постановки проблеми несвідомого у психології. Поширюючи на людську свідомість свою ідею неперервної градації психічних образів, розділив перцепцію й апперцепцію. До перцепції відносив презентацію певного змісту, а під апперцепцією – його

чітке усвідомлення, яке охоплює загострену увагу й активну роботу пам'яті. Фактично апперцепцію розглядав як форму активності душі, що проявляється навіть у елементарних відчуттях. У розв'язанні психофізичної проблеми дотримувалася ідеї психофізичного паралелізму, вважаючи, що між психічним і фізичним існує не взаємодія, а відповідність у вигляді «встановленої Богом гармонії». Вважав, що душа і тіло діють самостійно, але від точності і злагодженості їх руху створюється враження про їх взаємозалежності.

Леонтьєв Олексій Миколайович (1903 – 1979) – російський психолог, один з авторів концепції діяльнісного підходу до вивчення психічних явищ. У 20-ті роки ХХ ст. у співпраці з Л. Виготським і О. Лурією розробив культурно-історичну теорію, провів низку експериментальних досліджень (довільної уваги і пам'яті), які розкривали механізм виникнення і формування вищих психічних функцій. Досліджував природу людського конфлікту. З 1930 року працював в Українському психоневрологічному інституті і очолював Харківську школу психологів, де започаткував теоретичну і експериментальну розробку проблеми діяльності. У 1936 році переїздить до Москви, де досліджує проблеми психології, серед яких найважливішими були виникнення і розвиток психіки у філогенезі, виникнення свідомості в антропогенезі в зв'язку з розвитком трудової колективної діяльності, структури діяльності. На основі запропонованої О. Леонтьєвим схеми структури діяльності, співвіднесеної з цілями і мотивами діяльності, вивчають і психічні явища (увагу, сприймання, пам'ять, мислення, свідомість та ін.). Значну увагу в своїх працях відводив питанням психології мистецтва, методології та історії психології. Діяльнісний підхід до вивчення психіки і свідомості, запропонований О. Леонтьєвим, продовжує розвиватися при розробленні проблем у віковій, педагогічній, соціальній, медичній та інших галузях психологічної науки.

Лешлі Карл-Спенсер (1890 – 1958) – американський психолог, дослідник проблем фізіології мозку. Вивчаючи проблему локалізації психічних функцій, виявив у мозку локальну ділянку, відповідальну за зорове розрізнення. Досліджував зміни, які відбувалися у психічній регуляції

поведінки тварин, внаслідок чого заперечив залежність їх вищих пристосувальних реакцій від кількості видаленої мозкової речовини. Запропонував два принципи, які застосовуються у фізіології мозку: 1) принцип цілісної дії, що проявляється в опосередковуванні певних навчальних завдань корою головного мозку загалом; 2) принцип еквіпотенціальності, або здатності певних ділянок нервової системи приймати на себе функції других частин, що згодом було підтверджено експериментально. Цим було спрощено його попередню позицію, за якою стверджувалась еквіпотенціальність для будь-яких частин мозку.

Ліппс Теодор (1851 – 1914) – німецький філософ, психолог і естетик, який наприкінці XIX ст. разом з В. Вундтом і Г. Еббінгаузом здійснював систематизацію німецької психології. Вважається розробником теорії емпатії як особливого психічного акту, коли людина у процесі сприймання об'єкта ніби проєктує на нього свій емоційний стан, відчуваючи при цьому певні позитивні чи негативні естетичні переживання. Вони не викликані сприйманим витвором, а ніби доповнюють його. Вважав, що при сприйманні неживих об'єктів з'являється відчуття наповненості їх внутрішнім життям. На основі своїх міркувань пояснював деякі оптико-геометричні ілюзії сприймання. На його думку, вертикальні лінії сприймаються довшими, ніж є насправді, тому що спостерігач почуває себе так, ніби він витягується догори. Праці Т. Ліппса мають практичне значення і використовуються у психології мистецтва.

Локк Джон (1632 – 1704) – англійський філософ, психолог і педагог. Протиставивши своє вчення про походження усіх ідей з досвіду теорії Р. Декарта про наявність у душі вроджених ідей, створив основи для розвитку емпіричної психології свідомості. Вважав, що в досвіді об'єднуються чуттєві враження від зовнішніх об'єктів і ті, які відчуває душа у процесі своєї власної діяльності. Виділив дві форми досвіду: зовнішній досвід, що створюється на основі відчуттів, і внутрішній (рефлексію), за допомогою якої пізнається діяльність власного розуму. Стверджуючи, що свідомість є сприйманням людиною власної душі, вплинув на розвиток інтроспективної психології. На основі твердження, що поняття утворюються за допомогою

операцій розуму (порівняння, абстрагування й узагальнення), обґрунтував концепцію емпіричного узагальнення, яка стала домінуючою в педагогіці, психології та методиках викладання різних навчальних дисциплін.

Ломброзо Чезаре (1836 – 1909) – італійський психіатр і криміналіст, засновник антропологічної школи кримінології. Одним із перших розпочав систематизоване дослідження злочинців, спираючись на фіксовані антропометричні дані, одержані за допомогою краніографа – приладу, призначеного для вимірювання розмірів частин обличчя та голови. На думку Ломброзо, злочинець – це дегенерат, який відстав у своєму розвитку від розвитку людства і не може стримувати свою злочинну поведінку. Тому стратегія суспільства відносно такого «вродженого злочинця» – позбавити його свободи. Основними ознаками, які свідчать про відставання у розвитку та кримінальні нахили, вважав приплюснутий ніс, низький лоб, великі щелепи та ін. На основі фактичного матеріалу встановив, що деякі злочини мають сезонний характер. Припускав, що геніальність відповідає ненормальній діяльності мозку, яка межує з епілептоїдним психозом. Наукова спадщина Ломброзо вплинула на створення морфологічної теорії темпераменту Е. Кречмера.

Ломов Борис Федорович (1927 – 1989) – російський психолог, один із розробників проблем інженерної психології в СРСР. У науковій роботі особливу увагу приділяв вивченню проблем взаємодії людини з різними технічними пристроями, проводив дослідження окремих проблем авіаційної і космічної психології. Розробляючи загальні методологічні проблеми психології, сформулював принципи системного підходу до аналізу психічних явищ, визначив місце і роль психології в системі інших наук. Психіку розглядав як багатомірну, ієрархічно організовану, динамічну систему. Разом із співробітниками проводив психологічне дослідження окремих аспектів спілкування. Стрижнем наукової творчості Ломова є ідея цілісного підходу до вивчення людини.

Лоренц Конрад-Захарія (1903 – 1989) – австрійський природодослідник, один із творців сучасної етології. Відкрив явище імпринтингу – особливої форми научіння, яка

спостерігається на ранніх етапах життя тварин. Знаходячись на позиціях біхевіоризму, який розглядав поведінку тварин повністю залежною від рефлексів, а не інстинктів, на основі результатів власних дослідів установив, що насправді інстинктивна поведінка тварин є внутрішньо вмотивованою. У 1936 році вивів правило: інстинкти викликаються не рефlekсами, а внутрішніми спонуканнями. У співпраці з голландським зоопсихологом Н. Тінбергеном розробив вчення про інстинктивну поведінку тварин та її розвиток у онто- та філогенезі. Це вчення ґрунтується на припущенні, що джерелом інстинктивної поведінки тварин є внутрішні мотиви, які спонукають до пошуку стимулів, зумовлених середовищем. А орієнтувальна поведінка тварин, яка виявляється в автоматичному виконанні стереотипних рухів, виникає лише тоді, коли тварина стикається з певними сигнальними для неї подразниками. Незважаючи на значний внесок у науку, Лоренца критикують за те, що в деяких своїх працях (зокрема «Так зване зло») поширював біологічні закономірності поведінки тварин на людське суспільство.

Лурія Олександр Романович (1902 – 1977) – радянський психолог, який, вивчаючи афективні процеси у людини, розробив методику «зв'язаних моторних реакцій», що згодом стала використовуватися у «детекторі брехні». Разом з Л. Виготським, О. Леонтьєвим та іншими психологами заклав основи культурно-історичної теорії людської психіки, приділяючи головну увагу питанням соціальної зумовленості мислення людини. Найбільший внесок зробив у розвиток нейропсихології. Розробив її теоретичні основи і запропонував ряд методів дослідження психічних функцій, зібрав значний фактичний матеріал з нейропсихології сприймання, пам'яті, мислення, мовлення та ін., запропонував класифікацію афазій. Автор теорії системної динамічної локалізації вищих психічних функцій. На основі власного клінічного досвіду, здобутого при лікуванні поранених у роки Другої світової війни, створив особливий нейропсихологічний напрям, обґрунтував теорію і методи відновлення вищих психічних функцій, порушених внаслідок локальних уражень мозку. В останні роки життя

активно працював над питаннями нейропсихології мозку та нейролінгвістики.

Макаренко Антон Семенович (1888 – 1939) – український педагог, який розробив концепцію формування особистості в колективі, за якою психологія розвитку особистості розглядалась у різних аспектах («проектування» особистості, перспективні лінії її розвитку, взаємовідносини особистості та колективу, формування мотиваційної сфери, формування характеру та ін.). Особливого значення надавав вивченню якостей особистості. Досліджував мотиваційну сферу, розробляв прийоми і механізми формування суспільно цінних якостей особистості, надаючи перевагу вихованню, формуванню і розвитку морально виправданих потреб. Створив широку програму вивчення рушійних сил розвитку особистості, в якій провідна роль належить вихованню потреб колективіста. Подолав пасивну споглядальність у психологічному дослідженні особистості. «Знання вихованця повинно прийти до вихователя не в процесі байдужого його вивчення, а тільки в процесі спільної з ним роботи і самої активної допомоги йому. Вихователю повинен дивитися на вихованця не як на об'єкт вивчення, а як на об'єкт виховання». Розкрив можливості вивчення особистості у процесі формування її праці та суспільної діяльності.

Мак-Дугалл Вільям (1871 – 1938) – англійсько-американський психолог, який увійшов в історію науки як засновник гормічної психології, основним поняттям якої є «горме» (грец. *horme* – потяг, прагнення, бажання) – рушійна сила інтуїтивного характеру, що реалізується в дії інстинктів. Інстинктом вважав вроджене утворення, що володіє спонукальною і керівною функціями та поєднує в собі процеси переробки інформації, емоційного збудження і готовності до моторної дії. На його думку, інстинкти є єдиним суттєвим рушієм учинків людини і визначають її як соціальну істоту. Прагнення до мети вважав фундаментальним явищем, властивим тваринам і людям. Отже, інстинктивне прагнення до мети первісно закладене уже в природі живого. Інстинкти тлумачив як детермінанти не лише поведінки, а і свідомості, стверджуючи, що жодна думка у людини не з'являється без

мотивуючого впливу інстинкту. Природним вираженням інстинктів є емоції. У книзі «Психологія: вивчення поведінки» (1912) розкрив основи своєї гормічної психології. Згодом поняття «горме» поширив і на неживу природу. Працював над розмежуванням понять «емоція» і «почуття» та встановленням їх суттєвих відмінностей.

Малков Микола Юхимович (1918 – 1987) – український психолог, дослідник проблем впливу типу нервової системи на розумову діяльність і навчання школярів. Розробив низку методик, застосування яких допомогло одержати нові дані про силу і рухливість нервових процесів у різних видах розумової діяльності, зокрема під час сприймання, запам'ятовування і мислення. Результати проведених досліджень індивідуальних особливостей нейродинаміки у старших школярів та індивідуально-психофізіологічних особливостей розумової діяльності у молодших школярів дали змогу зробити висновки про існування протягом коротких інтервалів часу залежності між індивідуальними відмінностями у розумовій витривалості та силою і рухливістю нервової системи. Встановив, що в спеціальних умовах індивідуально-психологічні відмінності визначають не лише динаміку розумової діяльності, а й кмітливість учнів, тобто творчий аспект їх мислення. Є розробником методик для професійного відбору до льотних училищ.

Маслоу Абрахам-Харольд (1908 – 1970) – американський психолог, один з основоположників гуманістичного напрямку в психології. У процесі свого становлення як психолога вивчав психоаналіз, гештальтпсихологію, праці К. Гольдштейна та інших учених. Відзначаючи роль психоаналізу в розвитку психології, зауважував: «Трохи спрощуючи, можна сказати, що Фройд представив нам хвору частину психології, і ми повинні тепер доповнити її здоровою частиною». Головним досягненням Маслоу є концепція цілісного підходу до людини й аналізу її вищих сутнісних проявів – любові, творчості, духовних цінностей, що вплинула на розвиток багатьох галузей науки. Існуючи у вигляді вроджених потенційних можливостей, ці особливості актуалізуються під впливом соціальних умов. Вважав, що поведінку людини визначають вищі потреби лише в

такій мірі, в якій задоволені її нижчі потреби. Порядок задоволення потреб повинен бути чітким: 1) фізіологічні потреби; 2) потреба в безпеці; 3) потреба в любові та прихильності; 4) потреба у визнанні й оцінці; 5) потреба в самоактуалізації — реалізації потенцій, здібностей і талантів людини. А. Маслоу писав: «Я уявляю собі самоактуалізовану людину не як звичайну людину, якій щось додано, а як звичайну людську істоту, у якої нічого не віднято». Самоактуалізацію як здатність мають усі психічно здорові люди, та лише у небагатьох вона є якоюсь мірою здійсненою. В останній книзі «Дальні досягнення людської природи» (1971) описав вісім шляхів, якими індивід може самоактуалізуватися. Наукові інтереси А. Маслоу стосувалися таких сфер людського життя, які не були об'єктами вивчення інших психологів (наприклад, застосування психології в сімейному бізнесі та ін.).

Мейман Ернст (1862 – 1915) – німецький педагог і психолог, один із засновників експериментальної педагогіки і педагогічної психології, автор праць, присвячених психології дитини. Мету експериментальної педагогіки вбачав у створенні емпіричного обґрунтування загальної педагогіки. Методами експериментальної педагогіки, на його погляд, повинні бути не тільки експеримент, а й пряме систематичне спостереження за діяльністю дітей, бесіди, аналіз і вивчення продуктів дитячої творчості тощо. Негативно ставився до масового спостереження за дітьми, визнавав лише індивідуальне дослідження дитини в штучній обстановці психологічної лабораторії та виступав проти спроб ставити дидактичні експерименти в умовах уроку. Предметом вивчення були ізольовано взяті функції дитини (увага, пам'ять тощо). Донині не втратили значення дослідження Меймана прийомів заучування і типології уявлень. Намагався синтезувати різні психологічні концепції розвитку дитини, її здібностей, успішності навчання і покласти їх в основу практики виховання. Однак через механістичне тлумачення розвитку як функції спадковості і середовища та протиставлення природного дозрівання навчанню Мейману не вдалося створити цілісну картину розвитку дитини.

Менчинська Наталія Олександрівна (1905 – 1984) – російський психолог, розробниця проблем педагогічної

психології. Спільно з Г. Костюком досліджувала проблему співвідношення навчання та розумового розвитку школярів. Велику увагу приділила вивченню особливостей формування наукових понять і закономірностей засвоєння знань. Праці Н. Менчинської присвячені розробленню ефективних прийомів роботи школярів при засвоєнні навчального матеріалу, питанням методики і психології навчання арифметиці молодших школярів, проблемі попередження і подолання неуспішності у школі.

Мілерян Євген Олександрович (1913 – 1983) – український психолог, який досліджував процес уваги, вивчав способи її збудження та відвертання, вікові та індивідуальні особливості її розвитку. За енцефалографічною методикою досліджував фізіологічні механізми уваги. Значна частина його наукових праць присвячена проблемі формування трудових політехнічних умінь у школярів. Автор багатьох апаратурних методик, зокрема методик відбору претендентів на навчання до льотних училищ. Вважається розробником теоретичних питань професійної психологічної діагностики.

Міль Джон-Стюарт (1806 – 1873) – англійський філософ і психолог, який розглядав психологію як «ментальну хімію» і прагнув розділити свідомість на частини аж до первісних елементів, а потім порівнювати їх з хімічними елементами. Вважав, що аналогія з хімією дасть змогу пояснити можливість виникнення нових продуктів розуму, які нічим не нагадують свої вихідні чуттєві компоненти. На його думку, кожна нова якість не може бути одержана через знання загальних законів із вихідних якостей, а визначається лише на основі досвіду. Припускав, що розкладання окремих відчуттів на первісні елементи уможливить розкриття таємниць психіки. Ці елементи, поєднуючись у різних комбінаціях, утворюють свідомість. Розглядаючи мислення та психіку як сукупність первинних процесів, перебував на позиціях психологізму. Механізм, який поєднує різні відчуття в єдине, назвав асоціацією. За допомогою асоціації намагався пояснити всі феномени буття і мислення людей. У праці «Система логіки» (1843) дійшов висновку, що всі знання людина одержує лише з досвіду. Тому психологія повинна перейти від спроби знайти апіорні (не забезпечені

досвідом) структури знання до вивчення результатів досвіду. Мислення людини, за Мілем, існує за певними законами, які відрізняються від законів матеріального світу, тому психологія має вивчати ці закони і бути «наукою про розум». Розмежував психічне і матеріальне, всі процеси психіки від матеріальних процесів. Психічне, на його думку, не може бути виведене і зрозуміле, виходячи з фізіологічної будови мозку і нервової системи. Методами пізнання психічного вважав самоспостереження та самоаналіз і вербалізацію їх результатів.

Морено Джекоб-Леві (1892 – 1974) – американський соціальний психолог і психіатр, автор методу соціометрії. Вивчаючи малі групи, дійшов висновку, що психологічне благополуччя особистості визначається її місцем у системі міжособистісних стосунків, які склалися в групі. Для виявлення цієї структури зв'язків, що ґрунтується на емоційному ставленні, симпатіях і антипатіях, розробив метод соціометрії. Його використання уможливило виявлення формальної картини існування міжособистісних стосунків. Цей метод є універсальним, його застосовують з діагностичною метою та для розв'язання різних конфліктів. Сформулював «соціодинамічний закон», який розкрив можливості для підвищення рівня згуртованості групи у результаті виведення з її складу осіб з низьким і введенням туди осіб з високим соціальним статусом. У книзі «Соціодрама» (1943) описав метод групової терапії, заснований на прийомах соціометрії. Соціодрама – це метод усунення конфліктів у різних групах. Згодом з'явився метод психодрами як вид групової психотерапії, який почали застосовувати при лікуванні неврозів, психосоматичних захворювань, алкоголізму, при відхиленнях у поведінці підлітків тощо.

Мюллер Йоганес-Петер (1801 – 1858) – німецький фізіолог, активний прихильник застосування експериментальних методів у фізіології. Пояснював різні психічні процеси, властивості і явища (відчуття, пам'ять, мислення, темперамент, сновидіння) діяльністю головного мозку. Стверджував, що просторові відчуття є природженими, закладеними у властивостях сітківки ока. Велике значення для розвитку фізіології і психології мав сформульований Мюллером

принцип «специфічної енергії органів чуття». Вважав, що збудження певного нерва завжди викликає характерне відчуття, тому що в кожному рецепторному відділі нервової системи закладена власна «специфічна енергія». Надалі цю ідею розвинули дослідники (сенсуалісти), які намагалися розмежувати функції нервової системи і точно встановити механізм дії всіх периферичних сенсорних рецепторів.

Мюнстенберг Гуго (1863 – 1916) – німецько-американський психолог, засновник психотехніки. Досліджував питання застосування гіпнозу і психології свідчень. Вивчав проблеми керування підприємствами, профорієнтації та профвідбору робітників, пристосування техніки до психічних особливостей людини та інші питання, пов'язані з підвищенням продуктивності праці робітників. Найкращим способом підвищення ефективності і продуктивності праці вважав підбір робітникам таких посад, які б відповідали їх характерові і розумовим здібностям. За допомогою методів психологічного відбору (тести інтелекту, моделювання процесу виробництва та ін.) роботодавці можуть виявляти знання, уміння і здібності майбутнього робітника. Не сформулював теорій і не створив наукової школи. Його дослідження функціональні, тобто слугують конкретним цілям і покликані допомагати людям.

Мюррей Генрі-Александр (1893 – 1988) – американський психолог і медик, який збагатив світову психологічну науку розробками в галузі теорії діагностики особистості. Персонологія Мюррея, яка ґрунтувалася на праці З. Фрейда про ранні дитячі фіксації, комплекси й охоплювала модифіковані поняття Ід, Его і Супер-Его, була спрямована на аналіз їх індивідуальних проявів. Порівняно з З. Фрейдом і А. Адлером Мюррей виявив більшу кількість базових потреб, де водночас із первинними (вітальними) виділялись вторинні (психогенні), властиві людині потреби. Виділив 36 потреб і визначив відповідні їм спонукальні умови («тиск»), а також запропонував опитувальник для виявлення індивідуальних відмінностей у мотивах. До переліку потреб відносив потреби в досягненні, повазі, порядку, спілкуванні, в незалежності, увазі до себе, захисті, допомозі, домінуванні, грі, особі іншої статі та інші. Одним із перших став розглядати мотиви як стійкі особистісні

диспозиції. Спеціаліст у галузі дослідження мотиваційної сфери особистості, а також теорії і практики застосування проєктивних методик.

М'ясищев Володимир Миколайович (1892 – 1973) – російський психіатр, психотерапевт і психолог, який розробляв проблеми психофізіології і клініки нервово-психічних розладів, а також досліджував соціально-педагогічні аспекти психотерапії. Грунтуючись на наукових поглядах О. Лазурського, розробив теорію особистості на основі її відношень.

Небилицин Володимир Дмитрович (1930 – 1972) – російський психолог, який, спираючись на дослідження Б. Теплова, розробив основні принципи диференціальної психофізіології. Експериментально підтвердив гіпотезу про обернену залежність між силою нервової системи і чутливістю. Створив низку електро-енцефалографічних методів дослідження динаміки нервових процесів. Властивості нервової системи розглядав як основні детермінанти індивідуальних відмінностей між людьми. Вперше виділив таку властивість нервової системи як динамічність нервових процесів. На основі аналізу функціональних станів людей в умовах трудової діяльності, зокрема людини-оператора в системах управління, розкрив роль типологічних властивостей нервової системи в індивідуально-психологічній своєрідності її виконання. За результатами проведених досліджень висунув гіпотезу про загальні властивості нервової системи, які є основою таких психологічних характеристик як активність і саморегуляція. Розробляв проблему темпераменту. Разом з Б. Тепловим уперше застосував методи факторного аналізу при обробці результатів психологічних досліджень.

Нюттен Жозеф (1909 – 1988) – бельгійський психолог, розробник проблем психології навчання, мотивації й особистості. Запропонував чітку емпірично обґрунтовану теорію виникнення, формування, будови і функціонування людської мотивації в цілісній структурі поведінки. Базовою одиницею аналізу вважав нерозривно існуючий функціональний зв'язок «індивід – середовище». Теорія мотивації Ж. Нюттена поєднала

досягнення когнітивної, поведінкової й екзистенціальної психології.

Олпорт Гордон (1897 – 1967) – американський психолог, представник персонологічного напрямку психології особистості, засновник системного підходу до вивчення особистості. Розглядав особистість як динамічну організацію особливих мотиваційних систем звичок, установок і особистісних рис всередині індивіда, які визначають унікальність його пристосування до середовища. Ці системи утворюються і розвиваються у неперервній взаємодії людини із середовищем, зокрема соціальним. На відміну від психоаналізу, який шукає причини поведінки людини у минулому, Г. Олпорт вбачав їх в теперішньому і майбутньому особистості. Стан особистості розглядав у перспективі її майбутніх можливостей, боротьба за реалізацію яких визначає її активність. Проте розвиток мотиваційної сфери особистості, за Г. Олпортом, – це автономний процес, у якому не враховується вплив факторів соціальної системи, в якій перебуває індивід. Такі погляди стали основою принципу функціональної автономії мотивів, за яким стверджується, що мотиви, які ґрунтуються на біологічних потребах, при їх реалізації можуть ставати достатньо незалежними від їх біологічної основи.

Охорович Юліан-Леопольд (1850 – 1917) – українсько-польський психолог, ініціатор першого Міжнародного психологічного конгресу, один із засновників Міжнародного інституту психології. У науковому світі визнаний завдяки працям з проблем гіпнозу. Сконструював гіпноскоп – прилад, який дає змогу визначати навіюваність людини, і розробив теорію ідеопластії, яку визначав як «фізіологічну реалізацію думки». У своїх працях з'ясував сутність гіпнотичного стану і механізми словесної дії при гіпнотичному впливі на людину. Досліджував особливості передавання емоційних станів, відчуттів, думок, волі, мислення навіювання із затримкою і на відстані та інші проблеми. Наукова творчість Охоровича мала новаторський характер. Був членом наукових психологічних товариств Англії, Нью-Йорка, Берліна, Лейпцига, Будапешта, віце-президентом Польського товариства психологів.

Павлов Іван Петрович (1849 – 1937) – російський фізіолог, лауреат Нобелівської премії (1909), який, розвиваючи ідеї І. Сеченова, створив вчення про вищу нервову діяльність, що уможливило розкриття фізіологічних механізмів психічної діяльності тварин і людини. Розробив вчення про умовні і безумовні рефлекси. Вважав, що основним актом поведінки є умовний рефлекс, за допомогою якого організм пристосовується до мінливих умов існування, виробляє нові, адекватніші форми поведінки, відмінні від вроджених безумовних рефлексів. Досліджуючи особливості утворення і зміни умовних рефлексів, розкрив основи деяких нервово-психічних проявів, зокрема неврозів. Крім умовних, виділив інші види рефлексів (орієнтувальний, рефлекс мети, рефлекс свободи), що дало змогу пояснювати особливості поведінки тварин. Трансформував вчення про органи чуття у вчення про аналізатори як цілісні сенсорні системи, що здійснюють вищий аналіз і синтез зовнішніх і внутрішніх подразників. Однією з найвагоміших його заслуг є вчення про дві сигнальні системи. У людини слово як «сигнал сигналів» створює мозку можливість відображати навколишню дійсність в узагальненій формі, що змінює рівень регуляції поведінки. Важливе значення для фізіології і психології мало розроблене Павловим вчення про типи вищої нервової діяльності. Наукова спадщина Павлова позитивно вплинула на розвиток біхевіоризму, зоопсихології, психофізіології індивідуальних відмінностей та інших наук.

Піаже Жан (1896 – 1980) – швейцарський психолог, творець генетичної епістемології, засновник Женевської школи генетичної психології. Аналізуючи процес обробки результатів тестування, дійшов висновку про неефективність тестової методики, яка ґрунтується на оцінюванні кількості правильних відповідей. На його думку, найважливішими є помилкові судження, бо вони розкривають схеми дитячого мислення. За допомогою клінічної бесіди встановив, що особливою характеристикою пізнавальної діяльності дитини є егоцентризм, що проявляється в нездатності зрозуміти позицію інших, тобто її мислення підпорядковане «логіці» власного сприймання. Це породжує егоцентричність мовлення дитини, що гальмує його основну (комунікативну) функцію. Подолання егоцентризму

відбувається в процесі соціалізації. Згодом Піаже змінив свої погляди в процесі створення концепції стадіального розвитку інтелекту. Вважаючи розумові дії результатом інтеріоризації первісно зовнішніх дій, виділив стадію сенсомоторного інтелекту (0 – 2 років), стадію доопераційного мислення (2 – 7 років), стадію конкретних операцій (7 – 12 років) і стадію формальних операцій (12 – 15 років). Проголошені Піаже принципи операційної концепції вплинули на розробку проблеми методології пізнання. Л. Виготський, О. Леонтьєв критикували Піаже за трактування розвитку як спонтанного процесу, незалежного від навчання, за розгляд егоцентричного мовлення, як такого, що поступово зникає, а не як проміжного етапу у формуванні внутрішнього мовлення. Праці Піаже в галузі дитячої психології одержали широке визнання та використовуються педагогами і психологами всього світу.

Пірсон Карл (1857 – 1936) – англійський математик і біолог, який розробив статистичний метод обробки експериментальних результатів, що одержав широке використання у психології при обчисленні коефіцієнта кореляції між різними змінними.

Платон (427 – 347 до н. е.) – давньогрецький філософ, засновник філософського ідеалізму, який основою буття вважав незмінні і вічні ідеї, блідим відображенням яких є матеріальний світ. У своєму вченні про душу дотримувався ідеї безсмертя і переселення душ. Стверджував, що людська душа до свого земного існування перебуває у світі ідей, споглядає їх, а після смерті знову повертається в надчуттєвий світ. Відтворення нею того, що вона пізнала до переселення в тіло, і породжує знання.

Потебня Олександр Опанасович (1835 – 1891) – українсько-російський філолог, психолог і етнограф. Розглядав мову як діяльність і орган, що породжує думку. Психічне відображення тлумачив як мовленнєву представленість різних явищ у свідомості індивіда. Відношення людини до навколишньої дійсності вчений зумовлював тим способом, яким ця дійсність представлена їй в мові. Вважав, що психологія кожного народу обмежена сферою його мови. Розуміння розглядав як активний творчий процес, що формує індивіда, передусім його духовну сферу. Значну увагу приділяв розробці

проблем психології мистецтва, а поезію вважав творчою розробкою смислу слова. Створив психологію сприймання і розуміння художніх творів та розгорнуту теорію творчого процесу з аналізом художньої та наукової творчості. Науково дослідив проблему співвідношення пізнання світу та самопізнання. Самопізнання розглядав не як пасивне споглядання, а як активну діяльність, під час якої людина глибше пізнає себе.

Прокопівко Людмила Микитівна (1927 – 1989) – український психолог, праці якої присвячені питанням вікової та педагогічної психології (проблеми вивчення учнями мови, засвоєння студентами психологічних знань, особливості розвитку мислення та ін.). Розробляла проблеми психологічних аспектів програмування, алгоритмізації і комп'ютеризації навчання, формування моральних якостей у дітей в умовах шкільного і сімейного виховання, з'ясування психологічних умов становлення гармонічно розвиненої особистості. Продовжуючи традиції свого вчителя Г. Костюка, намагалася узгодити досягнення педагогічної психології з практичними потребами школи. Значну увагу приділяла комплексному вдосконаленню змісту і методів навчання з акцентом на розвиток активності учнів.

Пуні Авксентій Цезаревич (1898 – 1985) – російський психолог, засновник радянської психології фізичної культури і спорту. Розробляв проблеми, пов'язані з виявленням психологічних основ технічної і вольової підготовки спортсменів, психологічної готовності до змагань, міжособистісних стосунків у спорті, особистості спортсмена. У психології спорту вперше встановив вплив уявлення руху на тренування самих рухів. Розробляв питання співвідношення усвідомлюваного і неусвідомлюваного у формуванні рухових навичок. Виявив особливості рухової пам'яті, тактичного мислення, передстартового стану і стану «мертвої точки» у спортсменів. Унаслідок проведених досліджень установив важливі закономірності утворення рухових навичок у процесі тренування.

Пуркінє Ян-Євангеліста (1787 – 1869) – чеський фізіолог і психолог, який відкрив низку феноменів, що стосуються

відчуттів і сприймань. Вважав, що суб'єктивні відчуття (залежні від органу чуття) треба відмежувати від відчуттів, які відповідають зовнішній реальності. За результатами проведених досліджень описав особливості зміни кольору сприйманого подразника від центра сітківки до її периферії. Основою єдності відчуттів вважав не інтегруючу здатність свідомості, а те, що закладено в сприйманому об'єкті від природи, елементарні якості. На думку Пуркінє, таких якостей є нескінченна кількість, але нашим відчуттям їх відкрито небагато, а лише ті, які необхідні для успішного розв'язання життєвих задач. Відомий своїми відкриттями у фізіології. Виявив спеціалізовані м'язові клітини (волокна Пуркінє), які проводять збудження до скорочуваних елементів серцевого м'яза і спільно з нервовими волокнами забезпечують ритмічну роботу серця. Виокремив у корі мозочка великі нейрони (клітини Пуркінє), аксони яких виходять за її межі. Через них відбувається вплив кори мозочка на його рухові центри. Виявив ядро яйцеклітини і запровадив у наукове використання термін «протоплазма».

Рібо Теодюль-Арман (1839 – 1916) – французький психолог і філософ, основоположник дослідного напрямку у французькій психології. У середині XIX ст. на основі критичного аналізу основних напрямів сучасної йому психології розробляв програму нової дослідної психології. На думку Рібо, наукова психологія повинна бути експериментальною, а предметом її вивчення мають стати конкретні факти психічного життя людини в їх взаємозв'язку з фізіологічними і соціальними умовами. На відміну від В. Вундта, мав на увазі насамперед психологічний експеримент. У своїй практиці застосовував патопсихологічний метод при вивченні закономірностей нормальної психіки, на основі результатів власних досліджень сформулював закон регресії пам'яті. Найвідомішими у науковій спадщині Рібо є теорія довільної уваги й уваги, праці з психології почуттів, розвитку загальних понять та інших психічних явищ, у яких орієнтувався на принципи і методи природознавства, на уявлення про рефлекторні механізми психіки, її соціальну природу. Асоціаністська концепція Рібо мала матеріалістичне спрямування, що позитивно вплинуло на становлення психології як самостійної науки.

Роджерс Карл-Ренсом (1902 – 1987) – американський психолог, один із творців гуманістичної психології. У структурі особистості найголовнішим вважав Я-концепцію, яка утворюється внаслідок взаємодії суб'єкта із зовнішнім (насамперед соціальним) середовищем. Створена Роджерсом система психотерапії була спрямована на усунення дисонансу між реальним досвідом і Я-концепцією та досягнення відповідності між ними. Наявність дисонансу активізує дію механізму психологічного захисту, що може призвести до психологічної дезадаптації особистості, яка повинна бути відкрита для досвіду. Відповідність досвіду Я-концепції забезпечує вдосконалення людського Я. Відійшов від традиційного підходу, прийнятого в психотерапії, та застосував інший, який назвав «недирективна психотерапія, центрована на клієнті». У психотерапії замінив поняття «пацієнт» на поняття «клієнт», бо пацієнт – це хвора людина, яка потребує кваліфікованої допомоги лікаря-психіатра, а клієнт – людина, якій потрібно розв'язати свої проблеми, і вона могла б сама перебороти труднощі, але звертається за послугою до психолога. Основою психотерапії Роджерса є правило: не давати порад клієнтові й уникати оцінок його поведінки, але у результаті глибокого емпатичного контакту активізувати творчі здібності, необхідні для самостійного розв'язання його проблем. На думку Роджерса, терапія – це «вивільнення уже наявної здатності в конкретному індивіді, а не кваліфіковане маніпулювання більш чи менш пасивною особистістю». Розроблені Роджерсом прийоми недирективної психотерапії загально визнані і нині використовуються в різних країнах.

Роршах Герман (1884 – 1922) – швейцарський психолог і психіатр, який у 1911 започаткував дослідження закономірностей сприймання слабоструктурованих об'єктів. Створив основу для проєктивного підходу до вивчення особистості в психодіагностиці. Увів у наукове використання термін «психодіагностика». Автор відомого психодіагностичного тесту вивчення особистості, її структури і неусвідомлюваної мотивації. Сутність тесту полягає в інтерпретації досліджуваним набору чорнильних плям різної конфігурації і кольору. У такий спосіб виявляють домінуючі

спонукання і приховані установки, риси характеру та ін. особливості особистості, які цікавлять дослідника.

Россолімо Григорій Іванович (1860 – 1928) – російський невролог і психолог, автор одного з перших тестів інтелекту. Розроблена ним шкала «психологічних профілів» уможливила кількісне оцінювання індивідуальних психічних властивостей, що дало змогу сформувавши цілісне уявлення про особистість. Россолімо виділив 11 психічних процесів, які поділялись на кілька груп. Кожному психічному процесу відповідали певні завдання, за результатом виконання яких визначалася його «висота». На графіку вона виражалася висотою ординати, визначеною кількістю десятих долей максимальної величини, однакової для всіх процесів. Наприкінці дослідження всі точки графіка сполучалися лініями, тобто одержувався психологічний профіль. Інтерпретація результату здійснювалася у процесі порівняння одержаного профілю з нормативним, а також порівнянням з нормами середньої висоти профілю. Метою методики Россолімо була розробка критеріїв відмінності нормальних дітей від дітей з різними ступенями розумової відсталості. На основі показників профілю створив класифікацію типів розумової відсталості. Дану методику також використовували для дослідження хворих з різними психічними розладами.

Рубінштейн Сергій Леонідович (1889 – 1960) – українсько-російський психолог, один із творців діяльнісного підходу в психології, основою якого є принцип єдності свідомості і діяльності, сформульований вченим у 1922 році і оформлений у психологічних термінах у 1934 році. Стверджував, що людина та її психіка спочатку формуються в практичній діяльності, а тому повинні вивчатися через їх прояви у грі, навчанні, пізнанні, праці та ін. видах діяльності. Основними положеннями в теорії діяльності Рубінштейна є: 1) діяльність завжди має соціальний характер, вона здійснюється тільки суб'єктом; 2) діяльність як взаємодія суб'єкта з об'єктом завжди є предметною і змістовною; 3) діяльність визначається своїм об'єктом не прямо, а опосередковано, через її цілі, мотиви, інтереси тощо. Це положення є частковим вираженням сформульованого

Рубінштейном загальнофілософського принципу детермінізму: «зовнішні причини діють через внутрішні умови». У 1935 році дійшов висновку, що основним способом існування психічного є існування його як процесу або діяльності. Визначив мислення як процес, який формується внаслідок неперервної взаємодії суб'єкта з об'єктом пізнання. Найяскравіше це проявляється при розв'язуванні людиною проблем у процесі її життєдіяльності. У 1940 році у праці «Основи загальної психології» вперше виклав свою теорію особистості. За Рубінштейном, особистість є цілісною системою, основою зв'язку всіх психічних процесів, що їй належать і нею скеровуються. Останній період наукової творчості вченого позначився розробкою концепції людини. Проблему людини розглядав на особистісному рівні в психологічному і етичному аспектах.

Саллівен Гаррі-Стек (1892 – 1949) – американський психіатр і психолог, який разом з К.-К.-Д. Хорні і Е. Фроммом заснував течію неофройдизму. Модернізуючи класичний психоаналіз, вважав, що основою психічного розвитку особистості є міжособистісні стосунки, в яких особистість формується і проявляється. На відміну від З. Фрейда, який розглядав лібідо як енергетичне джерело поведінки, називав найважливішим компонентом особистості систему динамізмів, що є особливими «зразками енергії», які виявляються в міжособистісних стосунках і забезпечують задоволення потреб. В останні роки свого життя вивчав стан тривожності. На його думку, організм намагається досягти динамічної постійності, за якої відбувається задоволення всіх потреб. На психологічному рівні людина прагне пристосуватися до середовища. Якщо біологічний і психологічний рівень поєднуються, то у неї виникає почуття високої самоповаги. Неузгодженість потреб і способів їх задоволення породжує особистісне напруження, тривогу. Тривожність відносив до тієї сили, яка виникає від низької самооцінки і спричинює тривогу та знервованість людини. Тривожність є причиною багатьох психічних захворювань. Основне завдання психотерапії вбачав у виробленні захисних механізмів особистості, які забезпечили б їй відповідне пристосування до середовища. Досягти цього

намагався за допомогою розробленого ним методу «психіатричного інтерв'ю».

Сельє Ганс (1907 – 1982) – канадський біолог і лікар-патолог, який, розробляючи концепцію стресу, увів поняття «адаптаційний синдром» як сукупність нейрогуморальних реакцій, які забезпечують мобілізацію всіх психофізіологічних можливостей організму для адаптації у складних умовах. Дослідження поведінки людини в екстремальних умовах і розроблене Г. Сельє вчення про стрес стало основою для формулювання поняття «**психологічний стрес**». Результати досліджень дали змогу Г. Сельє розробити низку методів для профілактики некрозу міокарда.

Сеченов Іван Михайлович (1829 – 1905) – російський фізіолог і психолог, який започаткував експериментальні фізіологічні дослідження головного мозку та розробив природничо-наукову теорію психічної регуляції поведінки. Виходячи з відкритого ним явища «центрального гальмування», стверджував, що всі акти свідомого і несвідомого психічного життя людини мають рефлекторне походження. Так була розв'язана проблема природи психічного, предмета і методів психології. Розглядав рефлекси не як механічну відповідь нервового центру на дію зовнішнього стимулу, а як рух, узгоджений з відчуттями. Предметом вивчення психології вважав різні види психічної діяльності людини, які треба розглядати не розрізнено, а в тісній системі взаємозв'язків. Основним методом психології, за Сеченовим, має бути метод об'єктивного спостереження за перебігом психічних процесів і явищ не тільки у зовнішній формі (розгорнуті рефлекси), а й у внутрішній. За своїми уявленнями Сеченов наблизився до поняття інтеріоризації, яке в психології з'явилося лише у ХХ ст. У програмі перетворення психології на самостійну дослідну науку покладався на метод спостереження за генезисом і еволюцією індивідуальної поведінки. Проте йому не вдалося втілити теоретичні уявлення в експериментальну програму. Згодом це здійснили його послідовники І. Павлов. В. Бехтерев. М. Бернштейн та ін.

Синиця Іван Омелянович (1910 – 1976) – український психолог і педагог, який розробляв проблеми мовної культури

учнів і вчителів. У своїх працях здійснив ґрунтовний аналіз структурних компонентів усного і писемного мовлення, їх взаємозв'язку та індивідуально-психологічних особливостей учнів, які виникають при засвоєнні мовлення. Встановив умови і вказав шляхи ефективного оволодіння усним і писемним мовленням. Розробив професіограму педагога, досліджував питання культури усного і писемного мовлення. Відомий своїми працями з питань педагогічної етики, такту та педагогічної майстерності вчителя.

Скіннер Беррес-Фредерік (1904 – 1990) – американський психолог, представник сучасного біхевіоризму, автор концепції оперантного обумовлення в процесі навічіння. Критикував необіхевіоризм, зокрема заперечував необхідність уведення «проміжних змінних» між діючим стимулом і реакцією організму. Наголошував, що психологія повинна описувати зв'язки між стимулом, реакцією і підкріпленням, що зближувало його оперантний біхевіоризм із класичним. Значним внеском у науку вважаються розроблені Скіннер оригінальні експериментальні методики, зокрема т. зв. скіннерові ящики. Спостерігаючи за поведінкою тварин у розроблених ящиках, виділив 2 типи умовних рефлексів – S і R. До типу S відніс ті рефлекси, за яких реакція виникає лише у відповідь на вплив певного подразника. Таку поведінку було названо респондентною. Рефлекси, зафіксовані в скіннеровому ящику, відніс до типу R. У них тварина спершу здійснює реакцію, яка потім підкріплюється. Така поведінка називається оперантною. Вона активна і спрямована на дослідження навколишнього світу, а респондентна – реактивна і лише відповідає тим впливам, які мали сигнальне значення при класичному обумовлюванні. Припускаючи, що між механізмами поведінки людини і тварин немає принципової різниці, переніс результати експериментів на оволодіння мовою, психотерапію та шкільне навчання, ставши ініціатором програмованого навчання, яке за своєю суттю було механістичним. У праці «Вербальна поведінка» (1957) розробив теорію, за якою стверджувалось, що оволодіння мовленням відбувається за загальними законами утворення оперантних умовних рефлексів.

Сковорода Григорій Савич (1722 – 1794) – український просвітитель, філософ, педагог і поет. Філософські погляди ґрунтувались на світосприйманні платонізму і стоїцизму, визнанні ідеї про вічність і безкінечність матерії, про панування закономірностей у природі. Творець концепції «трьох світів», у якій тлумачив буття людини: перший світ (макрокосм) – це вся природа, увесь загальний світ, у якому перебуває людина; другий світ (мікрокосм) – це світ самої людини; третім є світ символів, який пов'язує і відображає обидва попередні світи. Він існує в біблійних образах, які спрямовують людську думку «в поняття вічної натури». Указував, що визнання людьми видимого чуттєвого світу за дійсний є помилкою, яка призводить до страждань. Макрокосм і мікрокосм розглядав як символи, за якими треба визначати їх істинну природу. В цьому вбачав найважливішу мету людського існування. За Сковородою, людське пізнання нескінченне, бо відбувається в пафосі самопізнання. Воно ґрунтується на самоусвідомленні та співзвучне світу символів. У процесі самопізнання людина розкриває свої здібності і спрямовує їх на відповідну діяльність. У правильному визначенні свого покликання, в любові до праці, людина знаходить своє щастя. Соціальної гармонії, вважав Сковорода, досягають лише в суспільстві щасливих людей.

Смирнов Анатолій Олександрович (1894 – 1980) – російський психолог, автор праць з питань психології зорового сприймання, пам'яті, історії психології та інших проблем загальної, вікової і педагогічної психології. Найвідоміші його дослідження в галузі психології пам'яті. Експериментально встановив існування взаємозв'язку між мимовільним і довільним запам'ятовуванням і виявив залежність продуктивності мимовільного запам'ятовування від місця матеріалу запам'ятовування в діяльності людини. Визначив, що мимовільно краще запам'ятовується матеріал, коли він входить до змісту основної діяльності людини, а не у засоби досягнення мети. Виявив залежність ефективності запам'ятовування від рівня інтелектуальної активності суб'єкта. Розкрив взаємодію між пам'яттю і мисленням та розумінням. Свої дослідження здійснював з позиції діяльнісного підходу, характерного для вітчизняної психологічної науки.

Соколянський Іван Панасович (1889 – 1960) – український психолог і дефектолог, спеціаліст у галузі тифло- і сурдопедагогіки. Створивши в Харкові (1923) відділ сліпоглухонімих при педагогічній лабораторії, досліджував теоретичні питання навчання та виховання сліпоглухонімих дітей, розробив ланцюгову методику їх навчання. Створена ним система навчання та виховання таких дітей на практиці довела можливість досягнення ними високого рівня психічного розвитку. Водночас розробляв основні проблеми вчення про поведінку. Був учителем О. Скороходової, яка в процесі навчання досягла високого рівня інтелектуального та психічного розвитку.

Спіноза Бенедикт (Барух) (1632 – 1677) – нідерландський філософ-матеріаліст, погляди якого суттєво вплинули на розвиток психології. Своєю ідеєю психофізичного монізму розв'язав проблему психофізичного паралелізму з матеріалістичного погляду. За Спінозою, природа – це єдина, вічна і нескінченна субстанція, мислення і протяжність є її невід'ємними атрибутами, а певні речі та ідеї – її модуси (окремі прояви). Людина є частиною природи, її душа – модус мислення, а тіло – модус протяжності. Вважав, що порядок і зв'язок ідей є такими самими, як і порядок і зв'язок речей. Мислення ґрунтується на здатності тіла до дії, воно тим досконаліше, чим більша здатність тіла виконувати різноманітні і складні дії. Ці погляди були прообразом ідей, які втілили в ХХ ст. О. Леонт'єв, С. Рубінштейн в розробленому ними діяльнісному підході. Стверджував, що воля збігається з розумом, а всі дії людини увійшли в ланцюг універсальної світової детермінації. Ілюзія свободи волі виникає лише через незнання причин людської дії. Чуттєвий досвід людини розглядав як найнижчий вид знань, вищим є раціональні знання, а найвищим – інтуїтивні. Вважав емоції психічними процесами, що збільшують або зменшують здатність тіла до дії, а радість і сум визначають мотиви і почуття людини. Радість збільшує здатність тіла до дії, а сум – обмежує її. Ідеї Спінози неодноразово використовував у своїх працях Л. Виготський, критикуючи дуалістичну теорію афектів і мотивів поведінки.

Спірмен Чарльз-Едвард (1863 – 1945) – англійський психолог, автор багатьох методів математичної статистики, які використовуються при обробці експериментальних матеріалів у психології. Запропонував метод обчислення коефіцієнтів рангової кореляції, двофакторну теорію інтелекту, за якою виділив загальний фактор, що утворює основу для успішних розумових дій і кілька спеціальних факторів, які використовуються при розв'язуванні специфічних задач. Розробник техніки факторного аналізу, що застосовується при факторизації матриці інтеркореляцій.

Стівенс Стенлі-Сміт (1906 – 1980) – американський психолог, автор теорії психофізичних вимірювань. Розробив загально визнану класифікацію вимірювальних шкал, нейроквантову теорію сенсорного порога і теорію сенсорних шкал. У результаті досліджень установив, що між силою діючого подразника та інтенсивністю відчуття частіше існує ступеневий зв'язок і визначив ступеневу форму аналітичного вираження основного психофізичного закону.

Сухомлинський Василь Олександрович (1918 – 1970) – український педагог, який своїми працями значно поглибив педагогіку та психологію формування особистості дітей молодшого шкільного віку. Створив оригінальну педагогічну систему, яка ґрунтувалася на принципах гуманізму, визнання особистості дитини найвищою цінністю процесів виховання і навчання. За В. Сухомлинським, навчання – радісна праця для дитини. Довів важливість ролі слова вчителя і художнього стилю викладання у формуванні її світосприймання. Спираючись на власний педагогічний досвід, розробив комплексну естетичну програму «виховання красою». Система Сухомлинського була антиподом існуючому в радянській школі авторитарному вихованню, а тому неодноразово критикувалась офіційними педагогічними колами країни.

Тард Габрієл (1843 – 1904) – французький соціолог і криміналіст, один із засновників нового психологічного напрямку – дослідження особистості та суспільства через конфлікти, пристосування та наслідування, за допомогою яких індивід освоює норми і суспільні цінності. Суспільні відносини зводив до відносин між індивідами, а основними процесами

соціального розвитку вважав відкриття і наслідування. У праці «Законо наслідування», аналізуючи різні форми соціальної взаємодії, дійшов висновку, що їх основою є асиміляція індивідом установок, вірувань і різних переживань інших людей. Наслідування реалізується у звичаях і моді, при засвоєнні яких відбувається соціалізація індивіда. У результаті наслідування виникають різні групові та суспільні норми. Стверджував, що в суспільстві наслідування має таке ж місце і значення, як спадковість у біології чи молекулярний рух у фізиці. Вивчаючи особливості натовпу, констатував, що у індивіда в натовпі можуть проявлятися такі якості, як надмірна збудженість, втрата своєї індивідуальності та свідомого контролю за власними діями і вчинками.

Теплов Борис Михайлович (1896 – 1965) – російський психолог, засновник радянської школи диференціальної психології. На початку своєї наукової кар'єри розробляв наукові методи розв'язання проблем маскування, для чого досліджував експериментально встановлені закони відчуттів і сприймань. Припускаючи, що між фізичними властивостями подразників і викликаними ними відчуттями існує складний зв'язок, запропонував для військового маскування використовувати не тільки властивості подразників, а й психофізіологічні особливості їх відображення органами чуття. Розробляв проблему індивідуально-психологічних відмінностей, зокрема питання здібностей і обдарованості, їх розвитку, структури, природних передумов і особливостей їх прояву у конкретного індивіда. Під здібностями розумів індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої. Не вважав обдарованість властивістю виняткових особистостей. Разом зі своїми учнями вивчав властивості нервової системи, розробляв прийоми їх експериментальної діагностики, розкривав психічні прояви цих властивостей і вироблення на їх основі індивідуального стилю діяльності. За результатами досліджень сформулював гіпотезу про зворотний зв'язок, який існує між силою нервової системи і її чутливістю. У ній припускається, що низька працездатність нервової системи поєднується з високою чутливістю. Це є тим фактором, який може компенсувати знижені функціональні можливості людини.

У науковій спадщині Б. Теплова цінними є розробки деяких методологічних проблем психології.

Термен Льюїс-Медісон (1877 – 1956) – американський психолог, наукові праці якого присвячені проблемам педагогічної психології, розвитку інтелекту дитини, теорії тестових вимірювань, психології статі і сімейних стосунків. Розробляв проблеми вимірювання інтелекту і його розвитку. Вдосконалив шкалу Біне-Сімона, фактично створивши відомий тест, що одержав назву «шкала Стенфорд-Біне». У процесі лонгїтюдного дослідження високообдарованих дітей (IQ більше за 140) вивчав вікову динаміку творчих здібностей, внаслідок чого дійшов висновку, що в таких індивідів спостерігається більша активність і ефективність їх діяльності і що ці властивості зберігаються протягом усього життя. Дотримувався думки, що основою творчої обдарованості є спадковість. Використовував математичні методи факторного аналізу при обробці результатів своїх досліджень. Одержані експериментальні матеріали допомогли Термену обґрунтувати теорію про існування первісних розумових здібностей, до яких відносив: швидкість сприймання, вільність мовлення, цифрові обчислення, асоціативну пам'ять, логічне (індуктивне) мислення та ін.

Терстоун Льюїс-Леон (1887 – 1955) – американський психолог, психометрист, який одним із перших почав використовувати математико-статистичні методи в психології та соціології. Розробив стандарт вимірювальних шкал за принципом парного порівняння висловлювань. На відміну від Ч.-Е. Спірмена не визнавав існування єдиного фактора g інтелекту і запропонував свій варіант мультифакторного аналізу. Заперечував припущення про обов'язкову наявність у матриці інтеркореляцій значень внеску фактора g . Стверджував, що у структурі інтелекту існує кілька групових факторів (первісних здібностей): вербальний, перцептивний, мнемічний та ін. Відомі дослідження Терстоуна в галузі психологічної творчості.

Тітченер Едвард-Бредфорд (1867 – 1927) – американський психолог, один із творців структурної психології, в якій свідомість розглядалась як сума усвідомлюваних станів. її

досліджували розкладанням на окремі елементи того, що дано суб'єкту в його інтроспекції, яку тлумачив не як звичайне самоспостереження, а як вироблену в процесі тренувань здатність описувати факти свідомості. Абстрагуючись від зовнішніх предметів, представлених свідомістю, вважав, що на основі елементів свідомості (сприймання, образ і почуття) формується різноманітність структур душевного життя. Надмірна спрощеність і абстрактність створеної Тітченером моделі свідомості, елементаристський підхід та штучність дослідницьких процедур викликали критику психологів різних напрямів, що не сприяло її визнанню і поширенню.

Толмен Едвард-Чейс (1886 – 1959) – американський психолог, творець когнітивного напрямку в необіхевіоризмі. Намагався поєднати ідеї біхевіоризму, гештальтпсихології і фрейдизму. Його погляди були протилежними до елементаристського підходу Дж.-Б. Вотсона і ґрунтувались на ідеї цілісного («молярного») підходу до аналізу поведінки. Одиницею поведінки вважав цілісний акт, який розгортається на основі мотиву, спрямованого на певну мету й опосередкованого когнітивними картами, а саме знаннями та сподіваннями, сформованими в досвіді. Ці внутрішні особливості (пізнавальні та мотиваційні фактори) формування поведінки об'єднав у понятті «проміжні змінні», які є проміжною ланкою між діючим стимулом і реакцією організму. Створюючи теорію, використав два класи проміжних змінних: потребнісні (потреба в їжі, безпеці, сексуальний потяг) і пізнавальні (сприймання та вміння). Завдання психології вбачав у вивченні поведінки з погляду її психологічної специфіки, що відрізняє її від фізичних і фізіологічних компонентів. У своїх працях розробляв проблему науочіння. Відступаючи від біхевіористичного тлумачення вправління і підкріплення, довів, що вправління пов'язане з утворенням пізнавальних структур, а підкріпленням може бути не лише задоволення потреби, а й інші фактори. У 50-ті роки ХХ ст. переглянув свою теорію проміжних змінних і об'єднав їх у 3 групи змінних: потребнісну, систему цінних мотивів і біхевіористичне поле – ситуацію звершеної дії. Проте, незважаючи на модернізацію, вчення залишилось у своїй основі біхевіористичним. У ньому ототожнювалися закономірності

поведінки людини і тварин та ігнорувались нейрофізіологічні механізми поведінки. Заперечував внутрішню психологічну природу поведінкового акту, а тому визначав поведінку не за внутрішніми, а за зовнішніми проявами.

Торндайк Едвард-Лі (1874 – 1949) – американський психолог і педагог, який на основі дослідів над тваринами здійснив теоретичне обґрунтування виникнення біхевіористичного напрямку в психології. Вивчаючи поведінку тварин, спрямовану на те, щоб вийти із «проблемного ящика», фіксував хід дослідів і їх результати. Графічне зображення одержаних результатів у кожному з повторних дослідів, на якому було вказано номер повторної спроби і затрачений час, називав кривою научіння. Аналіз поведінки тварин і характер одержуваної кривої дали змогу Торндайку виявити, що тварина діє методом «спроб, помилок і випадкового успіху». Научіння тлумачив як встановлення зв'язку між ситуаціями і рухами, а згодом наголосив на ролі сенсорного контролю у цьому процесі. Досліди Торндайка (кінець XIX – початок XX ст.) значно поглибили розробку проблеми формування навичок і дали змогу сформулювати низку законів научіння: закон вправлення, закон ефекту, закон готовності та ін. Однак у публікаціях наприкінці 30-х років XX ст. закон готовності практично було відкинуто. Проблеми поведінкової психології розглядав з механістично-біологізаторських позицій. Заперечував існування якісної різниці між навичками тварин і людей. Із 1899 розпочав викладацьку роботу і зайнявся психологічними дослідженням проблеми навчання людей, здійснював тестування інтелекту.

Узнадзе Дмитро Миколайович (1886 – 1950) – грузинський психолог, автор теорії установки, яка була сформульована у вигляді загальнопсихологічної концепції, що виявляє особливості і закономірності розвитку психіки в активній діяльності, спрямованій на досягнення певних цілей. Під установкою розумів реальний психічний стан людини, в якому проявляється її готовність до певної поведінки. На думку Д. Узнадзе, людина психологічно готується до здійснення певної дії, іноді навіть не усвідомлюючи цього. Цей факт підготовки тлумачив як установку. Установкою вважав не якийсь психічний процес чи психічний акт, а особливий вид

відображення об'єктивної дійсності. Результати проведених експериментів виявили, що установка спостерігається й у тварин. Аналізуючи й узагальнюючи експериментальний матеріал, Д. Узнадзе охарактеризував психічні особливості людини на основі швидкості виникнення установок, їх тривалості, сили впливу і швидкості зміни.

Ухтомський Олексій Олексійович (1875 – 1942) – російський фізіолог, який, спираючись на праці І. Сеченова та І. Павлова, створив учення про домінанту як основне правило діяльності нервової системи, якому підпорядковується кожна рефлекторна реакція організму. Під домінантою розумів тимчасово панівний в центральній нервовій системі рефлекс або рефлекторну поведінку. Саме пануючий осередок збудження перетворює і змінює роботу інших рефлекторних апаратів. Домінанті властива інертність, тобто схильність підтримуватися і повторюватися, коли зовнішні обставини змінились і подразники, які раніше підтримували цю домінанту, більше не діють на центральну нервову систему. Це порушує нормальну регуляцію поведінки. Завдяки механізму домінанти, запропонованому О. Ухтомським, вдалося пояснити різні аспекти психічних актів уваги, сприймання, пам'яті, предметний характер мислення та ін. Результати досліджень О. Ухтомського використовуються у психології, педагогіці, фізіології та медицині.

Ушинський Костянтин Дмитрович (1824 – 1870) – українсько-російський педагог, засновник вітчизняної педагогічної психології, який розробив педагогічну систему, спрямовану на всебічний розвиток цілісної особистості на основі принципів виховуючого навчання. Зазначав, що педагогіка може розробити план виховання цілісної особистості, лише спираючись на весь комплекс наук про людину, серед яких центральне місце належить психології. Вважав, що психічні якості людини формуються в єдності з їх нейрофізіологічною основою. Обґрунтував необхідність і важливість вивчення розвитку психіки в різні вікові періоди для розв'язання проблем дидактики і побудови навчального процесу. Значну увагу приділяв питанню формування у дітей навичок і звичок. Звички розглядав як рефлекси, засвоєні в

процесі виховання. Завдяки їм дитина набуває здібностей, яких не мала від природи. Високо цінував моральний сенс звичок: «Добра звичка є моральним капіталом, покладеним людиною у свою нервову систему». Розробляючи загальні дидактичні принципи та конкретні методи навчання, найбільшу увагу приділив початковому етапу навчання.

Фестінгер Леон (1919 – 1989) – американський психолог, один із засновників когнітивної психології, яка ґрунтується на розробленій ним теорії когнітивного дисонансу. Поняття «когнітивний дисонанс» розглядав як своєрідний інтелектуальний конфлікт, що виникає в ситуації, коли наявні в суб'єкта знання й уявлення починають суперечити інформації, одержаній в нових умовах. Це виявляється в певній дисгармонії думок, почуттів і поведінки людини. Вважає, що люди намагаються позбутися такого стану внаслідок: 1) відкидання або несвідомого ігнорування нової інформації, яка здатна викликати суперечності; 2) переконання себе в тому, що суперечності насправді не існує. Вибір способу уникнення суперечності відбувається неусвідомлено і залежить від ситуації, що виникла. Розроблена Фестінгером теорія когнітивного дисонансу знайшла практичне застосування в педагогіці, психології, соціології та інших науках.

Фехнер Густав-Теодор (1801 – 1887) – німецький фізик, психолог і філософ, засновник психофізики — науки, що розкриває закономірні зв'язки між фізичними і психічними явищами. Довів, що психічні явища реальні, їх величини можна визначати як кількісні характеристики фізичних явищ. Розробив низку методів опосередкованого вимірювання відчуттів. Математично обробивши експериментальні матеріали Е.-Г. Вебера, сформулював основний психофізичний закон, за яким стверджував, що інтенсивність відчуття прямо пропорційна логарифму сили подразника. Згодом виявилось, що цей закон має обмежене застосування (лише для зорових і слухових відчуттів) і допускає значні помилки при наближенні до порогових значень. Проте ідеї Фехнера про можливість кількісного вимірювання психічних явищ сприяла становленню та розвитку експериментальної психології. Думки, висловлені у праці Фехнера «Елементи психофізики» (1860), позитивно

вплинули на всі майбутні дослідження в галузі вимірювання психічних явищ. Після 1884 року здійснював розробку питань філософії.

Франкл Віктор-Еміль (1905 – 1997) – австрійський психіатр і психолог. Критично переосмисливши психоаналіз З. Фрейда та ідеї індивідуальної психології А. Адлера, розробив концепцію логотерапії, у якій рушійною силою людської поведінки вважав прагнення знайти і реалізувати смисл життя. Його відсутність породжує «екзистенціальний вакуум» і може призвести навіть до самогубства. Створена Франклом теорія логотерапії становить складну систему філософських, психологічних і медичних поглядів на природу і сутність людини. Вона охоплює три основних частини: вчення про прагнення до смислу, вчення про смисл життя та вчення про свободу волі. Розглядає прагнення до пошуку і реалізації смислу як властиву людям вроджену тенденцію. Роль смислу виконують 3 класи цінностей, які узагальнюють досвід людства: цінності творчості, цінності переживання та цінності відношення (свідомо вироблена позиція людини в критичних ситуаціях). Осягаючи смисл, людина у результаті «здійснює» себе. Самоактуалізація є побічним продуктом здійснення смислу. Виділив 3 рівні існування людини: біологічний, психологічний і поетичний (духовний). Саме на останньому рівні знаходяться смисли, які визначають поведінку людини. Свобода волі пов'язана з відповідальністю за здійснювані вибори. Основою логотерапії є усвідомлення людиною відповідальності за знаходження і реалізацію смислу свого життя за різних обставин. Людина намагається знайти смисл і може потрапити в стан фрустрації, якщо це прагнення не реалізується. Завдання психотерапевта, за Франклом, полягає в тому, щоб допомогти пацієнтові відшукати смисл свого існування. Цього можна досягти включенням його в різноманітний потік навколишнього життя. Смисл не є об'єктивним. Людина не відкриває його, а знаходить у світі. На сучасному етапі логотерапія є одним із найбільш перспективних напрямів у психотерапії.

Фройд Анна (1895 – 1982) – австрійський психоаналітик, дочка З. Фрейда. У своїх працях виявила, що методи

традиційного психоаналізу непридатні для роботи з дітьми, і започаткувала дитячий психоаналіз, який враховує незрілість дитячої психіки і низький рівень можливостей вербалізації дитиною своїх переживань. На основі клінічних дослідів дійшла висновку, що метод вільних асоціацій, за якого пацієнтові у момент дослідження надається можливість говорити все, що йому спадає на думку без будь-якого свідомого контролю, виявляється непридатним стосовно дитини, бо вона не здатна довіряти дорослому свої таємниці. Тому в клінічних дослідженнях використовувала метод спостереження. На своїх лекціях підкреслювала позитивний момент інстинктивних потягів у дітей. Вважала, що Я (Его) має більшу незалежність від Воно (Ід), ніж це стверджувалось у психоаналізі. А. Фройд належить розроблення системи психологічних захистів особистості.

Фройд Зигмунд (1856 – 1939) – австрійський психолог, психіатр і невропатолог, засновник психоаналізу. Перші дослідження присвятив вивченню мозку тварин і людських ембріонів. З 80-х років XIX ст. зацікавився практичною медициною, пройшов стажування в Сальпетрієрській клініці нервових хвороб (Париж) і почав вивчати проблему істерії та її лікування за допомогою гіпнозу. На основі зібраних матеріалів зробив висновок, що причиною багатьох захворювань людини є неусвідомлені нею комплекси, які, будучи витіснені із свідомості, викликають різні патологічні симптоми (розлади в сприйманні, пам'яті, рухах, переживаннях). Використовуючи катарсичний метод лікування пацієнта в стані гіпнозу, виявляв причини захворювання і через усвідомлення їх пацієнтом досягав позитивних результатів у лікуванні. Однак згодом відмовився від застосування гіпнозу і розробив власний психоаналітичний спосіб лікування хворих, в якому використав метод вільних асоціацій, розшифрування сновидінь і метод трансферу, тобто перенесення на особистість психотерапевта почуттів, які пережив хворий у минулому відносно близьких людей. Розробляючи вчення про людську психіку та її вплив на поведінку людини, виділив у ній три рівні: несвідоме, підсвідоме та свідоме. Несвідоме – це найглибший рівень, який визначає все життя людини. Він містить різні неусвідомлені

потяги, які є першопричиною всіх емоцій і переживань, а також джерелом інстинктивного заряду мотиваційної енергії. Підсвідоме охоплює всі психічні акти і явища, які можуть бути усвідомлені суб'єктом. Свідоме не є пасивним відображенням того, що відбувається в несвідомому, а знаходиться з ним у постійному конфлікті, спрямованому на придушення сексуального потягу (лібідо). У своїх ранніх працях визначав лібідо як психічну енергію сексуального потягу. На його думку, лібідо, втілюючись у різні дозволені, ніби випадкові, форми, зовнішньо проявляється у вигляді обмовок, описок, забувань тощо. Аналізуючи розвиток організму від немовлячого до дорослого віку, дійшов висновку, що сексуальний інстинкт проходить кілька фаз (оральну, анальну, генітальну). Психотерапевт має виявити фази, де знаходиться джерело сексуальних порушень, які викликають у людини невроз на пізніших стадіях життя. Відвертий пансексуалізм З. Фрейда призвів до відмежування від нього його учнів А. Адлера, К.-Г. Юнга та ін., які згодом створили власні психоаналітичні концепції. Своєрідна ізоляція З. Фрейда тривала до 1909 року, починаючи з якого популярність психоаналізу знову почала зростати. У процесі розвитку психоаналізу розробив модель особистості як взаємозв'язок трьох структур: Воно (Ід), Я (Его) і Над-Я (Супер-Его). Воно – це зосередження несвідомих бажань; Я – організація психічних процесів у особистості, яка здійснює пристосування до дійсності; Над-Я – моральна свідомість особистості. Під впливом Над-Я Я спрямовує енергію афективних потягів на цілі соціальної діяльності або культурної творчості. Праці З. Фрейда суттєво вплинули на розвиток психологічної науки, психотерапії, літератури і мистецтва. Його вчення змінило уявлення людей про себе і навколишній світ.

Фромм Еріх (1900 – 1980) – німецько-американський психолог і філософ, представник течії неофройдизму. Як зазначав Г.-С. Саллівен, психоаналітична теорія Фромма – це теорія первинності людських взаємозв'язків. Фромм вбачав основну проблему людства в існуючій суперечності людського буття, яка полягає в порушенні гармонійного зв'язку людини з природою і на цій основі – собою та іншими людьми. Активність людини підпорядкована розв'язанню важливої

проблеми – знаходженню єдності зі світом і з собою. Розробив психотерапевтичну методику гуманістичного психоаналізу, яка покликана гармонізувати відносини між людиною, природою і суспільством. Єдиною адекватною відповіддю на проблему людського існування є любов як особлива форма стосунків, що дає змогу людині набутися істинного Я. Вважав, що оздоровлення сучасного суспільства може відбутися через моральне оновлення і духовне очищення людини. Праці Фромма розвинули нову теорію соціальної психології та соціальної характерології. Здійснив концептуалізацію авторитарного, ринкового і непрофільного характерів особистості. В основу «науки про людину» Фромма покладено гуманістичний підхід, у якому люди є відкритими живими системами, що зазнають постійного та неперервного впливу несвідомого та суспільного.

Халл Кларк-Леонард (1884 – 1952) – американський психолог, один із теоретиків необіхевіоризму, творець гіпотетико-дедуктивної теорії навчання. Перебуваючи на позиціях необіхевіоризму, відстоював думку про необхідність уведення в класичну формулу біхевіоризму «стимул – реакція» таких «проміжних змінних», як мета, сила навички, потенціал реакції та інші чинники, що опосередковують рухову реакцію на діючий подразник. У своїх працях стверджував, що основою навчання є редукція потреби (зменшення потреби внаслідок її задоволення): чим частіше задовольняється потреба, тим більшою стає сила навички. Намагаючись з математичною точністю підійти до аналізу поведінки, не надавав суттєвого значення пізнавальним факторам та їх нейрофізіологічним механізмам, що значно знизило цінність зроблених ним наукових висновків.

Хед Генрі (1861 – 1940) – англійський невролог і невропсихолог, один із дослідників нейропсихологічних проблем, які заперечували постулати вузького локалізаціонізму у визначенні субстрату вищих психічних функцій. Розвинув теорію, за якою психічні функції представлені в мозку за рівневим принципом організації, де кожний рівень відповідає за певний компонент цієї функції. В експериментах з перерізання периферичного нерва, поставлених на собі, виявив, що відновлення чутливості за рахунок регенерації аферентних

волокон відбувається послідовно, у два етапи. Відповідно виокремлював 2 види чутливості: 1) протопатичну – примітивну і афективну, що має центр в таламусі; 2) епікритичну – об'єктивовану і диференційовану, що має центр у корі головного мозку. Ґрунтуючись на значному клінічному матеріалі, який був зібраний за допомогою монографічного аналізу окремих випадків, довів, що при афазії порушується вся поведінка загалом, бо виникають труднощі в утворенні понять, без яких людина стає залежною від сприйманого поля. Створив спеціальну неврологічну методику, яка дістала назву «проба Х».

Холл Стенлі-Гренвілл (1844 – 1924) – американський психолог, один із творців педології й американської експериментальної психології, який першим у США створив наукову психологічну лабораторію. Автор багатьох праць з вікової та педагогічної психології, написаних на основі матеріалів, зібраних за допомогою розроблених ним опитувальників для дітей різного віку. Згодом опитувальники Холла гостро критикували за суб'єктивістський підхід: вони містили питання, які потребували спостереження дітей за своєю свідомістю. Щоб уявити картину психічного розвитку дитини, використав біоенетичний закон, за яким у дитячу і педагогічну психологію вводився принцип рекапітуляції. Розглядав формування дитячої психіки як незворотний перехід від нижчих стадій розвитку людського роду до вищих. Так, дитячі ігри вважав проявом і «зживанням» мисливських інстинктів первісних людей, а ігри підлітків – відтворенням способу життя диких племен. На основі власних спостережень висловив думку про те, що дітям треба давати можливість вільно і безперешкодно проходити так звані примітивні стадії особистісного розвитку. Таку біологізацію психічного розвитку дітей критикували деякі російські психологи (Л. Виготський, Д. Ельконін та ін.). Своїми працями поглибив теорію вікової психології. Спираючись на власний досвід, уже на схилі літ написав працю «Старість», яка стала першим психологічним дослідженням, присвяченим проблемі старіння. Нею започатковано дослідження і вивчення проблем геронтопсихології.

Хомська Євгенія Давидівна (1929 – 2004) – російський нейропсихолог, яка, працюючи під керівництвом О. Лурії, досліджувала проблеми мовленнєвої регуляції рухів, мозкових механізмів зорового сприймання, електро-енцефалографічних корелятивів довільної уваги, пам'яті та інтелектуальної діяльності. Згодом разом зі співробітниками лабораторії нейропсихології Академії наук СРСР проводила нейропсихологічний і психофізіологічний аналіз порушень вищих психічних функцій. В останні роки розробляла проблему міжпівкульної організації психічних процесів, вивчала нейропсихологічні аспекти проблеми індивідуальних відмінностей, механізми активації мозку, нейрофізіологічні механізми уваги, працювала над створенням нових методів аналізу емоційних і пізнавальних процесів із застосуванням комп'ютерних технологій.

Хорні Карен-Клементина-Даніельсон (1885 – 1952) – американський психолог, представниця необіхевіоризму. На її думку, розвиток неврозів, сутність яких полягає в переживанні «корінної тривоги», зумовлений суперечностями людського спілкування, насамперед взаєминами між батьками і дітьми. Якщо життєві ситуації, які постійно виникають (заликування, гіперопіка, відсутність любові), змушують дитину часто переживати «корінну тривогу» через «ізолюваність і безпомічність у потенційно ворожому світі», то у неї можуть виникати такі стійкі риси характеру, як невпевненість у собі, боязливе ставлення до оточуючих тощо. Кожна людина може і хоче вдосконалювати свій особистісний потенціал, але коли це природне прагнення блокується зовнішнім соціальним впливом, виникає невротичний конфлікт. Для його подолання людина використовує різні захисні механізми: 1) вона прагне до інших людей; 2) втікає від людей, бажаючи незалежності; 3) іде проти людей, агресивна щодо них.

Челпанов Георгій Іванович (1862 – 1936) – російський психолог і філософ, який, здійснюючи розробку проблеми педагогіки і психології, виступив проти застосування методів експериментальної психології в педагогічній практиці. Намагався побудувати психологію на основі концепції емпіричного паралелізму. Вважав психофізичний паралелізм в його емпіричному формулюванні найбільш прийнятною

гіпотезою для вираження співвідношення між фізичним і психічним. Виступав за «очистку» загальної психології від філософії, стверджуючи, що марксизм може бути поширений лише на галузь соціальної психології. Заперечував твердження про те, що психічна причинність є тільки відображенням фізичної. На його думку, зведення ролі психічного до нуля означає неправильне тлумачення співвідношення між психічним і фізичним. Йому належить низка праць з питань сприймання простору і часу. На базі лабораторії психологічних досліджень і психологічного семінару в 1914 році створив Психологічний інститут у Москві, якому належить провідна роль у становленні російської психологічної науки.

Шеррінгтон Чарльз-Скотт (1857 – 1952) – англійський фізіолог і психофізіолог, який, працюючи в галузі нейрофізіології, створив учення про рецептивні поля. Вважав, що сприймання об'єктивного світу обумовлене структурними і функціональними особливостями мозку. При цьому стверджував, що матеріальне і духовне є системами, які лише на вторинному рівні взаємодіють між собою. Тому його цікавило питання, в якому саме місці нематеріальна свідомість взаємодіє з клітинами мозку. У своїх експериментальних дослідженнях розглядав нервову систему як цілісну організацію, запровадив поняття і розробив концепцію інтегративної діяльності нервової системи. Одним з перших спробував експериментально перевірити теорію емоцій Джемса-Ланге. З цією метою в експериментах на тваринах перерізав шийний відділ спинного мозку і блукаючі нерви. Унаслідок цих досліджень встановлено, що відокремлення вісцеральної нервової системи від центральної нервової системи не змінює загальної поведінки тварин у відповідь на емоційні впливи. Здійснив класифікацію рецепторів на екстероцептори, інтероцептори та пропріоцептори. Експериментально довів можливість походження дистантних рецепторів від контактних. За визначні досягнення в галузі нейрофізіології Шеррінгтон разом з англійським фізіологом Е.-Д. Едріаном у 1932 став лауреатом Нобелівської премії.

Шпрангер Едуард (1882 – 1963) – німецький філософ, психолог і педагог, який розробляв ідеї структурної психології і

розглядав цілісне психічне життя як унікальну структуру, що не зводиться до елементарних процесів. Будучи учнем В. Дільтея, у праці «Психологія як наука про дух» розвинув його ідеї «описової психології». Вважав, що сутність індивіда розкривається на основі аналізу його ставлення до історичного оточення і що не варто шукати об'єктивні причини розвитку людської особистості, потрібно лише співвіднести структуру окремої особистості з духовними цінностями суспільства. Стверджував, що основою особистості є її ціннісна орієнтація, яка являє собою включення суб'єкта у пізнання. Вона виступає духовним началом, яке визначає світосприймання, і похідною загального людського духу. У праці «Форми життя» (1914) виділив шість типів пізнання світу і відповідні їм шість типів людей: теоретичний, економічний, естетичний, соціальний, політичний і релігійний. Теоретична людина прагне до пізнання закономірностей світу і стосунків між людьми. Головною її ціннісною орієнтацією є теоретичне осмислення того, що відбувається навколо. Життя вона уявляє як певну сукупність різноманітних проблем. Економічна людина зорієнтована на пошук користі у пізнанні. Цінність пізнання вона визначає за тим, чи воно приносить користь їй самій, її ближнім, колективу, людству. Мислення такої людини має прагматичну спрямованість. Естетична людина намагається пізнати світ через естетичні враження, які виникають при його сприйманні. Вона прагне до самовираження в естетичній формі. Соціальна людина – це людина, яка бажає жити заради інших людей. Вона тягнеться до всеосяжної любові, любові до людства, а своє покликання вбачає у служінні іншим людям. Політична людина прагне до такої влади, яка б відповідала вищим духовним вимогам і ґрунтувалась на істинних духовних цінностях. Релігійна людина орієнтована на пошук смислу, начала всіх начал життя, вищої духовної сили – Бога, хоч при цьому може не належати до жодної церкви. Автор багатьох праць з питань психології, педагогіки, філософії, релігії та історії європейської культури.

Штерн Вільям (1871 – 1938) – німецький психолог, праці якого присвячені розв'язанню проблем загальної, генетичної та диференціальної психології, психотехніки. Автор концепції

«персоналістської психології», за якою особистістю вважається кожна особа, що є неподільною на фізичне і психічне одиницею, цілісність якої пояснюється її окремими проявами і функціями. Запровадив поняття «коефіцієнт інтелекту» як частки від ділення величини розумового віку на хронологічний вік. Для розв'язання проблеми рушійних сил психічного розвитку дитини запропонував теорію конвергенції (зведення двох основних факторів) спадковості та середовища, що стала основою його теорії особистості. Крім цього, провів значні експериментальні дослідження розвитку сприймання, мовлення та розумових процесів у дітей.

Штумпф Карл (1848 – 1936) – німецький психолог, музикознавець, представник феноменологічного напрямку, один з лідерів європейського функціоналізму. Стверджував, що предметом психології має бути дослідження психічних функцій або актів (бажання, розуміння тощо), які відрізняв від інших феноменів (сенсорних або таких, що можуть існувати у формі понять, цінностей і подібних до них актів свідомості). На його думку, досліджувати потрібно не червоний колір, а дії людини, завдяки яким вона усвідомлює цей колір і відрізняє його від інших кольорів. Поділяв психічні функції на дві основні категорії: інтелектуальні й емотивні. Інтелектуальні функції – це психічні функції, які виникають у людини у процесі інтелектуальної діяльності (задоволення від розв'язання якоїсь проблеми чи незадоволення, сумнів та ін.). За К. Штумпфом, усі емотивні функції (пов'язані з людськими переживаннями) існують у вигляді протилежних пар: радість – горе, прагнення – уникання і т. д. Праці К. Штумпфа зі сприймання музики здійснили значний внесок у розвиток психологічної акустики.

Юм Дейвід (1711 – 1776) – англійський психолог і філософ, який у своїх працях продовжував розробку проблем асоціативної психології. Виступив проти визнання існування душі як носія свідомості і проголосив єдиним об'єктом пізнання досвід, відкинувши при цьому рефлексію як джерело пізнання. Досвід, за Юмом, утворюють тільки враження та їх бліді копії – ідеї – як одиниці свідомості. Ідеї залежать від вражень і йдуть одна за одною, регламентуючись певними правилами. Обидва види явищ свідомості бувають простими і складними. До

простих відносив явища, які не можна розкласти на елементи, що зберігали би властивості цілого явища. Складні явища виникають у результаті поєднання простих. Сама робота свідомості підпорядкована певним загальним закономірностям, які діють аналогічно до природних. За уявленнями Д. Юма, асоціація не є продуктом причинного зв'язку, а навпаки, думка про існування такого зв'язку є продуктом асоціації. Виділяв три типи асоціацій: за схожістю, за суміжністю в просторі і часі та причинно-наслідковою залежністю. Поширив принцип асоціації на пояснення всіх пізнавальних процесів. Вбачав основний спосіб мислення в асоціаціях і чуттєвих образах. Одна з його головних праць «Трактат про людську природу» (1748) охоплює три книги, перша з яких присвячена розвитку теорії пізнання, друга – психології людських афектів, а третя – проблемам теорії моралі. На думку Д. Юма, етика, щоб стати науковою дисципліною, повинна бути перетворена на психологію афектів або спиратися на неї.

Юнг Карл-Густав (1875 – 1961) – швейцарський психолог, психіатр і психоаналітик, засновник аналітичної психології. Працюючи під керівництвом З. Фрейда і будучи його послідовником, суттєво розвинув методи і прийоми психоаналізу, зокрема розробив одну з методик асоціативного експерименту. Проте розбіжність в основних теоретичних питаннях (зокрема, заперечення сексуального походження психічних розладів) зумовили його розрив з Фрейдом. Тлумачив лібідо загалом як психічну енергію. Здійснював розробку власних психологічних поглядів, які стали основою створеної ним аналітичної психології, однієї з найважливіших течій глибинної психології. На основі аналізу сновидінь, психічних розладів, а також вивчення міфів, обрядів, ритуалів, символіки, праць східних, античних і середньовічних філософів, алхіміків та ін., дійшов висновку про існування та прояви у психіці людини, крім індивідуального несвідомого, ще і колективного несвідомого. Вважав, що зміст колективного несвідомого не набувається в індивідуальному досвіді, а існує в душі від народження у вигляді загальнолюдських первообразів – архетипів (образ матері-землі, мудрого старця та ін.), які успадковуються від предків. Центральне місце серед архетипів

належить архетипу Самість – потенційному ядру особистості. Розробив власну структуру особистості, створив типологію характерів, яка ґрунтувалася на переважанні функцій (мислення, почуття, інтуїція) і спрямованості особистості на зовнішній (екстраверсія) чи внутрішній (інтроверсія) світ. Основним змістом психічного життя людини вважав процес індивідуації – прагнення людини до повної реалізації своїх можливостей. Перевіряв дієвість своїх ідей, активно займаючись психотерапевтичною практикою. Був переконаний, що його аналітична психологія може бути зрозуміла і сприйнята як учення і як психотерапія.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ПСИХОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Укладачі: *Гуцуляк Наталія Михайлівна*
Матейчук Наталія Георгіївна

Відповідальний за випуск : *Радчук В. М.*
Літературний редактор : *Лукул О. В.*